

**EN ESKİ ÇAĞLARDAN PERSLER DÖNEMİNE
KADAR AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİ**

Pınar BÜLBÜL

Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

Nisan 2010

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

EN ESKİ ÇAĞLARDAN PERSLER DÖNEMİNE
KADAR AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİ

Hazırlayan
Pınar BÜLBÜL

Danışman
Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

AFYONKARAHİSAR 2010

Bu Tez Çalışması BAPK'ca desteklenmiştir. Proje No: 07.FENED.02

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “**En Eski Çağlardan Persler Dönemine Kadar Afyonkarahisar ve Çevresi**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden olduğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

19/04/2010

Pınar BÜLBÜL

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:	Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ
Jüri Üyeleri:	Prof. Dr. Salih ÇEÇEN
	Prof. Dr. Turgut YİĞİT
	Prof. Dr. Hakkı YAZICI
	Doç. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK

Tarih Anabilim Dalı doktora öğrencisi **Pınar BÜLBÜL**'ün "**En Eski Çağlardan Persler Dönemine Kadar Afyonkarahisar ve Çevresi**" başlıklı tezi 19/04/2010 tarihinde, saat 14:00'de Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mehmet KARAKAŞ

Müdür

DOKTORA TEZ ÖZETİ

EN ESKİ ÇAĞLARDAN PERSLER DÖNEMİNE KADAR AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİ

Pınar BÜLBÜL

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Nisan 2010

TEZ DANIŞMANI: Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

Bilindiği üzere Anadolu, Eski Yakın Doğu'nun önemli medeniyet merkezlerinden biridir. Afyonkarahisar ve çevresi de Anadolu'nun önemli bölgelerinden birini teşkil eder.

Neolitik çağdan itibaren yerleşime sahne olan Afyonkarahisar ve çevresi, Kalkolitik ve Eski Tunç devirlerinde de önemini devam ettirmiştir.

MÖ. 2. Binyılda Anadolu'nun en büyük siyasal gücü olan Hititler, Afyonkarahisar ve çevresini egemenlikleri altına almışlardır. Hitit metinlerinde Afyonkarahisar ve çevresine Mira ve Kuvalya Ülkesi adı verilir. Hitit Devleti'nin son zamanlarına doğru iyice güçlenen Mira Krallığı'nın bağımsız hareketleri dikkat çekmektedir. Ancak, Ege Göçleri sonunda Hitit Devleti ile birlikte Mira ve Kuvalya Krallığı da tarih sahnesinden çekilmiştir.

Hititler'den sonra Afyonkarahisar ve çevresi, Frigler'in egemenliği altına girmiştir. Prototürk kavimlerinden biri olan Kimmerler MÖ. 690 yılında Frig Devleti'ni ortadan kaldırınca, Afyonkarahisar ve çevresi bir süre için Kimmer egemenliğinde yaşamıştır. Lidya kralı Alyattes MÖ. 609 yılında Kimmerler'i Anadolu'dan kovmuş ve böylece Afyonkarahisar ve çevresi Lidya Devleti'nin egemenliği altına girmiştir.

Pers kralı Kyros, MÖ. 546 yılında Lidya kralı Kroisos'u yenince, bu defa da Afyonkarahisar ve çevresi Pers egemenliğine girecektir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Afyonkarahisar, Hititler, Frigler, Midas, Lidyalılar.

ABSTRACT

AFYONKARAHİSAR AND ITS VICINITY FROM THE EARLIEST AGES UNTIL THE PERSIAN PERIOD

Pınar BÜLBÜL

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

April 2010

Advisor: Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

As it is known, Anatolia is the one of the important civilization centers of Ancient Near East. Afyonkarahisar and its vicinity form the one of the important regions of Anatolia.

Afyonkarahisar and vicinity were settled from the neolithic age and it went on to last its importance in the Calcolithic and Early Bronze Age.

The Hittites who were the greatest political power of Anatolia in the Second Millenium B.C. ruled Afyonkarahisar and its vicinity, too. Afyonkarahisar and its vicinity was called as Mira-Kuwalia Land on the Hittite cuneiform texts. Towards the ends of the Hittite Kingdom, Mira-Kuwalia Kingdom began to act indepently. But, when the Hittite Kingdom was fallen down because of Sea Peoples Migration, Mira-Kuwalia Kingdom was drawn from the history scene, too.

After the Hittites, Afyonkarahisar and its vicinity entered under the sovereignty of Phrygians. When the Kimmerians who were the one of the Prototurk peoples destroyed the Phrygian Kingdom in 690 B.C., Afyonkarahisar and its vicinity lived under the rule of the Kimmerians for a time. Alyattes, the king of Lydia, drove away the Kimmerians from Anatolia in 609 B.C. and so, Afyonkarahisar and its vicinity entered under the sovereignty of Lydian Kingdom.

When Kyros, the king of Persia, defeated Kroisos, the king of Lydia, in 546 B.C., Afyonkarahisar and its vicinity will enter under the rule of the Persians.

Key Words: Anatolia, Afyonkarahisar, Hittites, Phrygians, Midas, Lydians.

ÖNSÖZ

Bilindiği üzere, Afyonkarahisar ve çevresi, tarihin erken dönemlerinden itibaren birçok kavmin yurdu olmuştur. William Martin Leake'nin 19. yüzyılın başlarında Yazılıkaya-Midas Anıtı'nı tüm dünyaya tanıtmalarının ardından Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya bölgesi, yerli ve yabancı birçok gezgin ve araştırmacının ilgi odağı haline gelmiştir. Bu bölgede uzun yıllar önce başlatılan kazılar ve yüzey araştırmaları günümüzde de büyük bir ciddiyetle devam etmektedir.

Yapılmış olan bu araştırmaların sonuçları raporlar halinde yayınlanmış olsa bile bu bölgenin eskiçağlardaki durumunu ele alan ciddi bir çalışma mevcut değildi. Bu yüzden, böyle bir konuyu ele alarak, Afyonkarahisar bölgesinin tarihini, yazılı ve arkeolojik kaynakların ışığında, bir tarihçinin gözüyle yeniden değerlendirmeye çalıştık.

MÖ. 2. ve 1. Binyılda Afyonkarahisar ve çevresinin tarihini aydınlatan pekçok çivi yazılı metin ele geçirilmiştir. Bu metinlerin büyük bir kısmını Hitit ve Asur vesikaları oluşturmaktadır. Bunun yanında, adı geçen bölgenin tarihinin aydınlatılmasında Homeros destanları, Herodotos ve Strabon gibi Klâsik müelliflerin eserleri de son derece önemlidir.

Biz, **“En Eski Çağlardan Persler Dönemine Kadar Afyonkarahisar ve Çevresi”** konulu çalışmamızda, bu bölgede yaşamış veya bu bölgeyle bir şekilde bağı olan medeniyetleri ve bu medeniyetlerin Afyonkarahisar ve çevresi üzerindeki etkilerini ele almaya gayret ettik.

Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya hattında yerleşmiş olan eskiçağ kavimlerinin meydana getirdikleri eserlerin pek çoğunun fotoğraflarını bizzat kendimiz çekerek, çalışmamızı olabildiğince görselleştirmeyi de ihmal etmedik.

“En Eski Çağlardan Persler Dönemine Kadar Afyonkarahisar ve Çevresi” konulu Doktora tezimiz, **ÖNSÖZ** ve **GİRİŞ** dışında, 5 ana bölümden oluşmaktadır.

Çalışmamızın I. Bölümünde **“Afyonkarahisar ve çevresinin coğrafyasını ve tarihi coğrafyasını”** ele aldık. II. Bölümü, **“Kaynaklar”** bahsine ayırdık. Bu bölümde, çalışmamızı gerçekleştirirken yararlandığımız yazılı kaynakları tanıtmamızın yanı sıra, bölgede yapılan arkeolojik kazılar ile yüzey araştırmalarının sonuçlarını ana hatlarıyla aktarmaya çalıştık. Çalışmamızın III. Bölümünde **“Neolitik Devirden**

MÖ. 2. Binyıl sonuna kadar Afyonkarahisar ve Çevresi'nin Tarihi'ni kaynakların ışığında gözler önüne sermeye çalıştık. IV. Bölümde ise **“MÖ. 1. Binyılda Afyonkarahisar ve çevresinde etkili olan Frigler'i ve onların kültürel hayatlarını”** masaya yatırdık. Çalışmamızın V. Bölümünü ise **“Lidyalılar Döneminde Afyonkarahisar ve Çevresi”** bahsine ayırdık

Çalışmamızın son bölümü, doğal olarak, **SONUÇ** bölümü oldu. Bu kısımda, tezimizin sonunda ulaştığımız sonuçları, gayet açık bir şekilde ve maddeler halinde sıralama yoluna gittik.

Doktora tezimizi gerçekleştirirken yararlandığımız eserleri ise **BİBLİYOGRAFYA** listesinde vermeye gayret ettik.

Çalışmamızın sonuna da ele aldığımız dönemle ilgili haritalar, resimler ve Frig dilindeki bazı metinlerin kopyelerini koymayı ihmal etmedik.

Bu çalışmanın ortaya çıkarılmasında şüphesiz en büyük desteği danışman hocam Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ'ten gördüm. Bu nedenle, hocama şükranlarımı arz ediyorum. Tez İzleme Komitesi'nde görev alan ve her zaman bana destek olan Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sümeroloji Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Prof. Dr. Salih ÇEÇEN ile yine aynı fakültenin Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Turgut Yiğit'e sonsuz teşekkürler ediyorum.

Literatür tarama çalışmaları esnasında benden hiçbir yardımı esirgemeyen Hollanda/Leiden Üniversitesi Assyriologie Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Wilfred H. Van Soldt ile Dr. Theo Jh. Krispijn ve Dr. Jan Gerrit Dercksen'a da teşekkür etmeden geçemeyeceğim.

Ayrıca, çalışmalarım sırasında manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen eşim Dr. Cemil BÜLBÜL'e de teşekkür ediyorum.

Çalışmamızın mutlaka eksikleri olmuştur. Fakat yine de gerçekleştirdiğimiz bu çalışmanın, bundan sonra bu konuda çalışma yapacak olan araştırmacılara rehberlik edeceğini düşünüyoruz.

Pınar BÜLBÜL
Nisan-2010 Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
YEMİN METNİ	iii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR DİZİNİ	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AFYONKARAHİSAR'IN COĞRAFYASI VE TARİHİ COĞRAFYASI

1. AFYONKARAHİSAR'IN COĞRAFYASI.....	4
1.1. AFYONKARAHİSAR ADI VE MANASI.....	4
1.2. AFYONKARAHİSAR'IN COĞRAFİ KONUMU.....	5
1.2.1. Akarsular.....	5
1.2.2. Göller.....	6
1.2.3. Bölgenin İklimi.....	8
1.2.4. Bitki Örtüsü.....	9
1.2.5. Tarım ve Hayvancılık.....	10
1.2.6. Ulaşım ve Yollar.....	11
1.2.7. Turizm.....	11
2. AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI.....	12

İKİNCİ BÖLÜM

KAYNAKLAR

1. MÖ. 2. BİNYIL YAZILI KAYNAKLARI.....	20
1.1. HİTİT VESİKALARI.....	20
1.1.1. Madduwattaş Metni.....	20
1.1.2. II. Murşilinin Yıllıkları.....	21

1.1.3. KUB XXIII.11.....	21
1.1.4. Hapalla Kralı Targašnalli ile II. Muršili Arasındaki Antlaşma (KBO V.4 = CTH 67).....	22
1.1.5. Mira ve Kuwalya Kralı Kupanta-Kurunta ile II. Muršili Arasındaki Antlaşma (CTH 68).....	23
1.1.6. Šeha Nehri Ülkesi Kralı Manapa-Tarhunta ile II. Muršili Arasındaki Antlaşma (CTH 69).....	24
1.1.7. KUB XIV, 15 I 23-26.....	24
1.1.8. Viluša Kralı Alakšanduš ile Hitit Kralı II. Muvattali Arasında Yapılan Antlaşma (CTH 76).....	25
1.1.9 Mira-Kuwaliya Kralı Mašhuiluwa'dan Hitit Kralı II. Muršili'ye Gönderilen Mektup (KBo 18.15).....	26
1.2. AMARNA MEKTUPLARI.....	26
2. MÖ. 1. BİNYIL YAZILI KAYNAKLARI.....	28
2.1. FRİG DÖNEMİNE AİT YAZILI KAYNAKLAR.....	28
2.1.1. ESKİŞEHİR YÖRESİ ANITLARI.....	29
2.1.1.1 Areyastis/Arezastis Anıtı	29
2.1.1.2 Bahşayış Anıtı	30
2.1.1.3 Yazılıkaya-Midas Anıtı	30
2.1.1.4 Küçük Yazılıkaya Anıtı/Bitmemiş Anıt	32
2.1.2. AFYONKARAHİSAR YÖRESİ ANITLARI.....	32
2.1.2.1 Aslankaya Anıtı.....	32
2.1.2.2 Maltaş/Malkaya Anıtı.....	34
2.1.2.3 Burmeç Anıtı.....	35
2.1.2.4 Aslantaş Anıtı.....	35
2.1.2.5 Yılantaş Anıtı.....	36
2.1.2.6 Küçük Kapı Kaya Anıtı.....	37
2.1.2.7 Büyük Kapı Kaya Anıtı.....	37
2.1.3. KÜTAHYA YÖRESİ ANITLARI.....	38
2.1.3.1 Deliklitaş Anıtı.....	38
2.2. ÇİVİ YAZILI ASUR KAYNAKLARI.....	38

2.2.1. I. Tiglat – Pileser Dönemi.....	38
2.2.2. II. Adad-Nirari Dönemi.....	39
2.2.3. II. Tukulti-Ninurta.....	40
2.2.4. II. Asur-Nasir-Pal.....	41
2.2.5. II. Sargon Dönemi.....	41
2.3. KLÂSİK GREK KAYNAKLARI.....	44
2.3.1. Homeros Destanları.....	44
2.3.2. Herodotos-Herodot Tarihi.....	45
2.3.3. Strabon, Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası	49
2.4. TEVRAT (ESKİ AHİT).....	53
3. ARKEOLOJİK KAYNAKLAR.....	54
3.1. KUSURA KAZISI.....	54
3.2. KAKLIK KAZISI.....	56
3.3. AFYON KARAOĞLAN KAZISI.....	57
3.4. YANARLAR HİTİT MEZARLIĞI KAZISI.....	57
3.5. TATARLI TÜMÜLÜSÜ KAZISI.....	59
3.6. ÇAVDARLI-KOVALIK HÖYÜK ADAK HEYKELCİKLERİ KAZISI.....	60
3.7. GORDİON (YASSIHÖYÜK) KAZILARI.....	60
3.8. AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİNDE YAPILAN YÜZEY ARAŞTIRMALARI.....	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NEOLİTİK DEVİRDEN MÖ. 2. BİNYIL SONUNA KADAR AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİ

1. NEOLİTİK DEVİRDEN MÖ. 2. BİNYIL SONUNA KADAR AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİ.....	69
---	----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MÖ. 1. BİNYILDA AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİ

1. MÖ. 1. BİNYILDA AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİ.....	81
---	----

BEŞİNCİ BÖLÜM

LİDYALILAR DÖNEMİNDE AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİ

1. LİDYALILAR DÖNEMİNDE AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİ.....	101
SONUÇ.....	108
KAYNAKÇA	111
EKLER.....	134
ÖZGEÇMİŞ.....	211

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
A.Ü.D.T.C.F.D.	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
AASOR	Annual of the American Schools of Oriental Research
AJ	Antiquaries Journal
AJA	American Journal of Archaeology
An.St	Anatolian Studies. Journal of The British Institute of Archaeology at Ankara. London.
ANEP	James B. Pritchard (ed.), Ancient Near East in Pictures Relating to the Old Testament (Princeton: Princeton University Press, 1954)
ANET	James B. Pritchard (ed.), Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament (Princeton: Princeton University Press, 1950)
AOAT	Alter Orient und Altes Testament
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BC	Before Christ
BELLETEN	Belleten. Türk Tarih Kurumu, Ankara
BIAA	The British Institute of Archaeology in Ankara
BiOr	Bibliotheca Orientalis, Leiden
Bkz	Bakınız
BO	Bibliotheca Orientalis
Bost	Boghazköi-Studien
CAH	The Cambridge Ancient History
CTH	Catalogue des textes Hittites
EA	El Amarna
EAT	F. Kınal, Eski Anadolu Tarihi, Ankara 1987
HUCA	Hebrew Union College Annual
JCS	Journal of Cuneiform Studies
JNES	Journal of Near Eastern Studies
KBo	Keilschrifttexte aus Bogazköi. Berlin.
KUB	Keilschrifturkunden aus Bogazköi. Berlin.
MÖ.	Milattan Önce

MS.	Milattan Sonra
RGTC	Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes
RHA	Revue Hittite et Asianique. Organe de la Societe des Etudes Hittites.
TAD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi
TTK	Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Bilindiği üzere, Afyonkarahisar bölgesi, Orta Anadolu ile Batı Anadolu'yu birbirine bağlayan yolların kesiştiği kavşak noktasında yer almaktadır. Bu durum, Afyonkarahisar'a çok önemli bir görev yüklemiştir ki, bu görev, Doğu kültürlerini Batı'ya, Batı kültürlerini de Doğu'ya aktarma görevidir. Gerçekten Afyonkarahisar, tarihin erken dönemlerinden itibaren kendisine yüklenen bu görevi, en iyi şekilde yerine getirmeye çalışmıştır.

Afyonkarahisar ve çevresindeki topraklar, ilk yerleşik hayatın başlangıcı olarak kabul edilen Neolitik devirden itibaren iskân edilmiştir. Kalkolitik ve Eski Tunç Devri'nde de önemini koruyan bölgemiz MÖ. 2. Binyıl siyasi tarihinde etkin bir rol üstlenmiştir.

MÖ. 2. Binyıl Anadolu'suna hakim olan siyasi güç, herkesin kabul ettiği gibi, Hitit Devleti'dir. Ancak Hititler, Anadolu'nun tamamını kendileri idare etmemişlerdir. Çünkü, bazı bölgelerde sivrilen siyasi güçler Hitit Devleti'nin otoritesini sarsacak faaliyetlerde bulunmuşlardır ki, bu rakip güçlerden biri de Luvi kökenli kabilelerin yaşadığı Arzava Memleketleri'dir. Hitit çivi yazılı metinlerinde **“Mira-Kuvalya Ülkesi”** adıyla anılan Afyonkarahisar ve çevresi de başlangıçta Hititlere düşmanlık besliyordu. Ancak I. Şuppiluliuma ve II. Murşili dönemlerinde bölgenin kontrolü Hititler'in eline geçti. Buna rağmen, Mira-Kuvalya Ülkesi'nin dostluğuna hiçbir zaman güvenilmedi. Zira bu ülke kralları, Hitit Devleti'nin zayıf dönemlerinde hemen taraf değiştirerek, karşı kamplarda yer almaktan çekinmediler.

Hititler'in Ege Göçleri sonucunda tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte, Hitit topraklarının kontrolü Frigler'in eline geçti. Denilebilir ki, Afyonkarahisar ve çevresini en uzun süre ellerinde tutan ve bu bölgede birçok eserler yaratanlar Frigler'dir. Onlardan günümüze binlerce eser kalmıştır.

Frigler'in Prototürk kavimlerinden biri olan Kimmer akınları karşısında duramamaları yüzünden, Frig Devleti, en parlak devrini yaşadığı MÖ. 7. yüzyıl başlarında (MÖ. 690) beklenmedik bir şekilde tarih sahnesinden çekilecektir. Kimmerler, yaklaşık 80 yıl Anadolu'yu kasıp kavuracaklar ve Anadolu kentlerine büyük zararlar vereceklerdir. Ancak unutmamak gerekir ki, her şeyin bir sonu vardır. Nitekim, Batı Anadolu'da güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan Lidyalılar, kral

Alyattes zamanında, MÖ. 609 yılında, Kimmerler'i ağır bir yenilgiye uğratacaklar ve bu barbar kavimi Anadolu topraklarından tamamen uzaklaştıracaklardır.

MÖ. 6. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Eski Yakın Doğu siyasi tarihinde önemli gelişmeler yaşanacaktır. İran yaylasında yeni bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Persler, öncüleri olan Medler'in yerini alacaklar ve Kızılıрмаğın doğusundaki tüm toprakların da yeni hakimi olacaklardır.

Lidya Devleti'nin son kralı Kroisos ise Kızılıрмаğın batısında kalan tüm Anadolu topraklarının hakimidir.

MÖ. 550'lere gelindiğinde, gerek Pers Devleti'ni kuran Kyros'un gerekse Lidya kralı Kroisos'un siyasi emellerinin birbiriyle çakıştığı gözlerden kaçmayacaktır. Çünkü her iki kralın hedefi de, Anadolu'nun tamamına egemen olmaktır. Bu konuda Pers kralı Kyros daha çabuk davranmış ve Lidya kralı Kroisos'u başkenti Sardes'te kuşatarak, Lidya Krallığı'na son darbeyi indirmiştir. Lidya Krallığı tarih sahnesinden çekilirken, tarihler MÖ. 546'yı göstermektedir.

Önceleri Frigler'in, ardından Kimmerler'in, Kimmerler'den sonra da Lidyalılar'ın egemenliğinde yaşamak zorunda kalan Afyonkarahisar ve çevresi, şimdi de Pers egemenliğini kabullenmek durumunda kalmıştır.

Görüldüğü üzere Afyonkarahisar ve çevresi, MÖ. 1. Binyıl ortalarına gelinceye kadar birçok siyasi gücün egemenliği altına girmiş ve dolayısıyla değişik kültürlerle temasa geçme fırsatını yakalamıştır.

Neolitik devirden Pers egemenliğine kadar uzanan zaman dilimi içerisinde Afyonkarahisar ve çevresinin tarihini yeniden yazmak kolay olmamıştır. Bu konuda karşılaştığımız en büyük güçlük, özellikle MÖ. 1. Binyıl tarihine ilişkin yazılı kaynakların azlığı olmuştur. Çünkü MÖ. 1. Binyıl'da bölgenin hakim gücü olarak görülen Friglerden kalan yazıtların günümüze kadar çözülememiş olması, büyük bir dezavantajdır. MÖ. 2. Binyıl tarihini Hitit belgelerinden takip etsek de, bölgenin Ege Göçlerinden sonraki durumu ne yazık ki karanlıktır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, Frigler döneminin tarihini başta Asur çivi yazılı vesikaları olmak üzere, klâsik Grek müelliflerinin eserlerinde aktardıkları bilgilerden de yararlanarak yazmaya çalıştık. Bu arada bölgede yapılan arkeolojik kazı sonuçlarını ve yüzey araştırması raporlarını da değerlendirme yoluna gittik. Bütün bunlar sonucunda elinizdeki çalışma ortaya çıktı. Bu çalışmanın elbetteki, bir

takım eksiklikleri olacaktır. Fakat inanıyoruz ki, bizden sonra bu alanda çalışacak olanlar, yeni belgelerin ve bilgilerin ışığında bu eksiklikleri gidereceklerdir.

I. BÖLÜM

AFYONKARAHİSAR'IN COĞRAFYASI VE TARİHİ COĞRAFYASI

1. AFYONKARAHİSAR'IN COĞRAFYASI

1.1. AFYONKARAHİSAR ADI VE MANÂSI

İl adları verilirken kimi zaman o ilin sınırları içinde yetiştirilen bir ürün veya içinde yer alan bir coğrafi özellik kullanılmaktadır. Bazı illerin adları tarihi dönemlerde bu özelliklere göre verilmiş, günümüze kadar etimolojik gelişim göstererek yeni haliyle kullanılır olmuştur. (Kataion-Kütahya, Ankyra-Ankara gibi).¹ Yakın zamana kadar Afyonkarahisar, resmi kayıtlarda Karahisar-î Sâhip² diye adlandırılıyordu.³ Karahisar adı taban yükseltisi 1020-1040 metre olan ova üzerinde dik yamaçlarla birden 1220 metre'ye kadar yükselen ve tepesinde bir kale harabesi taşıyan koyu renkli trakit⁴ dağdan gelir.⁵ Afyon adı da ilde yoğun olarak yetiştirilmekte olan Afyon (haşhaş) bitkisi ve yaklaşık 3350 yıllık tarihe sahip olan 1230 metre yüksekliğe sahip olan Kale'sinin Türk egemenliğindeki adı olan Karahisar'ın birleşmesinden meydana gelmiştir.⁶ Afyon bitkisi Latince'de Opium, Yunancada Opion olarak adlandırılmaktadır. Bu sözcüklerin etimolojik gelişim göstererek afyon sözcüğüne dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Musatafa Kemal Atatürk, Nutuk'ta ilin adını 34 kez Afyonkarahisar olarak kullanmıştır. Bu durumun Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam ettiği bilinmektedir. Aslında ilin adının Afyonkarahisar iken Afyon olarak değiştirildiğine dair ya da ilin adından Karahisar sözcüğünün çıkarıldığına dair herhangi bir yasal düzenlemeye rastlanılmamıştır. Hatta Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde çıkarılan bazı yasalarda ilin adı, Nutuk'ta olduğu gibi Afyonkarahisar

¹ Mehmet Bozdağ, Afyonkarahisar Frig Vadisi İhsaniye, Afyonkarahisar İli Frig Vadisi Kültür Envanteri, Afyonkarahisar Valiliği Kültür Yayını, Afyonkarahisar 2009, s. 4

² Selçuklu devri sonlarında yaşamış ve bir ara burada bir beylik kurmuş olan Sâhib Atâ Fahrettin Ali Bey'in adından almıştır.

³ Besim Darkot, Metin Tuncel, Ege Bölgesi Coğrafyası, İstanbul 1995,s.88, İbrahim Atalay, Kenan Mortan, Türkiye Bölgesel Coğrafyası, İnkılap yayınları 1997,s.197

⁴ Trakit: Yanardağ kayalıkları arasında bulunan bir feldspat (maden,mineral) türü.

⁵ Besim Darkot, Metin Tuncel, a.g.e, 1995, s.89

⁶ İbrahim Yüksel, "Şehrin Adı Afyon Değil Afyonkarahisar", Anadolu'nun Kilidi Afyon, Afyon 2004, s.45

olarak zikredilmiştir. Durum böyle olmasına rağmen, 1958 yılından sonra çıkarılan çeşitli yasalarda “**Afyonkarahisar**” yerine “**Afyon**” adının kullanılması nedeniyle üstü kapalı olarak değişmiş ve Afyon olarak kullanılmaya başlamıştır.

İlin adı, 06.01.2005 tarihinde T.B.M.M.’nce kabul edilen; 11.01.2005 tarih ve 25697 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 5285 Sayılı “**Afyon ilinin adının Afyonkarahisar olarak değiştirilmesi Hakkında Kanun**” ile Afyonkarahisar olarak kabul edilmiştir.⁷

1.2. AFYONKARAHİSAR’IN COĞRAFİ KONUMU

Afyonkarahisar ili, 1941 yılında Ankara’da toplanan Birinci Coğrafya Kongresi’nde çizilmiş olan bölge ve bölüm sınırlarına göre; ülkemizin Ege Bölgesi-İçbatı Anadolu Bölümü sınırları içinde yer almaktadır. Büyük kesimi Ege Bölgesinin İçbatı Anadolu Bölümü içinde yer alan Afyonkarahisar İlinin, doğudaki kesimi İç Anadolu Bölgesi’nin, güneybatıdaki daha küçük kesimi ise Akdeniz Bölgesi’nin sınırları içinde kalır. Böylece Afyonkarahisar ili İç Anadolu ve Akdeniz Bölgeleri ile komşudur. Diğer yandan Afyonkarahisar şehri, Ege Bölgesi’nin sınırlarının doğuya doğru en fazla sokulduğu yörenin en büyük yerleşim birimi durumundadır.

Afyonkarahisar’ın deniz seviyesinden yüksekliği 1021m.dir. Dünya üzerinde 38°45’ kuzey enlemi ile 30° 32’doğu boylamının birleştiği yerde bulunmaktadır.

Afyonkarahisar ilinin toplam yüzölçümü 14.295 km² ve ülkemiz topraklarının yaklaşık %1.8’i kadardır.

Afyonkarahisar kuzeyde Eskişehir, kuzeybatıda Kütahya, doğuda Konya, güneyde Isparta, güneybatıda Denizli ve batıda da Uşak illeri ile komşudur. Ayrıca Afyonkarahisar güneybatısında küçük bir sınırla Burdur İli’ne de komşudur.⁸

1.2.1. Akarsular

Sınırları içerisinde büyük ırmak olmayan Afyonkarahisar ilinin başlıca akarsularını, Sakarya ve Büyük Menderes ırmaklarını besleyen küçük akarsular oluşturmaktadır.⁹ Bu nedenle ildeki akarsuların bir bölümü Eber ve Akşehir göllerine

⁷Mehmet Bozdağ, a.g.e, 2009, s.4-5

⁸Özer Yılmaz, “Afyonkarahisar İli Genel Coğrafya Özellikleri” Afyonkarahisar Kütüğü, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Cilt:1, Afyonkarahisar 2001, s.3; Besim Darkot, Metin Tuncel, a.g.e, İstanbul 1995, s.87

⁹Özer Yılmaz, a.g.e., 2001, s.16

akarken, bir bölümü Ege ve Akdeniz'e akmakta, bir kısmı da küçük göl ve göletleri beslemektedir. İklim ve buna bağlı yağış şartları nedeniyle, akarsuların su miktarı mevsimlere göre farklılıklar gösterebilmektedir.

İl sınırları içinde kalan düzgün rejimli olmayan akarsular şunlardır:

Akarçay: Akarçay'ın kaynağını oluşturan dereler Ahır Dağı'nın kuzey etekleri ile Kumalar Dağı'nın kuzeybatı yamaçlarından doğar. Akarçay suları Eber Gölü'ne dökülür.

Kali Çayı: Kaynağını oluşturan dereler, Kumalar Dağı'nın doğu yamaçlarından doğmaktadır. Kali Çayı, Akarçay ile birleşerek Eber gölüne dökülür.

Kufi Çayı: Kaynağı Kumalar Dağı olan Kufi Çayı, Büyük Menderes'in koludur. Kufi Çayı, Işıklı Gölü¹⁰'ne dökülmektedir. Büyük Menderes Nehri'nin suları ile burada birleşerek barajdan çıkan su, Ege Denizi'ne dökülmek üzere yola devam etmektedir.

Menderes Nehri: Batı Anadolu'nun en büyük akarsuyu olan Büyük Menderes Nehri'nin kaynağı, Dinar ilçesinde bulunan ve Dünya'nın ilk müzik yarışmasına da ev sahipliği yapmış olan Dinar Suçikan'dır. Kufi ve Banaz Çayı ve akış güzergâhındaki derelerin birleşmesiyle büyüyerek Ege Denizi'ne dökülür. Binlerce yıldır süslemelerde kullanılan "meander" motifi, adını Menderes'ten almaktadır.

Sakarya Nehri: İlin kuzey doğusunda yer alan Emirdağ ve Beydağları'ndan gelen küçük dereler ve Eskişehir'de Çifteler'in 2 km. kuzeyinde yer alan Sakaryabaşı kaynak suyu ile güzergâhındaki büyüklü küçüklü sularla beslenerek Karadeniz'e ulaşır.

Bunların yanında Kocaçay, Seyitsuyu, Hamamçayı gibi akarsular da vardır.¹¹

1.2.2. Göller

Afyonkarahisar ili Ege Bölgesinin diğer illerine göre, doğal göller bakımından oldukça zengindir. Bu göller daha çok şehrin doğu ve güneybatı bölümünde toplanmışlardır.

Akşehir Gölü: Afyonkarahisar-Konya il sınırları içerisinde yer alan Akşehir Gölü'nün genel yüzölçümü, yaklaşık 304 km²'dir. Büyük bir bölümü yani 211 km²'si

¹⁰ Göl DSİ kayıtlarında Işıklı Barajı olarak geçmektedir.

¹¹ Mehmet Bozdağ, a.g.e., 2009,s.16-17

Afyonkarahisar il sınırları içerisinde. Denizden yüksekliği 956m. olan Akşehir Gölü'nün çevresi sazlık ve kamışlıktır. Sığ bir göldür ve ortalama 4,5 metrelik bir derinliğe sahiptir. Gölün dışarıya akıntısı yoktur, kapalı bir havza durumundadır. Gölün batısında Eber Gölü'nün ayağı olan Eber Akarı ve Sultan Dağı'ndan gelen dereler gölü beslerler. Gölün suyu gölü besleyen akarsuların göle kavuşma noktaları dışında tuzludur.

Eber Gölü: Akşehir Gölü'nün batısındadır. Bolvadin ve Çay ilçesi sınırında yer alır. Denizden yüksekliği 967 metre'dir. Gölün yüz ölçümü, çevresindeki bataklık alanla birlikte yaklaşık 150 km²'yi bulur. Göl, Akarçay ve Sultan Dağları'ndan gelen dereler tarafından beslenmektedir. Oldukça sığ bir göldür. Bu göl değişik ve çeşitli nedenlerle gittikçe dolmakta ve alanı daralmaktadır. Bu durumun sonucunda birbirinden bağımsız gölcükler oluşmaktadır. Doğal sit alanı olarak korunmaya alınmış ise de, ekolojisi büyük oranda bozulmuştur.

Karamık Gölü (Bataklığı): Afyonkarahisar'ın güney doğusunda, Karakuş Dağları'nın kuzeybatı ucunda yer alır. Çay ilçesinin sınırları içerisinde. Yüzölçümü yaklaşık 40 km² olmakla birlikte, birbirinden bağımsız küçük-büyük gölcükler vardır. Denizden yüksekliği 1000 m. civarındadır. Bataklık bölümünde saz ve kamış üretimi yapılmaktadır.

Acı Göl: Afyonkarahisar ile Denizli İl sınırlar arasında yer alır. Maymun ve Söğüt Dağlar'ı ile çevrili tektonik bir göldür.¹² Yüz ölçümü aslında 160 km² olmasına rağmen, suyun çekik olduğu dönemlerde 41,5 km²'ye kadar düşer. Acı Göl'ün suları tuzlu olup, dışarıya akıntısı yoktur. Denizden yüksekliği 900 m. civarında olan göl, yağışlı dönemlerde 3-4m kadar derinliğe sahiptir.

Emre Gölü: Afyonkarahisar il sınırları içerisindeki doğal yolla oluşmuş, alanı en küçük olan göldür. Yüzölçümü yaklaşık 264.086 m²'dir. Derinliği bazı yerlerde 3 m'nin üzerine çıkabilen göl, İhsaniye İlçesi Döğer Kasabası-Bayramaliler Köyü arasındadır.¹³

¹² Mehmet Bozdağ, a.g.e., 2009,s.19

¹³ Özer Yılmaz, "Afyonkarahisar İli Genel Coğrafya Özellikleri", Afyonkarahisar Kütüğü, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Cilt:1, Afyonkarahisar 2001, s.17-20

1.2.3. Bölgenin İklimi

Batı rüzgârları kuşağının etki alanı içerisinde bulunan ülkemiz ve dolayısıyla Afyonkarahisar ve çevresinin basınç koşullarını, yıl içerisinde etkili olan hava kütlelerinin ait olduğu aksiyon merkezleri düzenlemektedir. Böylelikle Afyonkarahisar ve çevresinde, yeryüzüne yakın tabakalarda basınç dağılışı ve sirkülasyon durumu, bölgenin basınç koşullarının yıl içinde gösterdiği özellikler ile ilgilidir. Böylece Afyonkarahisar ve çevresi bütün yıl boyunca farklı çevrelerden ulaşan hava kütlelerinin ve basınç sisteminin etkisi altında kalmaktadır.¹⁴

Afyonkarahisar ve çevresi, coğrafi konuma bağlı olarak iklim özellikleri bakımından farklar arz eden “**Batı Rüzgârlar Sistemi**”nin etkisinde bulunan orta ve batı Avrupa’nın her mevsim yağışlı “**ılıman iklimi**” ile, Doğu Avrupa’nın “**karasal iklimi**” ve güneyde “**Subtropikal yüksek basınç rejimi**”nin etkisinde bulunan her mevsim kurak tropikal bölge arasında bir geçiş kuşağında yer almaktadır. Diğer yandan, Afyonkarahisar ve çevresi farklı çevrelerden gelen farklı hava akımlarının etkisinde kalmakla beraber, hava koşulları yıl içerisinde sürekli değişiklikler gösterir.¹⁵

Yükselti ve denizden uzaklık nedeniyle yörenin iklim şartlarında İç Anadolu iklimine benzerlik kuvvetlenmiştir. Bölgenin başlıca meteoroloji istasyonunun bulunduğu Afyonkarahisar’da yapılan uzun süreli gözlemlere göre, bu bölgede en soğuk ve en sıcak ayların ortalama sıcaklıkların 0°2.C ve 21°9C (ağustos), ekstrem sıcaklıklar -27°2 ve 38°8 sıcaklığın 0°C’ye düştüğü günlerin ortalama sayısı 93’tür. Yıllık yağış ortalaması 436mm, yağışın mevsimlere dağılışı: **Kış** %30.5, **ilkbahar** %34.5, **yaz** %16, **sonbahar** %19’dur. İç Anadolu’nun büyük kısmında olduğu gibi, yağış maksimumu (Kütahya’dan farklı olarak) kıştan ilkbahara geçmiş, yaz kuraklığı hafiflemiştir. Kar yağışlı günlerin ortalama sayısı 14, yerin karla örtülü olduğu günlerin sayısı da 27’dir. Bu nitelikler İç Anadolu’ya komşuluğu belirtirse de, henüz bölgenin eşik üzerinde olduğunu da ortaya koyar.¹⁶

Afyonkarahisar ve çevresinin iklimini belirlemede hava kütlelerinin etkisi yukarıda belirtilmiştir. Buna göre kış döneminde Orta ve Doğu Avrupa üzerine yerleşen termik yüksek basınca bağlı olarak cP (kontinental polar) hava kütlesi

¹⁴ Özer Yılmaz, Afyon ve Çevresi İklim Özellikleri, Afyon 1999, s. 13

¹⁵ Özer Yılmaz, a.g.e., 2001, s.21

¹⁶ Besim Darkot, Metin Tuncel, a.g.e, 1995, s. 87-88

kuzeybatılı, tropikal hava kütleleri ise güneydoğu yönlü hava akımları halinde sahaya ulaşmasında topografya koşulları etkili olmuştur. Şöyle ki, Afyonkarahisar ovası ve bu ovanın güneydoğu uzantısında yer alan Eber ve Akşehir gölleri, İç Anadolu ile doğal bağlantıyı sağlar. Bu çöküntü alanı, çevresindeki yüksek alanlarla (Emirdağ ve Sultan Dağları) birlikte, adeta bir oluk şeklindedir. Bu oluk İç Anadolu'da gelişen basınç alanının ve güneyden kaynaklanan hava kütlelerinin sahaya sokulmasında etkili olmuştur. Böylece topografya faktörleri, sahanın basınç koşulları, sıcaklık ve rüzgâr, rejimi belirlemede önemli bir yer tutmaktadır.¹⁷

1.2.4. Bitki Örtüsü

Afyonkarahisar, coğrafi konumu itibariyle Ege Bölgesi'nin İç Batı bölümünde, bitki coğrafyası bakımından ise İran-Turan¹⁸ ve Akdeniz bölgelerinin geçiş kuşağında yer almaktadır.¹⁹

Afyonkarahisar'ın bitki örtüsü, iklim koşulları içerisinde yükseklikle uygun olarak dağılmış bulunmaktadır. Çok az bir sahaya yayılmış olan orman örtüsü, ilin batı ve güneybatısını çeviren yüksekliklerin üzerine kaplamıştır. Kuzeyde Emir Dağları ve devamı üzerinde yer yer, kısa ada ormanı tipi orman örtüsü görmek mümkündür. Bu örtünün çoğunluğunu meşe ağaçları, yükseklik arttıkça kısmen ardıç ve az miktarda çamlar teşkil eder.²⁰ Bunların yanı sıra Afyonkarahisar ili içerisinde sedir, karaçam ve relik²¹ gibi çeşitli bitki türlerini, bir arada görmek mümkündür. Bunlardan orman formasyonunun hakim elemanı olan karaçam ormanları, başlıca Akdağ, Sultan Dağları ve Ahır Dağları'nda yayılış göstermekte olup,²² önemli ölçüde tahrip edilmiş ve yerini meşe toplulukları almıştır. Özellikle yerleşmeler çevresindeki sahalarda ise tahribat daha büyük olmuş ve bu alanlar, antropojen step sahaları haline

¹⁷ Özer Yılmaz, a.g.e., 1999,s.71

¹⁸ Trakya'dan İran ve Irak sınırlarımıza kadar uzanan geniş alanlarda görülen ve genellikle kurakçıl bitki türlerinin meydana getirdiği bozkırlar Anadolu'nun en yaygın bitki örtüsüdür.

¹⁹ Mustafa Kargıoğlu, Afyonkarahisar Çevresi Flora ve Vegetasyonu, Afyonkarahisar Kütüğü, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Cilt:1, Afyonkarahisar 2001,s.56

²⁰ Ahmet Serteser, Afyonkarahisar'da Bitki Örtüsü Toprak İlişkisi, Afyonkarahisar Kütüğü, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Cilt:1, Afyonkarahisar 2001, s. 61

²¹4. zamandaki buzul devrinde yaşayabilen, iklimlerin ısınmasıyla günümüzde dağların yüksek kesimlerindeki soğuk alanlarda yaşamını sürdüren eski devre ait bitkilerdir.

²² Mustafa Kargıoğlu, a.g.e., 2001,s.54

dönüşmüştür.²³ Bu step sahasında, geven, yumak otu, yavşan otu ve üzerlik otu gibi bitki türlerini görmek mümkündür.²⁴

1.2.5. Tarım ve Hayvancılık

Afyonkarahisar’da, kışlar soğuk, yazları sıcak ve kurak geçen step ikliminin etkisi görülmektedir. Buna bağlı olarak şehirde bitkisel üretimde çeşitlilikler ortaya çıkmaktadır. İl genelinde şehrin adının da kaynağı olan haşhaş, şeker pancarı, buğday, arpa, nohut vs.gibi tarla tarımı yoğunluktadır. Sulanabilir arazilerde ise, salatalık, domates, biber, fasulye vs. gibi bahçe tarımı yapılmaktadır. Bunların yanısıra, Çay, Sincanlı, Hocalar ve Afyonkarahisar merkezde bağ ve meyve tarımının da yapıldığı göze çarpılmaktadır. Meyve ağaçlarının çoğunu kiraz, vişne, kayısı ve elma oluşturmaktadır.

Afyonkarahisar’da kırsal alanda yaşayan nüfusun çoğunluğu hayvancılıkla uğraşmaktadır. Bu bölgede daha çok, sığır, koyun, keçi ve manda yetiştirilmektedir. Şehrin arazi yapısı ve dağlık alanlardaki flora zenginliği, bölgede koyun ve keçi yetiştiriciliği için oldukça uygundur. Bunların yanında Başmakçı, Şuhut, Bolvadin ve Sandıklı yörelerinde daha yoğun olmak üzere kanatlı hayvan yetiştiriciliği de yapılmaktadır. Bu üretim modern kümeslerde gerçekleştirilmektedir. Yumurta tavukçuluğu esasına dayanan kanatlı hayvan yetiştiriciliği bölgede oldukça ilerlemiştir. Türkiye genelinde yumurta fiyatları Başmakçı ilçesinde bulunan yumurta borsasında belirlenmektedir.

Afyonkarahisar uygun arazi yapısı ve zengin bir floraya sahip olmasına rağmen, arıcılık yeterli oranda gelişmemiştir. Bölgede genellikle yaz aylarında güney sahillerinden gelen arıcılar üretim yapmaktadır.

İlde bulunan göl ve göletlerde, sazan ve turna üretilmektedir. Ayrıca bazı su kaynaklarının bulunduğu bölgelerde alabalık çiftlikleri kurulmuştur. Ancak bu kuruluşlar yeterli üretim yapamamaktadırlar.²⁵

²³Özer Yılmaz, “Afyonkarahisar İli Genel Coğrafya Özellikleri”, Anadolu’nun Kilidi Afyon, Afyon Valiliği Yayınları, Afyon 2004, s.22

²⁴ Mustafa Kargıoğlu, a.g.e.,2001,s.55

²⁵ Muzaffer Uyan, “Afyon İli’nin Ekonomik Yapısı”, Anadolu’nun Kilidi Afyon, Afyon Valiliği Yayınları, Afyon 2004, s. 40

1.2.6. Ulaşım ve Yollar

Günlük hayatın vazgeçilmez sektörlerinden sayılan ulaşım, canlı ve cansız her türlü nesnenin bir yerden diğer bir yere taşınmasını amaçlar.

Afyonkarahisar'ın önemli bir ulaşım merkezi olması, İç Anadolu'yu Ege ve Marmara kıyılarına ulaştıran yolun kavşak noktasında bulunması, ticaretin gelişmesinde önemli rol oynadı. Ayrıca şehir XIX. yüzyıl sonlarında döşenen demir yollarının kesiştiği yerde bulunması sebebiyle gelişmesini sürdürdü.

Demiryolu, Afyonkarahisar'ın ulaşımında önemli bir paya sahiptir. İlk defa 1896 yılında hizmete açılan Bağdat hattı ve 1897 yılında açılan İzmir hattı ile insanlara hizmet vermiştir. 1889 yılında, İzmir-Aydın hattı Dinar ilçesine kadar ulaşmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında önemli yatırımlarla genişletilen demiryolları yük ve yolcu taşımacılığında büyük hizmetler vererek, Afyonkarahisar'ın ekonomik ve sosyal gelişimine katkıda bulunmuştur. Afyonkarahisar demiryolu ağı, Eskişehir-İstanbul, Uşak- İzmir, Isparta –Burdur, Denizli-Aydın, Konya –Adana yönlerine ulaşmaktadır.

Ancak, 1950'li yıllardan sonra değişen devlet politikaları, karayollarının yapımına daha fazla önem vermiştir. 1960'lı yıllara kadar, Devlet Demir Yolları yük ve yolcu taşımacılığında önem arz ederken, 20. yüzyılın son çeyreğinde karayolu taşımacılığı ülkemizde olduğu gibi, Afyonkarahisar'da da önem kazanmıştır. 2001 yılı itibariyle Afyonkarahisar'da karayoluna ait 1015 km. yol bulunmaktadır. Bu yolların 577 km.'si Devlet yolu²⁶, 458km.'si ise il yolu²⁷dur.²⁸

1.2.7. Turizm

Afyonkarahisar, tarihi ve doğal güzellikleri ile yüksek bir turizm potansiyeline sahiptir. Afyonkarahisar, Anadolu'nun batı yarısında bir kavşak noktasında olup, doğuyu batıya, kuzeyi güneye bağlayan kara ve demiryolu ağının birleştiği doğal bir kapı konumundadır. Bu konumu dolayısıyla yaklaşık MÖ. 3000 yıllarından günümüze kadar, bölgede hüküm sürmüş pek çok medeniyetin izlerini

²⁶ Devlet Yolu: Önemli bölge ve il merkezlerinin deniz, hava ve demir yolu istasyon, iskele, liman ve alanlarını birbirine bağlayan birinci derece ana yolları.

²⁷ İl Yolu: Bir il sınırı içinde ikinci derece öneme sahip olan ve şehir ilçe ve bucak gibi belli başlı merkezleri birbirine, il merkezine ve devlet yollarına bağlayan yollardır.

²⁸ Muzaffer Uyan, "Ulaşım ve Haberleşme" Afyonkarahisar Kütüğü, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Cilt:2, Afyonkarahisar 2001, s. 437-439

taşıyan eserler, günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. İşte bu özelliğinden dolayı Afyonkarahisar, Hitit ve Frigler'e ait tarihi kalıntılar ile Selçuklular ve Osmanlılar'dan kalma eserler bakımından son derece zengindir. Tüm bunlar, zengin bir kültürü ve sanatı yansıtmaktadır. Afyonkarahisar'ın doğal ve kültürel değerlerinin yanısıra turizm sektöründeki gelişmeyi sağlayan bir diğer öge termal zenginliklere sahip olmasıdır. Afyonkarahisar İli'nin termal turizm potansiyeli oldukça zengindir.

Afyonkarahisar; Ömer, Gecek, Gazlıgöl, Hüdai ve Heybeli kaplıcaları ve buralardaki çağdaş oteller ve moteller ile ülkemizde termal turizmi bakımından başta gelen illerdendir.²⁹

2. AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

Günümüzde Afyonkarahisar'ın bulunduğu coğrafya, MÖ. 2. Binyılda Anadolu'da büyük bir medeniyet kurmuş olan Hititler'in etkinlik sahası içinde idi. Yine aynı coğrafyada siyasi varlıklarını uzun süre koruyabilmiş bir çok ülke yer alıyordu.

Bu memleketlerden Güneybatı Anadolu'ya lokalize edilen Arzava Memleketleri, Hitit Devleti'ne bağlı ve onun komşusu olan memleketlerden meydana geliyordu.³⁰ Bunlar sırasıyla: Arzava, Hapalla, Mira-Kuvalya, Şeha Nehri Ülkesi, Appaviya, Viluşa, Zippaşla ve Harriyati Dağlık Memleketleri'dir.

Coğrafi bir isim olarak "**Arzava**" kelimesi üç anlamda kullanılıyor:

1. Bir şehir ismi (Bir yerleşme merkezi)
2. Küçük bir devletin ya da ülkenin adı
3. Genellikle o küçük devletin önderlik ettiği, belli şehirlerden oluşan bir konfederasyon.³¹

Batı Anadolu'nun odak noktası Arzava'dır. Arzava, çevresinde yer alan dil ve hanedan ilişkileriyle Arzava'ya bağlı "**Arzava Ülkeleri**"nden oluşmaktaydı. Bu ülkelerin yerini belirlemede kullanılan dayanaklar, onlara karşı düzenlenen seferleri anlatan Hitit metinleridir. Bu metinlerden, kasabalar ve bölgeler arası ilişkiler ağı

²⁹ Muzaffer Uyan, a.g.e., 2001,s. 442-444

³⁰ F.Kınal, Arzava Memleketleri'nin Mevkii ve Tarihi, TTK Basımevi, Ankara-1953, s. 3

³¹ Y. Coşkun, "Hitit Çivi Yazılı Belgelerin Işığı Altında İlkçağda Tuvanuva", Belleten 53, Aralık 1989, s.481

tespit edilebilir. Bu ilişkilerin Anadolu coğrafyasıyla bağlantısını kurarken, orduların Hitit topraklarından batıya giderken izleyebileceği yolları dikkate almak gerekir.³²

E. Forrer, Arzava'yı Kilikya'ya yerleştirmiştir.³³ Böylece ona göre Kilikya'nın sahil ovasında bulunan Arzava'nın doğusunda Astarpa (Seyhan Nehri), güneybatıda Pyramos (Ceyhan nehri) ağzında Puranda şehri (Domuztepesi) ve Arinnanda (Misis) dağı, daha batıda Apasa (Tarsus) şehri, kuzeyde ise Valma memleketi (Elmalı) Arzava'nın sınırlarını oluşturuyordu.

Ancak Goetze³⁴, Kizzuvatna'ya ait resmi vesikaların Akkadça yazılmış olması, bizzat Kizzuvatna adının Kumanni gibi Hurri menşeli bir isim taşıması gibi delilleri saydıktan sonra, Aşağı Memleketin her zaman Hitit bölgesine dahil bulunduğunu söyler. Böylece Goetze, Arzava'nın daha batıda olması gerektiğini belirterek, İsauria, Pysidia, Pamphilia memleketlerinin Arzava'nın doğu kısımlarını teşkil ettiğini ileri sürüyordu.

F. Kinal için ise, bu metin bilhassa Arzava ile Hatti memleketleri arasındaki yolun Aşağı memleketten geçmesi bakımından önemlidir.³⁵ Tuvanuva (Tyana-Kilisehisar)³⁶ gerçeğini Goetze de kabul ettiğine göre ve Aşağı Ülke genellikle Kayseri ile Ulukışla arasındaki bölge olduğuna göre, bu takdirde burada bulunan bir Aşağı memleketten geçilerek Bor civarındaki Tuvanuva şehrine kolaylıkla gelinebilir. Fakat biz Goetze'nin kabul ettiği gibi, Orta Anadolu'da Hititler zamanında yalnız Aşağı yolun kullanıldığı kanaatinde değiliz. Garstang³⁷ ise bu fikrin tam aksine, yani kuzey yolunun kullanılmış olduğu kanaatindedir. Bu yüzden, II. Murşili'nin Arzava seferine bu yoldan gittiğini ileri sürer. Bununla birlikte Arzava'nın batıda ve özellikle Antalya civarında olduğunu o da kabul eder. Fakat onun çalışmalarının özünü, Goetze'nin işaret ettiği gibi, yer adlarının muhtelif devirlerdeki ses benzeyişleri oluşturmaktadır. Bu iddiasını, Murşili'nin annallerinde Arzava seferini anlatan belgeye dayandırmaktadır. Garstang Arzava'yı önce Kilikya'dan Lukka'ya kadar uzanan Akdeniz sahillerine koymuştu. Daha sonra ise

³² J.G. Macqueen, Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, Çev: Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2001, s. 40

³³ Bu lokalizasyonu, (KBo IV, 4) (KBo VI,28) numaralı metinlerdeki bilgilere dayanarak yapmıştır.

³⁴ A. Goetze, Kizzuvatna and The Problem of The Hittite Geography, Yale University, London 1940, s. 4

³⁵ F. Kinal, a.g.e., s.7

³⁶ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 82.

³⁷ J. Garstang-O.R. Gurney, The Geography of The Hittite Empire, London 1959, s. 89

bugünkü Antalya civarına yerleştirmiştir. Metinlerde geçen bütün yer adlarını, benzeri Klâsik şehir adlarıyla şu şekilde eşleştirmiştir. Sallapa-Spalia (Sivrihisar); Aura-Amorium (Hacı Hamza veya Asar; Garstang'a göre ise, Aziziye), Valma-Holmoi (Karacaören) Puranda-Celeane (Dinar); Arinnanda-Solymadağı (Tahtalıdağ); Apasus-Habesus (Andifilio). Bunların filolojik bakımdan ne derece doğru veya yanlış olduğunu bilmiyoruz. Fakat bunlardan bize gerekli olan şehirlerin mevkiini sırası geldikçe belirlemeğe çalışacağız.³⁸

Tel el-Amarna mektuplarına baktığımız zaman ise, Arzava'nın denizden uzak olmadığını biliyoruz. Son yayınlanan bir Boğazköy metninde (B. K. VI, 28. 8, 9), Kral III. Hattuşili diyor ki: **“Aşağı Ülke'den Arzavalı düşman geldi ve Hitit topraklarını ele geçirdi; ondan sonra Tyana ve Uda (Hyde)'yı sınır şehirleri yaptı”**. **“Aşağı Ülke”** Halys'ın (Kızılırmak) güney kıyısından Akdeniz'e doğru uzanan bölgeydi.³⁹

J.Garstang ve O.R. Gurney ise Arzava'nın **"ağırlık noktası"** olarak, F. Cornelius'un da kabul ettiği gibi, Gediz ve Büyük Menderes Vadisi'ni teklif ederler.

A. Goetze ve P. H. J. Houwinkten Cate gibi bilim adamları soruna oldukça açık bir kapı bırakmışlardır. Onlar da güney sahilleri boyunca Orta-Geç Tunç Çağı yerleşmelerinin olmadığını ve henüz keşfedilmediğini iddia ederek, şu anda bu bölgeye Arzava'nın lokalizasyonunun yapılmasının erken olduğunu söylemişlerdir.

Şüphesiz Arzava Ülkesi, Aşağı Ülke'ye doğru uzanmakta idi. Aşağı Ülke'de olan Tuvanuva'da da, Arzavalılar herhalde bir sınır karakolu kurmuş olmalıydılar. Böylece Aşağı Ülke'nin çoğu bölümlerine yayılmak veya zapt etmek kolaylaşabilirdi. Eğer bu doğru ise Aşağı Ülke'ye yapılan saldırılar Tuvanuva'nın batı yolu boyunca uzanan bir yerden yapılmış olmalıdır. J. Mellaart'ın Ortakaraviran Höyük'te bulunduğu Mira-Kuvalya beyi Maşhuiluvaş'a ait olan bir mühür baskısından, Arzava sınırlarının zaman zaman Suğla Gölü civarlarına kadar uzanmış olduğunu söyleyebiliriz.

Prof. Dr. Ekrem Memiş'e göre, Arzavalılar Luwi kavimlerinden olabilirler. Ancak bu, onların Hititlerle akraba olabileceği anlamına gelmemelidir. Doğrusunu söylemek gerekirse, Luwiler M. Ö. 3. Binyılın ortalarında Doğu Balkanlar üzerinden

³⁸ F.Kınal, a.g.e., s. 7-10

³⁹ A.H.Sayce, "The Geographical Position of Arzava", The Journal of Egyptian Archaeology, Volume VIII, London 1922, s.233

Batı Anadolu kıyılarına göç etmişler ve bu bölgenin otokton halkı olan Karlar, Lelegler ve Pelasglar'ı yerlerinden ederek buralara yerleşmişlerdir. Üzerlerine geldikleri halkın önemli bir kısmı yurtlarını terk ederek adalar üzerinden kıta karası Yunanistan'a geçmiş ve orada Aka medeniyetinin oluşumuna katkıda bulunmuşlardır. Demek oluyor ki, aslında Luwiler Anadolu'nun yerli halkı olmayıp, bu topraklara göçmen olarak gelmişler ve buradaki halklarla zaman içinde karışıp kaynaşmışlardır. Luwice'de görülen *nd/nt* ve *ss/os* sonekleri aslında Luwiler Anadolu'ya gelmeden önce de Batı Anadolu halkları tarafından kullanılıyordu. Dolayısıyla bu sonekleri sadece Luwiler'e mal etmek de doğru bir yaklaşım değildir. Fakat zaman içinde Luwiler söz konusu sonekleri kendi dillerinin bünyesine de kazandırmışlar ve bu ekleri Luwiceye mal etmişlerdir. Hititler Arzavalılar'ın oturduğu bölgeye **KUR^{URU}Lu-wi-a** yani **Luwi Ülkesi** diyorlardı. Böylece anlıyoruz ki, Hititler Arzavalıları Luwili olarak kabul ediyorlardı. Bu durum bize göstermektedir ki, Arzavalılar aslında köken itibarıyla herhalde Luwi orijinli idiler. Buradan çıkaracağımız sonuç şudur: Luwi tabiri etnik kökene, Arzava tabiri ise siyasi yapıya işaret ediyordu.⁴⁰

Hitit imparatorluğunun erken dönemlerinde Arzava ismine I.Arnuvanda dönemine tarihlendirilen Madduvattaş metninde rastlarız. Bu metinde Madduvattaş'ın Aşağı Ülke ve komşularına karşı yaptığı seferler anlatılmaktadır.

A.Goetze'nin Sallapa'nın yerini Nevşehir'in güneyinde göstermek istemesi, Arzava'nın Konya ovasındaki Karapınar çevresinde bir yerde olan Aura'yla birlikte Pamphylia'da bulunduğu iddiasını ortaya çıkarmaktadır.⁴¹ Bu konuda, Arzava'nın başkenti Apaşa'yı⁴² Antalya'ya ya da yakınında bir yere yerleştiren T.Byrce, A.Goetze'yi takip etmiştir.

Diğer taraftan Arzava daha çok Anadolu'nun güney kısmına ve Pamphylia Bölgesi'ne yerleştirilmiştir. Geç Tunç Çağı'nda Batı Kilikya sahillerinde bu döneme ait herhangi bir yerleşim alanı olmamasından dolayı J. Mellaart, F. Cornelius ve J. G. Macqeen gibi bilim adamları, Anadolu'nun güney sahili boyunca Arzava'nın

⁴⁰ E. Memiş, Troya ve Troyalılar (Troyalılar Türk Müdür?), Konya 2005a, s. 138-140.

⁴¹ G.Karauğuz, a.g.e., s. 103-105

⁴² Hitit metinlerinde Apaşa olarak geçen kent, klasik Efesos kentidir. Bkz: E. Memiş, a.g.e., 2009, s.107

yerleştirilemeyeceğini ve bu yüzden de Lidya çevresine lokalize edilmesini savunmaktadırlar.⁴³

Buraya kadar söylenenlerin ışığında Arzava Memleketleri'nin güneybatıda yer alması gerekir. Arzava bir kıyı şeridi olduğuna göre, söz konusu kıyı, Pamfilya ya da Likya'nınki olmalıdır. Bu sonuc olduğca mantıklı görünmekle birlikte bazı pürüzler vardır. Likya ve Pamfilya'nın yüzey araştırmalarında Hitit ağında yerleşim izine rastlanmamıştır.⁴⁴

Bu yüzden Arzava'nın pozisyonu için başka bir yere bakmalıyız. Alternatif olarak, sonradan Lidya krallığına hayat veren ve Sardes'in yükselmesine tanıklık eden Gediz vadisinin verimli bölgesi, Arzava lkesi olabilir. Bu yeni neri; Batı Asya'da birçok devlete hükmeden ve 500 yıl boyunca Hitit krallarının onu sürekli vasal devlet durumuna düşürme çabalarına karşı başarılı bir Şekilde dayanan Arzava'nın önceki yüceliğini ve yoğun nüfusunu simgeleyen Lidya'nın bereketliliği ve zenginliği için, Arzava'yı Likya'nın içine yerleştirme teorisine kıyasla çok daha mantıklıdır.⁴⁵

Özetle belirtecek olursak, Hitit metinlerinde genellikle Hatti ülkesinin batısında olduğu anlaşılan Arzava Memleketleri'ni Anadolu'nun güneybatı köşesine yerleştirmek bizim açımızdan da uygun olacaktır.

Afyonkarahisar'ın M. 2. Binyıldaki tarihi coğrafyasını ele aldıktan sonra, Şimdi de bu ilin M. 1. Binyıldaki coğrafyasına göz atalım.

Afyonkarahisar İli M. 1. Binyılda, Frigya Bölgesi'nin sınırları içinde yer almaktaydı. İlin yayıldığı alan, coğrafi olarak İç Anadolu, Ege ve Akdeniz bölgelerinin birleşme noktasında bir eşik konumundadır. Bu konumu nedeniyle de tarih boyunca stratejik önemini daima korumuştur. Bölge, jeomorfolojik açıdan dağlık alanlar, ovalar ve akarsu vadilerinin yararlanarak oluşturduğu pltolardan oluşan dikkat çekici engebeli bir görünüme sahiptir.⁴⁶

Frigler'in Anadolu'ya ne zaman geldikleri tartışma konusudur. Gerçekten, onların Ege Göçleri ile Anadolu'ya geldiğini savunanların yanı sıra, Hitit Devleti henüz yıkılmadan Anadolu'da mevcut olduklarını ileri sürenler de vardır. Bu ikinci

⁴³ G.Karauğuz, a.g.e., s.105

⁴⁴ J.G. Macqueen, a.g.e., s.40

⁴⁵ J.Garstang-O.R.Gurney., a.g.e., s.84

⁴⁶ Hakan Sivas, "Afyonkarahisar evresinde Yeni Bulunan Roma Dönemi Nekropollerini", VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyonkarahisar, 18-20 Nisan 2005, s. 333

görüşü savunanlar, Homeros'un İlyada adlı destanında bütün ayrıntıları ile anlatılan Troya savaşlarında Friglerin Troyalıların müttefikleri arasında yer almasını,⁴⁷ Friglerin Ege Göçlerinden önce de Anadolu'da buldukları yolunda ortaya attıkları görüşlerine delil olarak kabul ederler. Ayrıca, Orta Anadolu'daki bazı yerleşim birimlerinin Geç Tunç Çağı'na ait tabakalarında Hitit seramikleri ile Frig seramiklerinin bir arada görülmesi bu kanıyı kuvvetlendirmektedir. Ancak kesin olan şudur ki, MÖ. 9. yüzyılda Gordion merkez olmak üzere, Orta Anadolu'da Ankara, Sinop, Alacahöyük, Pazarlı, Boğazköy, Konya'nın bir bölümü; Doğu Anadolu'da Malatya, Batı'da Afyonkarahisar ve Manisa'ya kadar uzanan topraklar üzerinde yerleşmişlerdi. Aslında Konya ilinin kuzeyi Frigya sınırları içindedir. Daha önceleri Konya'nın tamamının Frigya kapsamında sayıldığı anlaşılıyor. Çünkü MÖ. 401'de Konya'dan geçen Ksenefon bu kenti Frigya'nın son kenti olarak nitelendirmektedir.⁴⁸ Strabon ise, Sangarios (Sakarya) nehri üzerinde eski Frigyalılar'a, Midas'a, hatta Gordios'a ait iskân kalıntılarına rastlandığını söyler.⁴⁹ Yine Strabon, Mysia Olymposu'nun etrafında Mysialılar ve Frigler'in oturduğunu beyan eder.⁵⁰

Hellen'lerin zamanında Frigler'in en kuzeybatı yerleşmesi, Ksenefon'a göre, Kral Yolu'nun bir kolunun kuzeye doğru ayrılmak üzere Lidya'yı terk ettiği yer olan Keramon Agora⁵¹ idi. Frigler'in fetihlerinin güneyde nerelere kadar uzandığı bilinmez. Fakat bir başka Askania Gölü'nün Pisidia'da Sagalassus (Ağlasun) yakınlarında bulunması dikkate değerdir; ve bu kentin kuzeyinde, Likya'ya doğru güneye giden Mygdon'un mezarı yer almıştır. Öte yandan, içinden güneybatıya İkoneum (Konya) ve Baratay yolunun uzandığı, Kaystros Irmağının (Küçük Menderes) yanındaki içbölge daha sonraları Frigya Paroreia diye adlandırılmıştır.⁵²

Frigya Paroreias, Hellen dilinde: **“Dağ dizisi boyunca uzanan Frigya”** anlamına gelmekteydi. Emir Dağı ile Sultan Dağı arasındaki Bolvadin'den Akşehir'e uzanan yüksek vadi bölgesi, bu adla anılırdı. Aynı bölgeye kısaca (para, oros

⁴⁷ E. Memiş, a.g.e., 2005a, s. 115

⁴⁸ Ekrem Memiş a.g.e., 2009, s.187-188

⁴⁹ Strabon, Geographika, V-3, s.64

⁵⁰ Strabon, Geographika, VIII-I,

⁵¹ Mysia sınırındaki Keramon Agora, Afyonkarahisar il sınırları içindeki Susuz kasabasıdır.

⁵² R. D. Barnett "Phrygia and The Peoples of Anatolia in The Iron Age", CAH Vol II-Part II, Chapter XXX, s. 419; Kral yolu için ayrıca bkz: Rodney S. Young, "Gordion on The Royal Road", Proceedings of the American Philosophical Society; 107, 1963, s. 348-364; S. Frederick, Star, "Mapping Ancient Roads in Anatolia", Archaeology 16, 1963, s. 162-169; R. D. Barnett "Phrygia and The Peoples of Anatolia in The Iron Age", CAH Vol II-Part II, Chapter XXX, s. 430-431; M. Mellink, "Anatolia", CAH Vol. 4, s. 216-217

öğelerinden türetilme bir adla) paroreia, yani; “**Dağ boyunca uzanan bölge**” de denirdi. Hellenler Frigya’nın Kelt/Galat halkına karşı yürüttükleri savaşlarda ele geçirip kurtardıkları ve kendi ülkelerine kattıkları kuzeybatı bölümüne ise “Özgür bırakılmış Frigya’yı kastederek “**Frigya Epiktetos**” demişlerdir.⁵³

Belli başlı dinsel anıtların bulunmuş olduğu, Frigler tarafından özellikle kutsal sayılan bölge, bu gün hala ormanlık olan dağlık arazidir; bu bölge deniz seviyesinden yaklaşık 1250 metre yükseklikte ve Eskişehir ile Afyonkarahisar arasında yer almaktadır. Frigya’daki, Tembris (Porsuk), Sangarius (Sakarya), Rhyndakus (Adırnas-Atranos Çay) gibi mitosda ve dinde kutsal birkaç ırmak doğar ve kutsal kentler olan Pessinus ile bugün en dikkat çekici anıtından dolayı “**Midas Kenti**” (ki, ana tanrıça Kybele’ye adanmış olduğundan dolayı) Eskiçağda açıkça Metropolis, yani “**Ana’nın Kenti**” diye adlandırılmıştır.⁵⁴

Bunlara ek olarak Romalılar ise Frigya’nın Afyonkarahisar ili güney yarısını, Denizli ilinin kuzey yarısını içeren bölümüne “**Frigya Pacatiana**” adını vermişler ve geriye kalan bölgeyi ise “**Frigya Salutaris**” olarak adlandırmışlardır.⁵⁵

Herodotos’a⁵⁶ göre ise Frigler, Halys (Kızılırmak) ırmağının sol sahilinde oturuyorlardı ve Lidya ile Kapadokya arasındaki bölgeye Frigya deniliyordu. Herodotos’un bu son ifadesi bugün dahi Lidya ile Kapadokya arasındaki bölgede Frig mezarları ve Frig anıtlarının bulunması ile doğrulanmıştır. Bununla beraber Anadolu’nun hiçbir yerinde MÖ.8. yüzyıldan daha öncesine ait hiçbir Frig eserinin bulunamadığı da bir gerçektir.⁵⁷

Frig Devleti’nin yaşadığı anlaşılan alan, İç Anadolu’nun kuzeyi ve güneyinde uzanan sıradağlar arasında bir bölgedir. Frigya’nın en dikkat çekici engebesi, Mysia’ya dahil ettiği, batı sınırındaki Dindymos (Murat) dağıdır (2312 metre). Aynı adı taşıyan Dindymos (Günyüzü dağı 1820 metre) ise Friglerce kutsal sayılıyordu. Pessinous yöresindeki bu dağ ile Agdistis Dindymene de denilen Ana Tanrıça arasındaki bir ilişkinin varlığına inanılıyordu. Bölgenin güneyinde, eteklerinde Apameia’nın kurulu olduğu Signia (Akdağ 2494 metre) yükselmektedir. Güneybatı

⁵³ Bilge Umar, Phrygia, İnkılâp Yayınları, 2008 s. 3-4

⁵⁴ R. D. Barnett “Phrygia and The Peoples of Anatolia in The Iron Age”, CAH Vol II-Part II, Chapter XXX, s. 419

⁵⁵ Bilge Umar, a.g.e., 2008 s. 3-4

⁵⁶ Herodotos, I. Kitap/72

⁵⁷ E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Çizgi Kitabevi, 9. Baskı, Konya 2009, s. 188

ucunda ise Kadmos (Honaz 2571 metre) ve Salbakos (Babadağ 2308 metre) dağları yer almaktadır. Kuzeybatıdaki Küçük Frigya ise yüzey şekilleri bakımından, doğudaki Büyük Frigya yüksek ovalarıyla batıdaki Ege bölümünün geniş vadi olukları arasında bir eşik oluşturmaktadır. Bölgenin en çok bilinen düzlükleri arasında Hyrgaleis (Baklan ovası), Doiantos (Banaz Ovası) ve Kaystros (Akarçay ovası) sayılabilir.⁵⁸

Prof. Dr. Recep Yıldırım çeşitli şehirlerde bulunan eserlere göre Frigya'yı üç kültürel bölgeye ayırmıştır.

1- Sakarya'nın batısı, Eskişehir, Afyonkarahisar, Kütahya sahası yani **“Küçük Frigya”** bölgesi: Bu bölgenin en tanınmış şehirleri, Aizanoi (Çavdarhisar-Kütahya), Kotyaeion (Kütahya), Dorylaenion (Eskişehir), ve Kadoi (Gediz)'dir.

2- Sakarya ile Kızılırmak arasındaki bölge: Bu bölgenin önemli şehirleri Pessinus (Ballıhisar), Gordion (Yassıhöyük) ve Anykra (Ankara) dır.

3- Kızılırmak kavisinin içi ve güneyi: Bu bölgenin önemli şehirleri Boğazköy, Pazarlı, Alishar, Alacahöyük ve Kültepe'dir.⁵⁹

Öyle anlaşılıyor ki, Anadolu'nun Güçlü Demir Çağı krallıklarından birisini kurmuş olan Frigler'in, tarihleri boyunca siyasi ve kültürel açıdan en etkili oldukları bölge, Yukarı Sakarya Vadisi'nde Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illeri arasında uzanan, Küçük Frigya ya da Frigya Epiktetos olarak adlandırılan bölgedir. Bugüne kadar gerçekleştirilmiş olan arkeolojik çalışmalar, bu bölgede Frig yerleşmelerinin özellikle Eskişehir'in güneyinde **“Dağlık Frigya”** olarak isimlendirilen kesimde yoğunlaştığını göstermiştir.⁶⁰

⁵⁸ Veli Sevin, a.g.e., s. 199

⁵⁹ Recep Yıldırım, Uygurluk Tarihine Giriş, Ankara 2004 s. 133

⁶⁰ Taciser Sivas, “Kabartmalı Bir Frig Kaya Mezarı: Karacakaya/Gelin Kız Mezarı”, Muhibbe Darga Armağanı Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul 2008, s. 437

II. BÖLÜM

KAYNAKLAR

Konumuzu ilgilendiren kaynakları yazılı ve arkeolojik kaynaklar olmak üzere iki başlık altında ele almak istiyoruz.

YAZILI KAYNAKLAR

1. MÖ. 2. BİNYIL YAZILI KAYNAKLARI

1.1. HİTİT VESİKALARI

1.1.1. Madduwattaş Metni (KUB XIV)

Madduwattaş metinleri ilk defa A. Goetze tarafından **“Madduwattaş”**⁶¹ adlı kitabında neşredilmiştir. Bunun yanında Madduwattaş metinleri ile ilgili olarak F. Sommer’in **“Die Ahhijava Urkunden”**⁶², G.L. Huxley’in **“Achaeans and Hittites”**⁶³, O. Carruba’nın **“Beitrage Zur Mittelhethitischen Geschichte I. Die Tuthalijas und die Arnuandas”**⁶⁴, Heinhold-S.Krahmer’in **“Arzawa. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den Hethitischen Quellen, Texte der Hethiter 8.”**⁶⁵, I. Hoffmann’ın **“Einige Überlegungen zum Verfasser des Madduwatta-Textes”**⁶⁶ ve Hans G. Güterbock’un, **“Hittites and Akaeans: A New Look”**⁶⁷, adlı çalışmalarını modern neşriyattaki yerlerini almışlardır.

II. Tuthalya ve oğlu I.Arnuvanda dönemine tarihlendirilen Madduwattaş metinleri, Harriyati ve Zippaşla memleketleri kralı Madduwattaş’ın Ahhiyavali Attariyaş’ın önünden kaçarak Hitit sarayına sığınmasından ve daha sonra II. Tuthalya ile arasında geçen ilişkilerden söz eder. Bunun yanısıra Arzava kralı II. Kupanta-Kal’dan da bahsedilmektedir.⁶⁸

⁶¹ A.Goetze, Madduwattaş, MVAg 32, Leipzig 1928, s.36-37 ve 140

⁶² F.Sommer, “Die Ahhijava Urkunden” XIX, 1932, s.329-349

⁶³ G.L. Huxley, Achaeans and Hittites, Oxford 1960, s.9

⁶⁴ O.Carruba, “Beitrage Zur Mittelhethitischen Geschichte I. Die Tuthalijas und die Arnuandas”, SMEA 18/1977, s. 137-174

⁶⁵ Heinhold-S.Krahmer, Arzawa. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den Hethitischen Quellen, Texte der Hethiter 8. Heidelberg 1977, s. 260-275

⁶⁶ I. Hoffmann, “Einige Überlegungen zum Verfasser des Madduwatta-Textes”, Or, LIII, 1984, s. 34-51

⁶⁷ Hans G. Güterbock, “Hittites and Akaeans: A New Look”, Proceedings of The American Philological Society, 128, 1984, s. 114-122

⁶⁸ E. Memiş, Troya ve Troyalılar (Troyalılar Türk Müdür?), Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 12

1.1.2. II. Murşili'nin Yıllıkları

Hitit Devleti'ni imparatorluk haline getiren ve son derece yetenekli bir devlet adamı olan I. Şuppiluliuma'nun vebadan ölmesi üzerine, yerine en büyük oğlu II. Arnuvanda geçmiş, fakat bu kral da ancak bir yıl kadar idare ettikten sonra, aynı akibete uğramıştı.

II. Arnuvanda'dan sonra Hitit tahtına henüz çocuk yaştaki II. Murşili geçmişti.⁶⁹ II. Murşili devri olaylarını kendi annallerinden öğreniyoruz. Bu yıllıkları A. Goetze, “**Die Annalen Des Murşiliş**”⁷⁰ adlı kitabında neşretmiştir. Bunun yanısıra Philo H.J. Ten Cate'nin “**Mursilis Northwestern Campaigns-Additional Fragments Of His Comprehensive Annals**”⁷¹ adlı çalışması mevcuttur.

1.1.3. KUB XXIII.11

Bu metin Bossert tarafından “**Asia**”⁷² adlı kitabında kısmen neşredilmiş ve Almanca'ya tercümesi yapılmıştır. Bu metin ve metinde geçen şehir isimleri üzerinde yorum yapan bilim adamları ise şunlardır: E. H. Cline⁷³, H. G. Guterbock⁷⁴, Trevor Bryce⁷⁵ ve J. Latacz⁷⁶. Söz konusu vesikada Hitit kralı II. Tuthalya, 22 şehirden müteşekkil Aşşuwa konfederasyonuna⁷⁷ karşı kazanmış olduğu zaferden bahsetmekte ve müteakip satırda düşman şehirlerinin bir listesini vermektedir.⁷⁸ Bu şehirler şunlardır:

- 1- [KUR^{URU} Lu]-uq-qa
- 2- KUR^{URU} Ki-iş-pu-u-va
- 3- KUR^{URU} U-na-li-i
- 4- [.....]

⁶⁹ E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Çizgi Kitabevi, 9. Baskı, Konya Ekim-2009, s. 116

⁷⁰ A. Goetze, Die Annalen Des Murşiliş, MVAeG 38, Leipzig 1933

⁷¹ Philo H.J. Ten Cate, “Mursilis Northwestern Campaigns-Additional Fragments Of His Comprehensive Annals”, JNES 25, 1966, s. 162-191

⁷² Helmuth Th. Bossert, Asia, İstanbul 1946, s.27-28

⁷³ E. H. Cline, “Aşşuwa and The Achaeans: The “Mycenaean” Sword at Hattuşas and Its Possible Implications”, The Annual of the British School at Athens, Vol. 91 (1996), s. 137-151.

⁷⁴ H. G. Guterbock, “Troy in Hittite Texts? Wilusa, Ahhiyawa and Hittite History”, in M. J. Mellink (ed.), Troy and Trojan War, 1986, s.35, 39-40

⁷⁵ T. Bryce, The Kingdoms of The Hittites, USA 2005, s. 124-127; T. Bryce, The Trojans and Their Neighbours, USA 2006, s. 108-109

⁷⁶ Joachim Latacz, Troy and Homer, USA 2004, s. 98

⁷⁷ Assuwa Konfederasyonu için ayrıca bkz: Trevor Bryce, Hittite Warrior, Great Britain 2007, s. 19

⁷⁸ H. Bossert, a.g.e., 1946, s.27; J. Garstang- O.R. Gurney, The Geography of Hittite Empire, London 1959, s.105; Ayrıca bu metin için bkz: E. Memiş, a.g.e., 2005a, s. 15-16

- 5- KUR^{URU} Du-u-ra
- 6- KUR^{URU} Hal-lu-va
- 7- KUR^{URU} Hu-u-va-al-lu-ši-ja
- 8- [KUR^{URU} K]a-ra-ki-š[a]
- 9- KUR^{URU} A-da-du-ra
- 10- [KUR^{URU} D]u-un-t[a]
- 11- KUR^{URU} Pa-ri-iš-ta
- 12- [.....]
- 13- [KUR^{URU} ...] i-va-a
- 14- KUR^{URU} Va-ar-ši-ja
- 15- KUR^{URU} Ku-ru-up-pi-ia
- 16- [KUR^{URU} ...]-lu-iš-ša (?)
- 17- [KUR^{URU}] A-la-at-ra
- 18- KUR HUR.SAG pa-hu-ri-na
- 19- KUR^{URU} Pa-šu-Hal-ta
- 20-
- 21- KUR^{URU} U-i-lu-ši-ja (Wilusa)
- 22- KUR^{URU} Ta-ru-i-ša

Bu vesikanın 21. satırında geçen “**KUR^{URU} U-i-lu-ši-ja**” ifadesinden de anlaşıldığına göre, Hitit kralı II. Tuthalya'nın mağlup ettiği şehir devletleri arasında Arzava Ülkeleri'nden biri olan Vuluşa Krallığı da vardır. Hitit Devleti'ne karşı genellikle sadık tavırlarıyla bilinen Vuluşa Krallığı'nın bu ittifakın içerisinde yer almasının nedenini tam olarak bilemiyoruz.

1.1.4. Hapalla Kralı Targašnalli İle II. Murşili Arasındaki Antlaşma (Kbo V.4 = Cth 67)

Bilindiği üzere II. Murşili de diğer Hitit kralları gibi iktidarının başlarında önce Gaşkalar'la uğraşmak zorunda kalmış, daha sonra idaresinin 3. yılında Arzava memleketleri üzerine sefere çıkmıştı. Gerçekten, Arzava memleketleri ile eskiden beri yapılagelmekte olan münasebetler, II. Murşili döneminde en hareketli dönemine girmişti. Murşili annelerinde, Arzava kralı Uhhazitiş'in Milavanda şehrini Ahhiyava kralına vermesini, harp sebebi olarak ileri sürmektedir. Murşili, bu sefer için kendi

kuvvetleri yeterli gelmemiş olmalı ki, ağabeyi Karkamış kralı Biyaşşili ve eniştesi Mira beyi Maşhuiluvaş'tan yardım istemişti. Bundan başka, yine Batı Anadolu'da olduğu zannedilen bazı şehirler⁷⁹ de Arzava kralı ile işbirliği yapmışlardı. Şeha Nehri Memleketi kralı Manapa-Dattaş (Manapa-Tarhunta) da bu koalisyona dahildi. Kesin netice alınamayan bazı muharebelerden sonra Murşili, bütün Arzava ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştı.

Bu kesin zaferden sonra genç kral, Arzava koalisyonuna giren bütün müttefikleri cezalandırmaya karar vermişti. Fakat Manapa-Dattaş, (Manapa-Tarhunta) annesini ve ihtiyarları göndererek Hitit kralından af dilemiş ve ricası yerine getirilmişti. II. Murşili, Batı Anadolu'da asayişini yeniden sağladıktan sonra Arzawa memleketinin küçük kralları ile birer antlaşma yapmıştı.⁸⁰

Bu antlaşmalardan birisi Hapalla Kralı Targaşnalli ile yapılan antlaşmadır. Bu antlaşma üzerinde, J. Friedrich'in "**Staatsverträge des Hatti-Reiches in Hethitischer Sprache**"⁸¹, Güngör Karauğuz'un "**Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri**"⁸², G. Beckman'ın "**Hittite Diplomatic Texts**"⁸³, A. Goetze'nin "**Die Annalen Des Murşili**"⁸⁴ ve Heinhold-S.Krahmer'in "**Arzawa. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den Hethitischen Quellen, Texte der Hethiter 8.**"⁸⁵ adlı çalışmaları bulunmaktadır.

1.1.5. Mira Ve Kuwalya Kralı Kupanta-Kurunta İle II. Murşili Arasındaki Antlaşma (Cth 68)

Bu antlaşma Arzava memleketleriyle sürekli ilişki içinde bulunan II. Murşili ile onun vassal krallıklarından birisi olan Mira-Kuwaliya kralı Kupanta-Kurunta arasında yapılmıştır.

⁷⁹ Bu şehirler Attarimma, Şuruda ve Huvarşanaşsa'dır.

⁸⁰ E. Memiş, Eskiçağ Türkiye Tarihi, Çizgi Kitabevi, 9. Baskı, Konya Ekim-2009, s. 117-118

⁸¹ J. Friedrich, "Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, I", Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft 31/1. Leipzig 1926, s. 52-70;

⁸² Güngör Karauğuz, Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri, Konya 2002, s. 113-118.

⁸³ Gary Beckman, Hittite Diplomatic Texts, Atlanta 1999, s. 69-73

⁸⁴ A. Goetze, a.g.e., 1933, s. 36-77

⁸⁵ Heinhold-S.Krahmer, Arzawa. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den Hethitischen Quellen, Texte der Hethiter 8. Heidelberg 1977, s. 130-135

Bu vesika üzerinde, Emil Forrer⁸⁶, J. Friedrich⁸⁷, G. Beckman⁸⁸, J. Garstang-O.R. Gurney⁸⁹, del Monte⁹⁰ ve G. Karauğuz⁹¹ gibi bilim adamları transkripsiyon, çeviri ve yorum şeklinde değişik açılardan çalışmalarda bulunmuşlardır.

1.1.6. Şeha Nehri Ülkesi Kralı Manapa-Tarhunta İle II. Murşili Arasındaki Antlaşma (Cth 69)

II. Murşili'nin Arzava seferinden sonra Hitit kralı II. Murşili ile Şeha Nehri Memleketi kralı Manapa-Tarhunta (Manapa-Dattaş) arasında yapılan bir antlaşmadır.

Bu antlaşma üzerinde E. Forrer'in, "**Forschungen. Erkner bei Berlin**"⁹², J. Friedrich'in "**Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache II**"⁹³, del Monte'nin "**Neue Bruchstücke zum Manapa-^dU-Vertrag**"⁹⁴ isimli çalışmaları mevcuttur.

Bunun yanında E. Memiş⁹⁵, G. Karauğuz⁹⁶, E. Forrer⁹⁷, J. Friedrich⁹⁸, J. Garstang- O.R. Gurney⁹⁹, del Monte¹⁰⁰, Heinhold-S.Krahmer¹⁰¹ ve G. Beckman¹⁰² bu antlaşmanın çevirisi üzerinde çalışan bilim adamlarıdır.

1.1.7. KUB XIV, 15 I 23-26

Bu metin üzerinde hem Sommer¹⁰³ hem de Huxley¹⁰⁴ çalışmışlardır. Söz konusu metin, II. Murşili annelerinin bir bölümünü kapsamaktadır. Satır 23'de Arzava kralı Uhhaziti, onu takibeden satırda ise Ahhiyava kralı ile beraber Millavanda zikredilir. Uhhaziti ismi, II. Murşili ile Şeha Nehri Memleketi kralı

⁸⁶ E. Forrer, *Forschungen. Erkner bei Berlin*: Selbstverlag, 1926, s. 9-16

⁸⁷ J. Friedrich, a.g.e., 1926, s. 106-150

⁸⁸ G. Beckman, "New Joins to Hittite Treaties", *ZA* 87, s.99; G. Beckman, a.g.e., 1999, s. 74-82

⁸⁹ J. Garstang- O.R. Gurney, a.g.e., 1959, s. 89-90

⁹⁰ Giuseppe del Monte, "Mashuiluwa, König von Mira.", *Or* 43, 1947, s. 355-368

⁹¹ Güngör Karauğuz, a.g.e., 2002, s. 119-131

⁹² E. Forrer, a.g.e., s. 83-93

⁹³ J. Friedrich "Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache II", *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft* 34/1. Leipzig 1930, s.5-19

⁹⁴ del Monte, "Neue Bruchstücke zum Manapa-^dU-Vertrag" *Or* 49, 1980, s. 59-62

⁹⁵ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 316-321.

⁹⁶ Güngör Karauğuz, a.g.e., 2002, s. 132-138

⁹⁷ E. Forrer, a.g.e., 1926, s. 83-93

⁹⁸ J. Friedrich, a.g.e., 1930, s.5-19

⁹⁹ J. Garstang- O.R. Gurney, a.g.e., 1959, s.93-95

¹⁰⁰ del Monte, a.g.e., 1980, s. 63-64

¹⁰¹ Heinhold-S.Krahmer, a.g.e., 1977, s. 292-301

¹⁰² Gary Beckman, a.g.e., 1999, s. 82-86

¹⁰³ Ayrıntılı bilgi için bkz: F., Sommer, a.g.e., 1932, 307-339

¹⁰⁴ G. L., Huxley, *Achaeans and Hittites*, Oxford 1960.

Manapa-Dattaş arasında yapılan antlaşmada tekrar geçer. Söz konusu antlaşma metni hasar gördüğünden, hiçbir netice çıkarılamaz. Fakat satır 24, Tavagalavaş mektubunda olduğu gibi Millavanda ve Ahhiyava arasındaki yakın bir münasebete işaret eder. Bu vesika, II. Murşili'nin 2. idare yılının sonu veya 3. idare yılının başlarına tarihlenmektedir.¹⁰⁵

1.1.8. Viluša Kralı Alakşanduş İle Hitit Kralı II. Muvattali Arasında Yapılan Antlaşma (Cth 76)

Hitit kralı II. Muvattali'nin Troya bölgesinde yer alan Wiluša ülkesi kralı Alakşanduş ile yapmış olduğu bu antlaşma, Hitit siyasi tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu antlaşma, Mısır Devleti ile yapılacak olan meşhur Kadeş Muharabesi öncesinde Hitit Devleti'nin yapmış olduğu siyasi nitelikli hazırlıkları gözler önüne sermektedir.¹⁰⁶

J. Friedrich¹⁰⁷, H. Otten¹⁰⁸, Joachim Latacz¹⁰⁹ ve Hans G. Güterbock,¹¹⁰ bu antlaşmanın transkripsiyonunu, çevirisini yapıp, onu yorumlayarak bilim dünyasına çok önemli katkılarda bulunmuşlardır.

E. Memiş, “Eskiçağ Türkiye Tarihi”¹¹¹, G. Karauğuz, “Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri”¹¹², P.Kretschmer, “Alakşandu König von Vilusa”¹¹³, P.Kretschmer, “Alaksandus Alexandras”¹¹⁴ P.Kretschmer, “Nochmals die Hypachäer und Alaksandus”¹¹⁵, P J. Friedrich, “Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache II”¹¹⁶, G. Beckman, “Hittite Diplomatic Texts”¹¹⁷ ve T. Bryce, “The Kingdoms of The Hittites”¹¹⁸ isimli çalışmalarında bu antlaşmanın çevirisini yapmışlar ve söz konusu metni yorumlamışlardır.

¹⁰⁵ E. Memiş, a.g.e., 2005a, s. 14-15

¹⁰⁶ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 322

¹⁰⁷ J. Friedrich, a.g.e., 1930, s.50-82

¹⁰⁸ H.Otten, “Zusätzliche Lesungen zum Alaksandu-Vertrag”, MIO 5, 1957, s. 27-29.

¹⁰⁹ Joachim Latacz, a.g.e., 2004, s.103-119

¹¹⁰ Hans a.g.e., s. 114-122

¹¹¹ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 322-324;

¹¹² Güngör Karauğuz, a.g.e., 2002, s. 139-148

¹¹³ P.Kretschmer “Alakşandu König von Vilusa”, Glotta 13,1924, s. 205-213

¹¹⁴ P.Kretschmer, “Alaksandus Alexandras” Glotta 24,1935, s. 203-251

¹¹⁵ P.Kretschmer, Nochmals die Hypachäer und Alaksandus”, Glotta 25,1936, s. 203-251

¹¹⁶ J. Friedrich, a.g.e., 1930, s. 84-102

¹¹⁷ Gary Beckman, a.g.e., 1999, s. 87-93

¹¹⁸ T. Bryce, a.g.e., 2005, s. 226

1.1.9 Mira-Kuwaliya Kralı Maşhuiluwa'dan Hitit Kralı II. Murşili'ye Gönderilen Mektup (Kbo 18.15)

Bu mektup, adından da anlaşılacağı üzere, Mira-Kuwaliya kralı Mashuiluwa'dan Hitit kralına gönderilmiş diplomatik bir mektuptur. Bilindiği üzere Maşhuiluwa kral olmadan önce ülkesini terk etmek zorunda kalmış ve Hitit kralı Şuppiluliuma'ya sığınmıştı. Şuppiluliuma ona son derece iyi davranmış ve Maşhuiluwa'yı kızıyla evlendirmek suretiyle onu onore etmişti.

Bununla beraber, Maşhuiluwa'yı, Mira-Kuwaliya Krallığı'nın başına kral olarak oturtmak görevi, II. Murşili'ye kalmıştı. Bu nedenle biz, söz konusu mektubun, Şuppiluliuma'ya değil ama daha sonra Hitit tahtına geçen Büyük Kral II. Murşili'ye gönderilmiş olabileceği sonucunu çıkarabiliriz. Bu mektup ayrıca, eski tanrıları ihmal ettiği için hastalandığı düşünülen Pazzu isimli bir Hititli'nin sağlığına ilişkin bilgileri içerir. Pazzu'nun Hitit kralının bir habercisi mi ya da Hitit kralı tarafından bir vasalın sarayında görevlendirilen bir çeşit bilir kişi mi olup olmadığı bilinmemektedir.¹¹⁹

Sözü edilen mektupta şöyle denilmektedir: **“Majesteme şöyle söyle: Teb'anız Maşhuiluwa der ki: Pazzu son zamanlarda hastalandı, atalarının tanrıları onu rahatsız ediyormuş. Ben şimdi onu (geriye Hatti Ülkesi'ne) atalarının tanrılarına yalvarması için gönderiyorum. Tanrılara yakarma işini bitirdiği zaman, majestem onu bana derhal geri göndersin. Beyim, ayrıca ondan, ülkemle ilgili meseleler hakkında bilgi alabilir.”**

1.2. AMARNA MEKTUPLARI

Amarna Çağı olarak adlandırılan dönem, MÖ. 14 yüzyılın ilk yarısına (MÖ.1400-1350) tarihlendirilmektedir. Bu devri aydınlatan vesikalar, 1887 yılında Orta Mısır'da Beni Hasan civarındaki Tel el Amarna köyünde bulunmuştur. Bu vesikalar, sayıları dört yüze yaklaşan Akkadça yazılmış mektuplardır. Bu mektupların bir kısmı Önasya'nın büyük kralları, bir kısmı da Suriye-Filistin'deki

¹¹⁹ Gary Beckman, a.g.e., 1999, s. 151-152; del Monte, “Mashuiluwa, König von Mira”, Or 43, 1974.

küçük şehir beyleri tarafından 18. sülale firavunları III. ve IV. Amenofisler'e gönderilmiştir.¹²⁰

Bizim, çalışmamız sırasında kullandığımız mektuplar, EA 31 ve 32 numaralı mektuplardır. Bu mektuplar, Arzava kralı Tarhundaradu tarafından firavun III. Amenofis'e gönderilmiştir. EA 31 numaralı mektupta iki memleket arasında bir evlilik hadisesinden bahsediliyor. EA 32 ise EA 31'e cevap olarak gönderilen mektuptur.

Fakat burada ilginç olan durum, Amarna mektupları Akkadça ile yazılmış olmasına rağmen, bu iki mektubun dili tam olarak bilinmiyordu. Bu dil için bilim adamları daha çok **“Arzava dili”** tabirini kullanıyorlardı. Nitekim, 1883'te Fransız arkeolog Emast Chantre, yapmış olduğu Boğazköy kazıları esnasında da Arzava dilinde yazılmış tabletler bulmuştur.¹²¹ Bahsedilen iki mektubu inceleyen J. A. Knudtson bunların Hint-Avrupalı dil grubundan olduğunu söylemiş olsa da, diğer bilim adamları bunu çok büyük bir şüphe ile karşılamışlardı. Nitekim, Hugo Winckler'in 1906 yılında Boğazköy'de yapmış olduğu kazılarda bulunan tabletlerin çoğu, Amarna buluntularındaki Arzava mektubunun dilinde, bazıları ise çok iyi bilinen Akkad dilinde idi.¹²²

F. Kınal, **“Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi”**¹²³, S.A. Merrier, **“Diplomacy and International Marriages”**¹²⁴ ve Daniel Snell **“A Companion to**

¹²⁰ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 106; Amarna Çağı ve Amarna Mektupları hakkında ayrıca bkz: Ekrem Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, Tubitak Yay., 20. Basım, Ankara 2008, s. 50-51; Michael Roaf, Cultural Atlas of Mesopotamia and The Ancient Near East, USA 2004, s. 135-136; John Baines-Jaromir Malek, Cultural Atlas of Ancient Egypt, USA 2000, s.123-124; Piotr Bienkowski-Alan Millard, Dictionary of The Ancient Near East, USA 2000, s.14-15; Bierbrier L. Morris, Historical Dictionary of Ancient Egypt, Second Edition, USA 2008, s. 12; Marc van De Mieroop, A History of The Ancient Near East, ca. 3000-323 BC., Second Edition, USA 2007, s. 135; Trevor Bryce, Letters of The Great Kings of The Ancient Near East, USA 2003, s. 223-227; A. Leo Oppenheim, Ancient Mesopotamia, USA 1977, s.399-400; Gwendolyn Leick, The Babylonians an Introduction, USA 2007, s.50-51; Rolf Krauss, “Akhetaten: A Portrait in Art of an Ancient Egyptian Capital”, Civilizations of The Ancient Near East, Jack M. Sasson in Ed., USA 2006, s. 749-762; Dominique Charpin, The History of Ancient Mesopotamia: An Overview, Civilizations of The Ancient Near East, Jack M. Sasson in Ed., USA 2006, s.819-821; Roger D. Woodard, The Cambridge Eyclopedia of The World's Ancient Languages, United Kingdom 2005, s. 219-220; Cyril Aldred, “Egypt: The Amarna Period and The End of The Eighteenth Dynasty”, CAH Vol. II, Part II, s. 49-86

¹²¹ Billie Jean Collins, The Hittites and Their World, USA 2007, s. 4; Ayrıca bkz: Trevor Bryce, Life and Society in The Hittite World, USA 2004, 63-64; J. G. Macquen, The Hittites and Their Centemporaries in Asia Minor, London 2001, s. 22

¹²² E. Akurgal, Anadolu Kültür Tarihi, Tubitak Yay., 20. Basım, Ankara 2008, s. 51

¹²³ F. Kınal, Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi, TTK Yayınları, Ankara 1953, s. 39-40

¹²⁴ S.A. Merrier, “Diplomacy and International Marriages”, Ed.:R. Cohen-R. Westbrook, USA 2000, s. 165-173

The Ancient Near East”,¹²⁵ adlı çalışmalarında bu mektupları yorumlamışlar; J. A. Knudtzon, **“Die El-Amarna-Tafeln”**¹²⁶, W. L. Moran, **“The Amarna Letters”**¹²⁷, L.Rost, **“Die Außerhalb von Boğazköy Gefunden Hethitischen Briefe”**¹²⁸, Frank Starke, **“Zur Deutung der Arzaua-Briefstelle VBot 1, 25-27,”**¹²⁹ ve Amelie Kuhrt, **“The Ancient Near East C. 3000-330 B.C. Volume I”**¹³⁰, bu mektupların transkripsiyon ve çevirisini yapmışlardır.

2. MÖ. 1. BİNYIL YAZILI KAYNAKLARI

2.1 FRİG DÖNEMİNE AİT YAZILI KAYNAKLAR

Bilindiği üzere, bir kahramanı, bir olayı, bir toplum değerini sembolize eden heykel, bina, kabartma gibi anıtlar, tarihte özel bir ilginin yaşatılması amacıyla yapılırlar. Genellikle bu tip anıtların, siyasal olay ve kişilerin gelecekte anılması amacını taşımalarına rağmen, araştırmacı, bunlardan, toplumun sosyal ve ekonomik yapısı hakkında bilgi çıkarabilir.¹³¹

19. yüzyılın başlarında W.M. Leake’in ünlü Yazılıkaya-Midas anıtını dünyaya tanıtmasından hemen sonra, Dağlık Frigya bölgesine gelen pekçok Avrupalı seyyah ve araştırmacı, kısa bir süre içinde bugün bilinen anıtsal yazıtları keşfederek, bilim dünyasına tanıtmışlardır. Bu anıtsal yapılar, Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya il sınırlarının kesiştiği bölgede bulunmaktadır.¹³²

Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illerini kapsayan bölge coğrafyacılar tarafından “İç Batı Anadolu Eşiği” olarak tanımlanır. Bu bölge İç Batı Anadolu’nun batıya açılan kapısı, doğu ile batıyı birleştiren ana yolların düğüm noktasıdır ve tarihi süreç içinde stratejik önemini daima korumuştur.¹³³

¹²⁵ Daniel Snell, A Companion to The Ancient Near East, USA 2005, s. 225

¹²⁶ J. A. Knudtzon, Die El-Amarna-Tafeln, Neudruck der Ausgabe, 1964, s. 271-277

¹²⁷ W. L. Moran, The Amarna Letters, London 1992, s. 101-103

¹²⁸ L.Rost, Die Außerhalb von Boğazköy Gefunden Hethitischen Briefe, MIO 4,1956, s. 334, 328.

¹²⁹ Frank Starke, “Zur Deutung der Arzaua-Briefstelle VBot 1, 25-27,” ZA 71 1982, s. 221-231

¹³⁰ Amelie Kuhrt, The Ancient Near East C. 3000-330 B.C. Volume I, Roudledge History of The Ancient World, USA 2007, s. 251-252

¹³¹ E. Memiş, Tarih Metodolojisi, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2008, s. 111

¹³² Taciser Tüfekçi Sivas, Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki PHRYG KAYA ANITLARI, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 1999, s. 42

¹³³ Taciser Tüfekçi Sivas, “Yeni Araştırmalar Işığında Afyonkarahisar Bölgesi Frig Kaya Anıtları” VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyonkarahisar, 18-20 Nisan 2005, s. 315

Frigya'nın en göze çarpan özelliklerinden birisi Frig dilindeki yazıtlardır. Bu yazıtların hepsi okunmuş olmakla beraber, ne anlama geldikleri bilinmemektedir. Yine de bu yazıtlar, Küçük Asya'nın bu çok eski halkından kalan en önemli belgeleri oluşturmaktadır.¹³⁴

2.1.1.1. ESKİŞEHİR YÖRESİ ANITLARI

2.1.1.1.1. Areyastis/Arezastis Anıtı (Han İlçesi/Yazlıkaya Köyü)

Areyastis Anıtı, Midas şehrinin yaklaşık 2 kilometre kuzeyinde, Midas şehrinden Çukurça köyüne giden yolun üzerindeki kayalıkların batısında yer alan bir¹³⁵ açık hava tapınağıdır. Frig kaya anıtlarının tüm özelliklerini taşıyan bu anıt, tam olarak bitirilmemiştir.¹³⁶

L. de Laborde¹³⁷, bu anıtı ilk defa 1826 yılında görmüş ve hemen araştırmalara başlamıştır. Ancak, söz konusu anıtı yakından inceleyerek ayrıntılı tanım yapan ve gravür eşliğinde arkeoloji dünyasına tanıtan ilk araştırmacı Ch. Texier¹³⁸ olmuştur. Onun 1834'te yaptığı bir gravür, anıtın genel görünüşü hakkında açık bilgi vermiştir. Bununla beraber, bezemelerin yan çerçevelere yerleştirilişi sonradan hatalı görülmüştür.

Anıtta, tepe akroterinin¹³⁹ sağında bulunan Paleo-Frigce yazıtta görülen **“Areyastin/Arezastin”** sözünden dolayı bu ad verilmiştir. Yöre halkı ise anıtı **“Hasanbey Kayası”** olarak adlandırmaktadır. Cephesi kuzeydoğuya bakan anıtın ölçüleri 5.46 x 4.20 metre'dir. Anıtın üzerindeki yazıtlar, birçok defa incelenmiş olmakla birlikte, yazıt sayısı, alınlığı çevreleyen yazıtın okunuş sırası ve yazıtların anlamı konusu tartışmalıdır. Cl. Brixhe ve M. Lejeune'ye göre, birinci yazıt, frizin sol başından başlayarak akroterin sağında ve solunda devam ediyor. İkinci yazıt, anıtın üst kısmında, ana kaya üzerinde yer alıyor. Birinci yazıt 7 metre, ikinci yazıt 8 metre uzunluğundadır. Anıtın sol üst köşesinden başlayıp, ikinci satırı sağ köşede

¹³⁴ Thomas Drew-Bear, “Frig Dilinde Yeni Yazıtlar”, III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1984, s. 257

¹³⁵ Susanne Berndt-Ersöz, Phrygian Rock-Cut Shrines (Structure, Function and Cult Practice), Brill, Leiden-Boston 2006, s. 237

¹³⁶ Nejat İşcan, Frigya (Phrygia), Eskişehir 2002, s. 5

¹³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Léon de Laborde, Voyage de l'Asie Mineure par MRS. Alexandre de Laborde, Becker, Hall et Léon de Laborde, Paris 1838.

¹³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: Charles Texier, Description de l'Asie Mineure, Faite par ordre du gouvernement Français, de 1833 a 1837 I, Paris 1839.

¹³⁹ Bir antik alınlığın tepesine ve iki köşesine yerleştirilen taş yada pişmiş topraktan yapılmış süsleme ögesi.

üstte, sola doğru devam ediyor. Üçüncü yazıt, koruma amaçlı doğal çerçevenin yan yüzünde, yukarıdan aşağıya doğru yanlamasına yazılmıştır. Bu yazıt, 3 metre uzunluğunda olup, sağ çerçevelerin alt kısmında sona ermektedir. Harflerin boyları 0.20-0.25 cm'dir. Yatay frizin ortasındaki aşınmış birkaç harf dışında hepsi çok iyi okunuyor. Cl. Brixhe ve M. Lejeune bu yazıtın transkripsiyonunu yapmışlardır.¹⁴⁰ (Bkz. EK 4: Frig Yazıtları)

2.1.1.2. Bahşayış Anıtı (Seyitgazi İlçesi/Gökbahçe Köyü)

Afyonkarahisar'ın yaklaşık 40 kilometre kuzeyinde, Gökbahçe Köyü'nün ise 1 kilometre güneybatısında yer almaktadır.¹⁴¹ Üç boyutlu olan bu anıt, Frig kaya anıtlarının genel özelliklerini taşıması yanında, kapı nişinin ortasında bulunan oyukun arkada üçgen alınlığın üstünden aşağı inen bir oyuk ile birleşmesi, "Sıvı Sunak" veya "Kült Anıtı" olduğunu anlamamıza yardım eder.¹⁴²

1837 yılında J. Steuart tarafından bulunan söz konusu anıtın, adı geçen tarafından kabaca bir çizimi de yapılmıştır.¹⁴³, Gökbahçe Köyü'nün eski adı olan Bahşayış'ten almıştır. Yöre halkı, anıtı "**Yazılıkaya**" ya da "**Bahşış Çeşmesi**" olarak adlandırmaktadır.

Anıtın 10 metre güneydoğusunda, yamacın eteğinde, üç cephesi ve üzeri özenle düzenlenmiş, yan yana iki büyük kaya kütlesi dikkati çeker. Bunun yanından yukarı doğru çıkıldığında, üst tarafta kaya basamaklarına ait izler görülür. Bunlar geçmişte anıta giden bir yolun varlığını kanıtlar. Doğuya bakan anıtın ölçüleri; 5.30 metre yüksekliğinde ve 3.45 metre genişliğinde olup, yol seviyesinden 12. 60 metre yükseklikindedir.¹⁴⁴

2.1.1.3. Yazılıkaya-Midas Anıtı (Han İlçesi/Yazılıkaya Köyü)

Bu anıt, Midas şehrinin kuzeydoğu tarafında bulunmaktadır.¹⁴⁵ İlk olarak, 1800 yılında W. M. Leake ve arkadaşları tarafından incelenen anıtın kaba taslak bir çizimi yapılmıştır. G. Koehler'e ait olan bu çizim, birçok eksik ve yanlışına karşın,

¹⁴⁰ H. T. Uçankuş, Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia (Kültür Rehberi), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 151-153; Ayrıca bkz: T. T. Sivas, a.g.e., 1999, s. 43-51

¹⁴¹ Susanne Berndt-Ersöz, a.g.e., 2006, s. 230

¹⁴² Nejat İşcan, a.g.e., 2002, s. 5

¹⁴³ Bkz: John R.A. Steuart, Description of Some Ancient Monuments with Inscriptions still existing in Lydia and Phrygia several of which are supposed to be Tombs of The Early Kings, London 1842.

¹⁴⁴ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 146; Ayrıca bkz: T.T. Sivas, a.g.e., 1999, s. 71

¹⁴⁵ Susanne Berndt-Ersöz, a.g.e., 2006, s. 232

anıtların genel görünüşü hakkında bilgi veren ilk çizim olması bakımından önemlidir. 1834 yılında Ch. Texier anıtı çizmiş ve gravürünü¹⁴⁶ yapmıştır.

Bu anıtın sol üst kısmında, düzleştirilmiş ana kaya üzerindeki Eski Frigce ile yazılan **MİDAİ** kelimesinden dolayı anıta bu ad verilmiştir. Yöre halkı da, üzerindeki yazıtlar nedeniyle bu anıta **YAZILIKAYA** demiştir. Günümüzde ise bu iki isim bir arada ya da ayrı ayrı olarak da kullanılıyor. Cephesi doğuya doğru olan bu anıt 17 metre yüksekliğinde, 16.5 metre genişliğinde ve yerden yüksekliği ise 1.20-1.80 metredir.¹⁴⁷

Anıtın birinci yazıtı, sol üst kısmında, düzleştirilmiş ana kaya üzerinde bulunmuştur. Yazıt, alınlığın sol köşe hizasından başlayarak akrotere doğru kavisli bir biçimde soldan sağa doğru yazılmış ve 11 metre uzunluğunda olduğu görülmüştür. Harf boyları 0.40-0.45 m. olarak belirlenmiştir.

İkinci yazıt, sağ yan çerçeve üzerinde görülmektedir. Süsleme ile çerçeve kenarı arasında kalan boşluğa, yanlamasına soldan sağa doğru yazılmış olan yazıtın uzunluğu 4.75 metre, harf boyu 0.25 metre olarak belirlenmiştir. Araştırmacılar, bu iki yazıt arasında zaman, hiyerarşi ve el farkının varlığından söz ederler. **Okunmakla beraber, anlamları kesin olarak çözülemeyen bu yazıtlardan birincisinin anıtın bütünü ile ilgili olduğu, ikincisinin ise daha özel olduğu görülmüştür.** Nişi çevreleyen ikinci çerçevenin her iki yanında ve nişin sağındaki süslemenin alt kısmında, çıplak gözle güçlükle seçilebilen graffitolar¹⁴⁸ bulunmuştur. Bunların oldukça kaba ve yüzeysel biçimde kazınmış olduğu göze çarpar. Bu yazıtlarda Ana Tanrıça ve Midas adlarının geçmesinin önemli olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁹

Yazılıkaya-Midas Anıtı yazıtlarının transkripsiyonları Brixhe ve Lejeune tarafından yapılmıştır. (Bkz. EK 4: Frig Yazıtları)

¹⁴⁶ Gravür: Ağaç, metal veya taş bir yüzeye ayrı katlar halinde değişik renkli boyalar sürüldükten sonra üstteki katları yer yer kazıyarak alttaki renklerden yararlanma tekniği, kazıma tekniğiyle yapılmış resim.

¹⁴⁷ T.T. Sivas, a.g.e., 1999, s. 52-53

¹⁴⁸ Graffito: Abidelerde sonradan kazılmış resim veya yazı ya da duvara karalanan yazı.

¹⁴⁹ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 144; Midas Yazılıkaya Anıtı hakkında ayrıca bkz: Ekrem Akurgal, "Forschungen In Phrygien", Anatolia Revue Annuelle D'Archeologie III, 1958, s. 145-155

2.1.1.4. Küçük Yazılıkaya Anıtı/Bitmemiş Anıt (Han İlçesi/Yazılıkaya Köyü)

Küçük Yazılıkaya, Midas şehrinin batı tarafında olup, Büyük Yazılıkaya'nın yaklaşık 200 metre güney batısındadır.¹⁵⁰

Bu anıt ilk defa 1826 yılında A. Ve C.L. de Laborde tarafından incelenmiştir. De Laborde, değişik uzaklık ve açılardan, bu anıtın ve çevresinin bazı manzara resimlerini yapmıştır. 1834'de, Charles Texier de anıtı incelemiş ve gravürünü yapmıştır. Ancak, bu gravürdeki ayrıntılar gerçeğe uygun değildir. Bazı Bilim adamları, mimari öğelerin orantısızlığına bakarak, bu anıtın plânlandığı gibi bitirilmediğini düşünmüşlerdir. Bu yüzden bu anıtı “**Bitmemiş Anıt**” adı da veriliyor. Yöre halkı ise, bu anıtı “**Küçük Yazılıkaya**” olarak adlandırmış ve eski yayınlarda hep böyle anılmıştır.¹⁵¹ Tamamlanmamış olması, Frig Kaya Anıtlarının yapımındaki çalışma metodları hakkında bize bazı ipuçları verir. Böylelikle anıtların iskele kurulmadan yapıldıkları düşünülebilir.¹⁵²

Batıya bakan Küçük Yazılıkaya'nın yüksekliği 7.06, genişliği 9.9 metre ve yerden yüksekliği ise 5.8 metre kadardır.¹⁵³

2.1.2. AFYONKARAHİSAR YÖRESİ ANITLARI

Afyonkarahisar Bölgesi'nde Frigler'den günümüze kalan en önemli eserleri, kaya anıtları oluşturmaktadır. Bunlar, Ayazini, Seydiler, Göynüş Vadisi ve Döğer Bölgesi'nde yoğunluk gösterirler. Frigler tarafından bu bölgede kayalara işlenen mezar ve mezar anıtlarının üzeri aslan ve Ana Tanrıça Kybele kabartmaları ile süslenmiştir.¹⁵⁴

2.1.2.1. Aslankaya Anıtı (İhsaniye İlçesi/Döğer Beldesi)

Bu anıt, İhsaniye ilçesi, Döğer kasabası, Aslankaya mevkiindedir. Küçük Kapı Kaya Anıtı'nın 1.3 kilometre güneyinde, Döğer'in 4 kilometre güneybatısındadır.¹⁵⁵ Frig bölgesinin en önemli anıtlarından biridir. Büyük bir

¹⁵⁰ Susanne Berndt-Ersöz, a.g.e., 2006, s. 236

¹⁵¹ T.T. Sivas, a.g.e., 1999, s. 66

¹⁵² Nejat İşcan, a.g.e., 2002, s. 4

¹⁵³ Susanne Berndt-Ersöz, a.g.e., 2006, s. 236

¹⁵⁴ Nejat İşcan, a.g.e., 2002, s. 9

¹⁵⁵ Susanne Berndt-Ersöz, a.g.e., 2006, s. 222

kayanın doğu y¼z¼ kesilerek ¼zenle işlenmiştir. Üçgen çatının kiriş boşluklarına karşılıklı iki sfenks¹⁵⁶ kabartması yerleştirilmiştir. Orta kısma derin bir niş aılmış, ayakta duran iki aslan kabartmasının ortasına tanrıça Kybele kabartması yapılmıştır.¹⁵⁷ Tapınağın yan y¼zeyleri d¼zeltilmiř, sadece kuzey yanına k¼kremiř ve iki ayağı üzerine şaha kalkmış aslan kabartması yapılmıştır.¹⁵⁸ Nitekim, Kybele kabartmaları, Aslankaya gibi kayadan oyulmuş anıtsal alnaçların¹⁵⁹ k¼ç¼lt¼lm¼ř bir modelidir ve iki t¼rde de yapıtlar, Ana Tanrıça'nın mihrabı işlevindedir.¹⁶⁰ Aslankaya anıtı, Emre G¼l¼'n¼n sularıyla beslenen verimli D¼đer Ovası'ndan b¼t¼n g¼rkemiyle g¼r¼l¼r. S¼z konusu anıt, 1884 yılında W. M. Ramsay¹⁶¹ tarafından bulunarak, ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Üzerinde yer alan aslan kabartmalarından dolayı, anıt, Aslankaya adıyla anılmış ve tanınmıştır.¹⁶² G¼neydođuya bakan anıt, 7.07 metre y¼ksekliđinde, 6.64 metre genişliğinde olup, yerden y¼ksekliđi ise 2.75 metredir.¹⁶³

Fasadın¹⁶⁴ alt kısmı, t¼f seviyesindeki kumtaşı tabakasında kesiliyor. T¼fe g¼re daha yumuşak ve dayanıksız olan bu tabaka, zaman içinde aşınarak anıtın altında yatay bir oyuk oluşturmuştur. Araştırmacılara g¼re, Frigli taş ustaları fasadı bu tabakaya kadar işlemiştir. Yani anıt en azından bug¼nk¼ zemin seviyesinden 3 metre yukarıda sona eriyordu. Buna g¼re, ¼nde fasada çıkışı sağlayan bir merdiven bulunuyordu. Bu anıt, Frig kaya fasadlarının gizemini eşi benzeri olmayan (¼nik) kapı konstr¼ksiyonu ve zengin kabartmalarıyla bize ¼ğretiyor. Ancak, hiçbir koruma ¼nlemi alınmadığı için, bu anıt da hem doğa koşulları altında, hem de definecilerin tahribat tehdidi altında bu ¼zellik ve g¼zelliklerini s¼rekli yitiriyor.¹⁶⁵

¹⁵⁶ Sfenks: İnan başlı, hayvan g¼vdeli karışık yaratık. (Bkz: Gwendolyn Leick, Dictionary of Ancient Near East Architecture, London 1988, s.186)

¹⁵⁷ George M. A. Hanfmann-Jane C. Waldbaum, "Kybebe and Artemis Two Anatolian Goddesses at Sardis", Archaeology 22, 1969, s. 267

¹⁵⁸ Nejat İşcan, a.g.e., 2002, s. 11

¹⁵⁹ Alnaç: Dikd¼rtgen pl¼nl¼ yapıların semerdamlı çatılarının ¼n ve arka cephelelerindeki üçgen ¼ge.

¹⁶⁰ Fahri İşık, "Batı Uygarlığının K¼keni 'Erken Demirçağ Doğu-Batı K¼lt¼r ve Sanat İlişkilerinde Anadolu,'" , T¼rk Arkeoloji Dergisi XXVIII, 1989, s. 14

¹⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: W. M. Ramsay, "Sepulchral Customs in Ancient Phrygia" JHS 5, 1884, s. 241-262; W.M. Ramsay, "Studies in Asia Minor", JHS 3, 1882, s. 1-68; W.M. Ramsay, "Some Phrygian Monuments", JHS 3, 1882, s. 256-263; W.M. Ramsay, "A Study of Phrygian Art (Part II)", JHS 10, 1889, s. 147-189

¹⁶² H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 154

¹⁶³ Susanne Berndt-Ers¼z, a.g.e., 2006, s. 223

¹⁶⁴ Fasad: Bir yapının dıştan g¼r¼len y¼zeyi, cephe.

¹⁶⁵ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 153-155

Aslankaya yazıtının transkripsiyonu C. Brixhe ve M. Lejeune tarafından yapılmıştır.¹⁶⁶ (Bkz. EK 4: Frig Yazıtları)

Aslankaya Anıtı ile Üçler Kayası arasında bulunan Frig dönemi yolu, Aslankaya'nın bölge için ne kadar önemli bir tapınım yeri olduğunu göstermektedir. Yoğun bir şekilde yüzyıllarca kullanılan bu kayalık yol, kağrı arabalarının teker izleri ile adeta işlenmiştir.¹⁶⁷

2.1.2.2. Maltaş/Malkaya Anıtı (İhsaniye İlçesi/Kayıhan Beldesi)

Maltaş, Köhnüş Vadisi'nin batı tarafında, Sivri Taş olarak isimlendirilen kayalıkların yaklaşık 700 metre güneyindedir.¹⁶⁸ Anıta ulaşmak için, vadi içinden Kayıhan Beldesi'ne bağlanan patika yolda 1 kilometre yürümek yeterlidir. W. M. Ramsay¹⁶⁹, bu anıtı 1881 yılında bölgedeki ilk incelemeleri sırasında, hemen hemen tamamı toprakla örtülü bir şekilde bulmuştur. Birkaç işçiyle dolgu toprağını belli bir seviyeye kadar kaldırmış ve açığa çıkan kısmın ilk ezkişlerini¹⁷⁰ yapmıştır. A. Blunt, daha sonra bu ezkişleri kullanarak, anıtı görünen biçimiyle ilk defa çizmiştir. Ana Tanrıça Kybele'ye sunulan hediyelerin burada saklanması nedeniyle yöre halkı tarafından buraya “**Maltaş**” adı verilmiştir. Bu anıt, MÖ. 7. yüzyılın sonunda yapılmış bir açık hava tapınağıdır.¹⁷¹ Güneydoğuya bakan Maltaş'ın ölçüleri, Yükseklik: 9.60 metre, genişlik ise 10.30 metre'dir.

Anıtın büyük bölümü toprak altındadır. Söz konusu anıtın toprak altındaki bölümü, çok bozulmuştur. Sürekli olarak nemli ortamda kalan süslemeler silinmiş, kaya erimeye başlamıştır. Aslında toprak üstünde görünen kısmı da çok sağlam durumda değildir.

Maltaş Anıtı'nın üzerinde iki yazıt vardır. Birinci yazıt, cephe duvarını çevreleyen sol çerçevenin dış kenarında, saçağın hemen altında yer almaktadır. Yazıt, yanlamasına sağdan sola doğru yazılmış olup, 1.30 metre uzunluğundadır.

¹⁶⁶ T.T. Sivas, a.g.e., 1999, s. 108

¹⁶⁷ Nejat İşcan, a.g.e., 2002, s. 11; Aslankaya anıtı için ayrıca bkz: Ahmet İlaslı-Muzaffer Uyan, “Türk Öncesi Eserler”, Afyon Kütüğü, cilt 1., Afyon 2001, s. 275-295; T.T. Sivas, a.g.e., 1999, s. 100-109; Mehmet Bozdağ, Afyonkarahisar Frig Vadisi İhsaniye, Afyonkarahisar İli Frig Vadisi Kültür Envanteri, Afyonkarahisar Valiliği Kültür Yayını, Afyonkarahisar 2009, s. 104-110

¹⁶⁸ Susanne Berndt-Ersöz, a.g.e., 2006, s. 227

¹⁶⁹ Bkz: W. M. Ramsay, “The Rock Necropoleis of Phrygia” JHS 3, 1882, s. 1-32

¹⁷⁰ Eskiz: Taslak, kroki.

¹⁷¹ Nejat İşcan, a.g.e., 2002, s. 10

Harf boyları 22-28 cm'dir. Bugün toprak altında kalan ikinci yazıt, nişin¹⁷² üst çerçevesi üzerine soldan sağa doğru yazılmıştır. Uzunluğu 1.70 metre, harf boyları 10-11 cm'dir. Yazıt, yeraltı sularının etkisiyle çok bozulmuştur. Brixhe ve Lejeune'ye göre bu yazıtlar aynı dönemde, ama farklı iki usta tarafından yazılmıştır. Ne yazık ki, ikinci yazıtta geçen ithaf fiilinin dışında anlamı bilinen başka bir kelime yoktur. Yazıtların aynı bilim adamları tarafından yapılan transkripsiyonları için (Bkz. EK 4: Frig Yazıtları)¹⁷³

2.1.1.3. Burmeç Anıtı (İhsaniye İlçesi/Bayramaliler Köyü)

Emre Gölü'nün güneybatısında, Bayramaliler köyünün 2.6 kilometre kuzeybatısında, **“Çiçeklikonak Kayalıkları”** olarak adlandırılan mevkidedir.¹⁷⁴ Bayramaliler-Sarıcaova köy yolunun 2.5. kilometresinde yolun solundaki patika yola sapılarak yaklaşık 500 metre sonra anıtın buldukları kayalıklara ulaşılır.

Bu anıt, 1884 yılında W. M. Ramsay¹⁷⁵ tarafından bulunmuştur. Ramsay'in anıt hakkında vermiş olduğu bilgi çok kısa ve resimsizdir.

E. Haspels, Döğer yolu üzerinde bulunan **“Burmeç Çeşmesi”**ne yakınlığı nedeniyle anıta bu adı vermiştir. Yöre halkı ise, şeklinden dolayı onu **“Muskalı Kaya”** olarak adlandırmaktadır.

Daha önceki araştırmacıların bildirdiklerine göre, alınlıkta karşılıklı iki sfenks kabartması bulunmaktaydı. O dönemlerde de güçlkle görülebilen bu kabartmalara ait bugün herhangi bir iz kalmamıştır. Ayrıca, yakın bir geçmişte alınlığın ortası – içinde hazine saklı olduğuna inanıldığı için- dinamitle patlatılmıştır.¹⁷⁶

2.1.2.4. Aslantaş Anıtı (İhsaniye İlçesi-Hayranveli Köyü/Göynüş Mevkii)

Aslantaş Anıtı, Afyonkarahisar İli İhsaniye ilçesine bağlı Hayranveli Köyü'nün Göynüş mevkiinde bulunan görkemli bir anıttır. Mezara atfedilen tarih değişmekle beraber, MÖ. 7. yüzyılın sonuna tarihlenen anıt, Frigler tarafından

¹⁷² Niş: Yapı duvarlarına açılmış penceremsi kör boşluklar, Bkz: Veli Sevin, Anadolu Arkeolojisi, Der Yay., İstanbul 2003, s. 306

¹⁷³ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 148-150; transkripsiyonlar için ayrıca bkz: Cl. Brixhe- M. Lejeune, Corpus des Inscriptions Paleo-Phrygiennes I-II, Paris 1984, s.47-49;

¹⁷⁴ Susanne Berndt-Ersöz, a.g.e., 2006, s. 225

¹⁷⁵ W. M. Ramsay, “A Study of Phrygian Art I”, JHS 9, 1888, s. 372-373

¹⁷⁶ T.T. Sivas, a.g.e., 1999, s. 98-99; Ayrıca bkz: C.H. Haspels, The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments I, The Text II, The Plates, New Jersey, 1971.

yapılmıştır.¹⁷⁷ M. Çetin Şahin'e göre ise bu görkemli anıt, bir Frig eseri değil, büyük bir olasılıkla Hitit eseridir. 11 metre yüksekliğinde olan bu mezarın, bu yöredeki en eski anıtlardan birisi olduğu sanılmaktadır. Mezara atfedilen tarih değişmekle beraber, bilim adamları onun Batı Frigya'da görülen yerel kaya mezarı ve kült anıtları geleneğinin başlarına ait olması gerektiği fikrinde birleşmektedirler. Mezarda, yöredeki Frig anıtlarında mevcut olan bir alınlığın bulunmaması ve nispeten küçük olan mezar odasının tavanının sivri değil de oldukça düz olması nedeniyle, anıtın buradaki yerel geleneğin başlarına atfedilmesi çok yerindedir.¹⁷⁸ Bu büyük kayanın ön yüzü ile iki yanı düzelterek büyük kayalıktan ayrılmış ve ön yüzüne, karşılıklı olarak ayakta duran iki büyük aslan kabartması işlenmiştir. Aslanların ortasında dört köşeli yüksekçe bir kapı boşluğu açılmıştır. Aslanlar ön ayaklarını bu kapının üst kısmına doğru koyarak kükrer biçimde ayağa kalkmışlardır. Aslanların bir kaideye basan arka ayakları dibinde birer yavru aslan vardır. Kayanın aslanlar üstüne rastlayan üst kenarı Frig tapınak alınlık, akroter¹⁷⁹ ve saçakları gibi kabartılarak süslenmiştir. Mezar odasının içi küçüktür. Tavanı kubbe biçimlidir. Sol tarafında ölünün yatırılmasına yarayan ve yine kayadan oyulmuş bir sedir vardır. Ölü bu sedire giyimli olarak yatırılır ve sevdiği eşya yanına bırakılırdı. Sonra kapısı kesme taştan bir blokla örtülürdü. Bu da bir kralın ya da kraliçenin, önemli bir devlet adamının, bir komutanın belki de zengin bir kişinin mezarıydı. Bu mezar tanrıça Kybele ve onun aslanlarının himayesindeydi. Burası aynı zamanda bir toplanma, tapınma ve ayin yeri idi. Aslantaş kabartması Frig büyük heykeltıraşlığının en olgun, en güzel ve etkili eserlerinden biridir.¹⁸⁰

2.1.2.5.Yılantaş Anıtı (İhsaniye İlçesi/Göynüş Mevkii)

Yılantaş da Göynüş yöresinde Aslantaş'ın batısında, aynı kayalığın dönemecindedir. Bu da bir mezar odasıdır. Fakat bir doğa olayı sonunda tahrip olmuştur. Bu kayanın da dış cephesinde Aslantaş'dakilere benzer aslan kabartmaları bulunduğu anlaşılıyor. Ancak bu aslanlardan birinin büyük başı ile bir pençesi

¹⁷⁷ Nejat İşcan, a.g.e., 2002, s. 9

¹⁷⁸ M. Çetin Şahin, "Büyük Aslantaş: Frigya'da Bir Hitit Kaya Mezarı", Archivum Anatolicum 4, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2000, s. 151

¹⁷⁹ Akroter: Semerdamlı eski çatıların alınlıklarının tepesinde kullanılan bir bezeme ögesi.

¹⁸⁰ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 150; Aslantaş Anıtı için ayrıca bkz: Mehmet Bozdağ, a.g.e., 2009, s. 111-113; E. Akurgal, Phrygische Kunst, Ankara 1955; E. Akurgal, Ancient Civilizations and Ruins of Turkey, İstanbul 1978; C.H. Emilie Haspels, The Highlands of Phrygia, Princeton 1971, s. 118-119

kalmıştır. Kaya cephesinin yere kapaklanan ve ancak altına girilerek görülebilen öteki parçasında yılanlarla savaşçıların kabartmaları vardır.¹⁸¹

MÖ. 7. yüzyılın sonuna tarihlenen anıt, Frigler tarafından yapılmış olup, muhtemelen soylu bir kişiye aittir.¹⁸²

2.1.2.6. Küçük Kapı Kaya Anıtı

Afyonkarahisar'daki Frig kabartmaları arasında iki tane kapı kaya vardır. Birincisi Afyonkarahisar'ın Döğer kasabasının güneyinde ve Emre Gölü'nün kuzeybatısında olup, Arslankaya'nın 1.3 kilometre kuzeyinde yer almaktadır. Anıt, 2.45 metre yüksekliğinde, 1.38 metre genişliğinde olup yerden yüksekliği ise 4.78 metredir.¹⁸³ Küçük Kapıkaya Anıtı F. Von Reber tarafından bulunmuş olup, adı geçen tarafından söz konusu anıtın bir çizimi de yapılmıştır.¹⁸⁴ Anıtın üzerinde Kybele kabartması yer almaktadır.¹⁸⁵

Kayanın doğu yüzü kesilerek üçgen çatılı tapınak cephesi yapılmıştır. Önyüzünde oyulan nişin içine Ana Tanrıça Kybele'nin kabartması işlenmiştir. Kabartmanın altında dört basamak merdiven bulunmaktadır.¹⁸⁶

2.1.2.7. Büyük Kapı Kaya Anıtı

Bu ikinci kapı kaya anıtı da yine aynı bölgede, Emre gölü kıyısında, Döğer'in 6 kilometre, Arslankaya'nın 1.8 kilometre güneybatısında bulunmaktadır.¹⁸⁷ Üst kısmı aşınmış uzun bir kayanın batı yüzü düzeltilerek, bir tapınak cephesi meydana getirilmiştir. Bu kaya yumuşak olduğundan üçgen alınlığı erimiştir. Yine burada ayakta duran bir Kybele kabartması dikkat çekmektedir. Kybele'nin koruyucuları olan ve ayakları dibinde duran aslan kabartmaları iyice kırılmış ve kaybolmuştur. Bu da oldukça güzel bir anıttır.¹⁸⁸

¹⁸¹ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 151; Yılantaş Anıtı için ayrıca bkz: Mehmet Bozdağ, a.g.e., 2009, s. 358-359

¹⁸² Nejat İşcan, a.g.e., 2002, s. 10

¹⁸³ Susanne Berndt-Ersöz, a.g.e., 2006, s. 222

¹⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: F. Von Reber, "Die Phrygischen Felsendenkmaler", Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften, 21, 1897-1898, s. 529-598

¹⁸⁵ T.T. Sivas, a.g.e., 1999, s.145-148; Cahit Kınay, "Phrygiaka; Phryg Arkeolojisi Üzerine Yeni Araştırmalar", A.Ü.D.T.C.F. Dergisi II, 1943-1944, s. 86

¹⁸⁶ Nejat İşcan, a.g.e., 2002, s. 10

¹⁸⁷ Susanne Berndt-Ersöz, a.g.e., 2006, s. 224

¹⁸⁸ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 151

2.1.3. KÜTAHYA YÖRESİ ANITLARI

2.1.2.3. Deliklitaş Anıtı

Kütahya yöresinde anıtsal kaya fasadı olarak sadece Deliklitaş anıtı bulunmaktadır. Bu anıt Kütahya'nın Tavşanlı ilçesinin 13 kilometre batısında, Tavşanlı-Harmancık yolu üzerinde yer almaktadır.¹⁸⁹ Çevreye hakim konumuyla çok uzaklardan görülebilmektedir. 1836 yılında W. J. Hamilton¹⁹⁰ tarafından bulunmuş ve ilk çizimi yapılmıştır. Bundan 25 yıl sonra, G. Perrot¹⁹¹ ve arkadaşları anıtı ayrıntılı olarak incelemiş, plan, gravür ve kesitlerini çizmişlerdir. Arkasındaki kuyudan dolayı yörede “Deliklitaş” adıyla anılıyor.¹⁹²

2.2. ÇİVİ YAZILI ASUR KAYNAKLARI

Bilindiği üzere, Asur kaynaklarında (I. Tiglatpileser, Tukulti-Ninurta ve II. Asurnasirpal'in yıllıklarında) zikredilen Muşkiler'in Frigler olabileceği düşünülmektedir.¹⁹³ Bu nedenle, Muşkiler'den söz eden Asur kaynaklarını biraz daha yakından tanıtmamızın yararlı olacağını düşünüyoruz.

2.2.1. I. Tiglat – Pileser Dönemi (MÖ. 1114-1074)

Muşkiler'in ismine ilk kez I. Tiglat-Pileser dönemine ait vesikalarda rastlanmaktadır. Gerçekten adı geçen kral, bir taraftan Fırat'ın ötesinde Aramiler ile savaşırken, bir taraftan da Urartu kabileleriyle ve ilk defa adları bu devirde ortaya çıkan Muşki kabileleri ile mücadele ediyordu.¹⁹⁴

I. Tiglat-Pileser'in askeri seferleri yanında inşaat faaliyetlerini de anlatan vesika, kilden yapılmış dört adet prizma üzerine kaydedilmiş olup, bunlar Asur'daki Anu ve Adad mabedinin köşelerine yerleştirilmişti. Bu prizmaların fragmanları, British Museum'da da tıpkı yukarıda zikredilen tapınaktaki gibi yerleştirilmişlerdi.

¹⁸⁹ Susanne Berndt-Ersöz, a.g.e., 2006, s. 215

¹⁹⁰ W.J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia I-II*, London, 1842, s. 97

¹⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: G. Perrot-Edmond Guillaume- Jules Delbet, *Exploration archeologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*, Paris 1872.

¹⁹² T.T. Sivas, a.g.e., 1999, s. 110-114

¹⁹³ G.D. Summers, “Grey Ware and The Eastern Limits of Phrygia”, *Anatolian Iron Ages 3*, Van 6-12 August 1994, s. 246

¹⁹⁴ E. Memiş, *Eskiçağda Mezopotamya*, Bursa 2007, s.192

Bu metinler 1857 yılında çözümlenmiş ve King tarafından neşredilmiştir.¹⁹⁵ Biz şimdi, I. Tiglat-Pileser'in vesikalarında Muşkiler'den söz eden kısımları nakletmeye çalışacağız. Ancak, hemen belirtelim ki, bu bilgi aktarma işlemini gerçekleştirirken, D. D. Luckenbill'in Ancient Records of Assyria and Babylonia, Cilt I-II, New York 1968 adlı eserinden yararlanacağız.

221 : “Saltanatımın başlangıcında Muşki Memleketinden 20.000 adam (Muşkiler) ve 50 yıldır Alzi ve Purukuzzi memleketlerini ellerinde tutan onların 5 kralı kendilerine güvenerek aşağıya indiler ve Kutmuhi memleketini zaptettiler. Halbuki onlar, daha önceleri beyim Asur'a (Tanrı Asur'a) vergi ve haraç ödemişlerdi. Beyim Tanrı Asur'un yardımıyla askerlerimi ve harp arabalarımı topladım. Arkama bile bakmadım. Zor bir bölge olan Kashiari Dağı'nı aştım. Onların 20.000 savaşçısı ve 5 kralı ile Kutmuhi Memleketi'nde savaştım ve onları yendim. Bu çetin muharebede onların savaşçıların cesetlerini Fırtına Tanrısı gibi savurup attım. Onların kanını vadilerden ve dağların yüksek yerlerinden sel gibi akıttım. Onların kellelerini kestim ve şehrin dışına buğday demetleri gibi üst üste yığdım. Onların sayısız miktarlardaki mallarını ve mülklerini ganimet olarak aldım. Silahlarımın önünden kaçarak ayaklarıma kapanan 6.000 askeri esir aldım ve onları ülkemin sakinleri olarak kabul ettim.”¹⁹⁶

276 : “.....Muşki'den muharebenin ortasında “elim”le fethettim. Onların savaşan muhariplerini kıraç ovada mızrağımla dağıttım.”¹⁹⁷

318 : “.....Muşki'nin yayılan ordularını aşağıya kendi memleketimin sınırları içerisine getirdim. Urumai ve Abeslai'den 4000 kişiyi kendime tâbi yaptım ve onları kendi memleketimin insanları olarak saydım. Lulume memleketinin tümünü fethettim. Onların tanrılarında 25 tanesini şehrim Asur'un tanrı ve tanrıçalarına, beyim Tanrı Adad'a hediye olarak takdim ettim.”¹⁹⁸

2.2.2. II. Adad-Nirari Dönemi (MÖ. 911-891)

Yeni Asur Devleti krallarından II. Adad-Nirari dönemine tarihlenen annaller, kralın inşaat faaliyetleri hakkında bilgi verirken, “**Kırık Obelisk**” adı verilen ve

¹⁹⁵ Budge and King, Annals of The Kings of Assyria, s. 27 vd.; ayrıca bkz: D. D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, New York 1968, cilt 1, s. 72

¹⁹⁶ D.D. Luckenbill, a.g.e, 1968, cilt 1, s. 74

¹⁹⁷ D.D. Luckenbill, a.g.e, 1968, cilt 1, s. 93

¹⁹⁸ D.D. Luckenbill, a.g.e, 1968, cilt 1, s. 101

bugün İngiltere’de British Museum’da teşhir edilen vesikada ise II. Adad-Nirari’nin askeri seferleri anlatılır. Kuyuncuk kazılarında bulunan söz konusu vesikada Muşki ülkesi hakkında da bölük pörçük bilgilere rastlanmaktadır.¹⁹⁹

389 : “O yılda ve Dûzu²⁰⁰ ayında Muşki memleketinde bulunan’nın şehri Simânu²⁰¹ ayında, Anu ve Adad’ın mabedi Asur şehrine O yılda, ve Kislumu dağında, yukarıdan Habur nehrinden, Harki Memleketi’nden, Karkamış şehrine kadar, O akın etti hayvan derisinden yapılmış botların içerisinde Fırat’ın karşı kıyısına geçti büyük bir savaş verdi.”²⁰²

2.2.3. II. Tukulti-Ninurta (MÖ. 890-884)

II. Tukulti-Ninurta dönemi, Asur Devleti’nin en güçlü olduğu dönemlerden biridir. Önasya dünyasının siyasi tablosu, Asur’un yeni fetihler yapması için son derece uygundu. Adı geçen kralın içte ve dışta uyguladığı politika, onun yazdırmış olduğu annallerde tüm detaylarıyla anlatılmaktadır. Bu annaller tetkik edildiğinde görülecektir ki, Asur kralı II. Tukulti-Ninurta hemen her yıl sefere çıkmıştır.²⁰³ Bu seferler bağlamında Asur kralının Muşki memleketi üzerine de yürüdüğü anlaşılmaktadır.

413 : “Geceyi Nasibina’da geçirdim. Nasibina’dan ayrıldım. Geceyi Hurizina’da geçirdim. Hurizina’dan ayrıldım. Geceyi (atam) I. Tukulti-Ninurta’nın yeniden inşa ettiği şehrinde geçirdim. Muşki memleketinde arazi koşulları zor bir dağa yürüdüm. 4 gün içinde Piru şehrine ulaştım. Onların sığırlarını, koyunlarını ve her türlü mallarını yağmaladım. (insanlarını) esir aldım. Onların sayısı pek çoktu. Onların şehirlerini ve ekinlerini ateşle yaktım. Daha önceki zamanlarda ödedikleri verginin kat kat fazlasını onların üstüne yükledim. İkinci seferimde.....”²⁰⁴

¹⁹⁹ D.D. Luckenbill, a.g.e., 1968, cilt 1, s. 109, 118

²⁰⁰ Dûzu ayı muhtemelen Haziran-Temmuz arasına tekabül ediyordu. Bkz: D. D. Luckenbill, Cilt II, s. 499

²⁰¹ Simânu ayı Mayıs-Haziran arasına tekabül ediyordu. Bkz: D. D. Luckenbill, a.g.e., 1968, s.499

²⁰² Luckenbill, a.g.e., 1968, s. cilt 1, s.119-120

²⁰³ E. Memiş, a.g.e., 2007, s. 196

²⁰⁴ D. D. Luckenbill, a.g.e., 1968, cilt 1, s.132

2.2.4. II. Asur-Nasir-Pal (MÖ. 884 – 859)

Bu Asur kralı, şahsında Asur Devleti'ni tam anlamıyla temsil etmektedir. Gerçekten, II. Asur-Nasir-Pal hem oldukça muhafazakâr, hem de zalimdir. Onun icraatları incelendiğinde görülecektir ki, atalarından I. Tiglat-Pileser, II. Asur-Nasir-Pal'in ilham kaynağı olmuştur. Nitekim O, I. Tiglat-Pileser'in plânlayıp da gerçekleştiremediklerini gerçekleştirmek amacıyla büyük bir gayret sarfetmiş ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur.

II. Asur-Nasir-Pal bir taraftan Aramiler'e karşı savaşırken, bir taraftan da artık Hititliğini kaybetmiş olan Geç Hitit şehir devletlerine karşı mücadele etmiştir.²⁰⁵ Biz bütün bu bilgileri II. Asur-Nasir-Pal'in annallerinden öğreniyoruz. Fakat hemen belirtelim ki, adı geçen kralın annallerinde anlatılanlar, Kalah'taki, (Nimrut) Urta Mabedi'nin giriş kısmında yer alan taşlar üzerine de kaydedilmiştir. Muhtemelen bu metin, II. Asur-Nasir-Pal'in annallerinin son biçimi olmalıdır.²⁰⁶

Bu annallerde Muşki Memleketi'nden de söz edilmektedir.

442 : “İktidarımın birinci yılında, Abu²⁰⁷ ayının 24. gününde büyük tanrılar Assur ve İstar'ın isteği üzerine Ninive'den yola çıktım ve Nipur ve Pasate'nin yüce dağlarının eteğinde uzanan şehirlerin üzerine yürüdüm. Arkun, Ushu ve Pilazi şehirlerini ve bu şehirlere komşu olan 20 şehri zaptettim. Bu şehirlerin halkını kılıçtan geçirdim, onların mallarına mülklerine el koydum, şehirlerini ateşe verdim. Ordularımın önünden kaçan bütün erkekler geldiler ve dizlerime kapandılar ve ben onların yükünü ağırlaştırdım. Nipur ve Pasate dağlarının eteğindeki şehirlerden yola çıktım, Dicle nehrini geçtim, Kutmuhi memleketine yaklaştım, Kutmuhi ve Muşki memleketlerinden – bakır kaplar, sığırlar, koyunlar ve şarabı- vergi olarak aldım.”²⁰⁸

2.2.5. II. Sargon Dönemi (MÖ. 722-705)

Asur kralları içinde şahsiyeti en kuvvetli olan kral, herhalde II. Sargon'dur. O yetenekli bir devlet adamı olduğu kadar, aynı zamanda büyük bir komutandır. Asur devleti, II. Sargon'un fetihleriyle imparatorluk haline gelmiştir. Tahtta kaldığı 17 yıl içerisinde birçok askeri sefer gerçekleştirmiştir. Bunların yanısıra imar ve inşa

²⁰⁵ E. Memiş, a.g.e., 2007, s. 197-198

²⁰⁶ D. D. Luckenbill, a.g.e.,1968, cilt 1, s. 138

²⁰⁷ Abu ayı, Temmuz-Ağustos arasına tekabül etmektedir. Bkz: D. D. Luckenbill, a.g.e., 1968, s. 499

²⁰⁸ D. D. Luckenbill, a.g.e.,1968, cilt 1, s.143-144

faaliyetlerinde de bulunmuş, bu bağlamda kendi adını taşıyan Dur-Şarrukin (Korsabad) şehrini kurmuştur. İşte, adı geçen kralın icraatlarını anlatan annaller Korsabad kazılarında bulunmuştur. Söz konusu annaller, II. Sargon'un faaliyetlerini tüm ayrıntılarıyla, fakat tek taraflı olarak gözler önüne sermektedir. Bu vesikalarda, Asur kralı, Muşki Ülkesi kralı Mita'dan da söz etmektedir.²⁰⁹

8 : “Saltanatımın beşinci yılında, Karkamış'lı Pisiriş, büyük tanrılara yaptığı yeminini tutmadı ve onlara karşı günah işledi, Asur'a ve Muşki Ülkesi kralı Mita'ya karşı düşmanlık besleyen haberler gönderdi. Ben, beyim Tanrı Asur'a elimi kaldırdım ve onu (Pisiriş) ve onun ailesini zincirlere vurarak, şehrinden dışarı çıkardım. Onun sarayının tüm mallarını, altınını ve gümüşünü ve Karkamış şehrinin isyankâr halkını ve onların tüm mallarını Asur'a getirdim. Onların arasından 50 harp arabası savaşçısı, 200 atlı asker (süvari), 300 yaya askeri (piyade) seçtim ve onları kraliyet orduma dahil ettim. Asur halkını Karkamış'a yerleştirdim ve beyim Tanrı Asur'un boyunduruğunu onların üzerine koydum.”²¹⁰

16 : “..... o geçmiş zamanlardan beri deniz kıyısında uzanır onlar Kue memleketinin yenmişlerdi. Ben onları aşağıya deniz kıyısına getirdim ve onları büyük küçük demeden kılıçtan geçirdim. Muşki Kralı Mita'nın almış olduğu Kue memleketinin şehirleri olan Harrua, Usharis ve Ab.....'ı zaptettim ve yağmaladım.”²¹¹

25 : “o zamanda ben (iktidarımın 9. yılında) HulliHilakki şehri ile birlikte ona ve bir kızına sundum, ben ona verdim ve ve onun sınırlarını genişlettim. Fakat o budala bana sadık kalmadı ve Urartu kralı Ursa (Rusa)'ya ve Muşki kralı Mita'ya ve benim topraklarımı zapteden Tabal Ülkesi krallarına (haber) gönderdi. Ben, Asur ordularını hemen düzene soktum ve Tabal ülkesini en ücra köşesine kadar tahrip ettim. Bit-Brutaş kralı Amboris'i ve onun sarayında yaşayan evlatlarını, ülkesinin önde gelen adamlarını, 100 Harp arabası savaşçısını ayaklarını zincirlere vurarak Asur'a götürdüm. Bit-Brutaş ve Hilakku memleketlerine barış getirdi. Beyim, Tanrı Asur'un zaptetmiş olduğu ülkelerin halkını oralara yerleştirdim. Onları Asur'un vasalları yaptım.”²¹²

²⁰⁹ II. Sargon'un faaliyetleri hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: E. Memiş, a.g.e., 2007, s. 210-218

²¹⁰ D. D. Luckenbill, a.g.e., 1968, Cilt 2, s. 4

²¹¹ D. D. Luckenbill, a.g.e., 1968, Cilt 2, s. 7

²¹² D. D. Luckenbill, a.g.e., 1968, Cilt 2, s. 11

27 : “Lushu, Burdir, Anmuru, Ki-, Anduarsalia şehirlerini Urartu’ya karşı ileri karakollar olarak tahkim ettim. Usi, Usian, Uargin şehirlerini Muşki Ülkesi sınırında tesis ettim ve Muşki ve Urartu’dan hiç kimse bu şehirlere giremesin diye onların kapılarını kapattım.”²¹³

42 : “(İktidarımın 13. yılında) Kalde ve Arimu kabilelerini doğan güneşin denizinin kıyılarına sürerken, Elam halkına karşı da savaştım. Kue (Kilikya)’de görev yapan temsilcim..... ve o, Muşki kralı Mita’nın halkının bir kısmını idare etti ve Mita’nın topraklarına üç kez akın etti – ki oradaki arazi şartları harp arabası savaşçıları için uygun, fakat yaya savaşçılar için zorlu idi ve o 1000 savaşçıyı (öldürdü?) onların atlarına el koydu – hiçbir günahkâr onun önünden kaçamadı”²¹⁴

43 : “Ve benden önce yaşayan kralların hiçbirine itaat etmeyen ve elçilerini göndermeyen Muşkili Mita tanrı Asur ve Marduk’un bana ihsan etmiş olduğu fetihlerimin haberini işitti ve ülkesini tahribattan ve halkını ölümden kurtarmak için denizin ortasındaki Dilmun kralı Uperi, karanın ortasındaki onun elçisi vergi ve hediyeler getirerek itaatlerini sundu.”²¹⁵

Teşhir Kitabesi:

Teşhir Kitabesi adıyla anılan metin, Korsabad sarayındaki IV, VII ve X numaralı salonların duvarları üzerine nakşedilmiştir. Bu metinde, Asur kralı II. Sargon’un tahta çıkışından 15. iktidar yılına kadar meydana gelen hadiselerin bir özeti verilmiştir.²¹⁶

Söz konusu metinde II. Sargon:

54 : “İatnana (Kıbrıs) adasındaki düşmanlarını, büyük tanrıların gücü ve yardımıyla yendiğini anlatırken, bu memleketin batan güneşin denizinde (Akdeniz) yer aldığını ve onun Mısır hududundan ve Muşki ülkesinden uzakta bulunduğunu” ifade eder.”²¹⁷

II. Sargon, annallerinde anlattığı olayların bir kısmını, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Teşhir Kitabesi’ne de kaydettirmiştir. Bu kitabede Muşkili Mita hakkında şu bilgiler aktarılmaktadır:

²¹³ D. D. Luckenbill, a.g.e., 1968, Cilt 2, s. 12

²¹⁴ D. D. Luckenbill, a.g.e., 1968, Cilt 2, s. 21-22

²¹⁵ D. D. Luckenbill, a.g.e., 1968, Cilt 2, s. 22

²¹⁶ D. D. Luckenbill, a.g.e., 1968, Cilt 2, s. 25

²¹⁷ D. D. Luckenbill, a.g.e., 1968, Cilt 2, s. 25-26

71 : “Ben, Bit-Yakin’i itaat altına almaya, Arami kabilelerini yenmeye çalışırken ve Elam sınırındaki Iatburu ülkesine karşı mücadele ederken, benim temsilcim olan Kue (Kilikya) valisi, Muşkili Mita’ya ve onun eyaletlerinden üçüne karşı akın etti. Onun şehirlerini tahrib etti, yağmaladı ve ateşe verdi. Onları büyük bir bozguna uğrattı. Ve benden önce hiç bir krala boyun eğmeyen Muşkili Mita, fikrini değiştirerek (daha önce boyun eğme fikrini mütemadiyen reddetmişti) doğan güneşin denizinde bulunan bana elçisini gönderdi. Hizmetime girmek ve bana tâbi olmak istediğini bildirdi ve bana hediyelerle birlikte vergisini takdim etti.”²¹⁸

Silindir Kitabı:

Dur-Şarrukin (Korsabad)’deki yeni başkent kurulumunun anlatıldığı metin, silindirler üzerine yazılmış olup, 4 kopye halinde ele geçirilmiştir. Bu silindirlerden ikisi Paris’te Louvre Müzesi’nde, ikisi de Londra’da British Museum’da teşhir edilmektedir.²¹⁹

Söz konusu kitabenin bir yerinde şöyle denilmektedir.

118 : “..... Bit-Brutaş halkının kralı Ambarissi, Sargon’un kendisine yaptığı iyilikleri unutmamıştı ve o Urartu kralı ile Muşki kralının güçlü ordularına güvenmişti. O Muşki kralı Mita’ya sınırlarını açmak zorunda kaldı ve Kilikya’nın zaptedilmiş müstahkem mevkiilerini restore ettirdi ve onların mülkünü çoğalttı.....”²²⁰

2.3. KLÂSİK GREK KAYNAKLARI

2.3.1. Homeros Destanları

Homeros’un Yunanca **İlias=İlyada** adını taşıyan destanı, İlion ya da Troya olarak anılan kentin destanıdır.²²¹ Bu destanda Frigler’den Troya Savaşında Troyalıların önde gelen müttefiklerinden birisi olarak bahsedilmektedir.²²²

Destanın II. Bölüm 815-875. satırları arasında, Troyalıların müttefikleri ile bu müttefiklerin ordularını komuta eden komutanların isimleri sayılmaktadır. 861-864. satırlar arasında Frigyalıların Uzak Askania’dan geldiklerinden, Onları Askanios’un komuta ettiğinden ve savaşa girmek için yanıp tutuştuklarından söz edilmektedir.

²¹⁸ D. D. Luckenbill, a.g.e., 1968, Cilt 2, s. 36-37

²¹⁹ D. D. Luckenbill, a.g.e., 1968, Cilt 2, s. 60

²²⁰ D. D. Luckenbill, a.g.e., 1968, cilt 2, s. 60-62

²²¹ Homeros, İlyada, Çev: Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, 19. Baskı, İstanbul 2005, s. 29

²²² E. Memiş, a.g.e., Konya 2005a, s. 28

III. Bölüm 181-190. satırlar arasında, Helene ile konuşan Troya kralı Priamos, Eskiden bağlık bahçelik Frigya'ya gittiğinden, atlarının çok hızlı olduğundan ve atları dört nala giden bir sürü Frigyalı gördüğünden söz eder. Otreus ve Mygdon'dan Frigler'in kralı olarak bahseder. Priamos, Frigya'ya gittiği gün Sakarya'nın kıyılarına ordular yayıldığından, erkek gibi Amazonların geldiğinden söz eder. Bu durum karşısında Frigyalıların kendisini bir savaş ortağı olarak aralarına aldığından ve bu orduların gözleri dört dönen Akalar kadar kalabalık olmadığından bahseder.

III. Bölüm 398-401. satırlar arasında ise, Helene, Tanrıça Afrodit'e "Gene mi sensin, tanrıça, neden hep baştan çıkarmak istersin beni" şeklinde çıkışarak niyetinin ne olduğunu kendisini daha uzaklara, Frigya'ya mı götürmek istediğini sorar.

X. Bölüm 426-431. satırlarda, "Tez giden gemilerin yanına sokulmaya kimde yürek var? Gitsin anlasın, Akalar gemilerinin başındalar mı, korkunç yorgunlukla bitkin mi düştüler, yoksa gerisin geri kaçmayı mı düşündüler?" Hektor, merak ettiği bu soruların cevabını almak amacıyla Akaları teftiş için yolladığı tanrısal haberci Eumedes'in oğlu Dolon, Odysseus'a esir düşmüştür. Dolon sorguya çekilirken Troyalılar'ın ünlü müttefiklerinden Frigyalılar'ın gece nerede uydukları söyler.

XVIII. Bölüm 288-292. satırlar arasında Hektor, bir zamanlar altın ve tunçla dolu olan evlerin güzel varlıklarının yok olduğundan ve Tanrı Zeus'un öfkelendiği günden beri onların çoğunun Frigya'ya, sevimli Meionia'ya satıldığından bahsetmektedir.

XXIV. Bölüm 543-547'de ise, Akhilleus, Hektor'un ölüsünü almak isteyen Priamos ile konuşurken, bir zamanlar onun çok mutlu ve iyi bir hayatı olduğunu ve Makar'ın ili Lesbos'tan Frigya'ya, oradan ucu bucağı olmayan Hellespontos'a kadar uzanan topraklara sahip olduğunu duyduklarından bahseder.

2.3.2. Herodotos-Herodot Tarihi

MÖ. 485-424 yılları arasında yaşayan ve "**tarihin babası**" olarak kabul edilen Herodotos, Anadolu'nun Halikarnassos (Bodrum) kentinde doğmuştur. Anadolu, Güney Rusya, Suriye, Bâbil, Mısır, Kuzey Afrika ve Yunanistan'ı dolaşmış ve bir ara Atina'da yerleşmiştir. "**Historia**" adını taşıyan ve 9 kitaptan meydana gelen tarihinin konusu, MÖ. 490-479 yılları arasında meydana gelen Pers-Yunan

Savaşları idi. Eserinin konusunu bu şekilde sınırlandırmış olmasına rağmen, Herodotos, gezip gördüğü bütün ülkeler ve topluluklar hakkında kitabında bilgiler vermiş, bu yüzden de onun yazdığı “Historia” adlı eser, umumi bir tarih kitabı niteliğini kazanmıştır.

Herodotos’un eseri, “**Herodot Tarihi**” ismi altında, Mümtelim Ökmen tarafından Türkçe’ye çevrilmiş ve Azra Erhat tarafından da Yunanca aslı ile karşılaştırıldıktan sonra, Remzi Kitabevi yayınları arasında neşredilmiştir. Söz konusu eser, Ocak 2002’de, bu defa Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları arasında neşredilmiştir.²²³

Herodotos, eserinde Frigler’den Trak halkı olarak bahsetmektedir. Muşkililer’den ise Frigler’den ayrı olarak söz eder.²²⁴

Frigler’in orijini, tarihi ve kültürü hakkında bir şey söyleyebilmek ve yazabilmek için gösterilebilecek en erken referanslar Herodotos’un anlattıklarıdır.²²⁵

I. Kitap, 14: “... Phrygia kralı Gordias oğlu Midas’tan sonra Delphoi’ye sunular gönderen ilk Barbar, bizim bildiğimiz işte bu Gyges’tir. Midas da üzerinde oturup alenen adalet dağıttığı krallık tahtını, ki görülmeye değer birşeydir, sunu olarak vermişti, bu da tam Gyges’in krateroslarının durduğu yerdedir...”.

I. Kitap, 28: “Günler günlere katıldı. Halys Irmağı’nın beri yakasındaki ulusların, Kilikia ve Lykia’dan gayri hepsi boyun eğmiş, Kroisos’un egemenliğini tanımışlardı. Bunlar; Lydia’lılar, Phrygia’lılar, Mysia’lılar, Mariandyn’ler, Khalyb’ler, Paphlagonia’lılar, Thrak’lar, Thyn’ler, Bithynia’lılar ve Kar’lar, İon’lar, Dor’lar, Aiol’lar, Pomphylia’lılardı”.

I. Kitap, 35: “Oğlu evlenme törenleriyle uğraşırken, bir adam geldi Sardes’e, kaderin kurbanı olmuş, eli kana boyanmıştı. Doğuştan Phrygia’lıydı, kral soyundandı. Kroisos’un sarayına geldi ve oranın töresince arınma dileğinde bulundu. (Bu tören, Lydia’lılarda, aşağı yukarı Yunanlılarda olduğu gibidir.) Törenden sonra Kroisos, nereden geldiğini ve kim olduğunu sordu adama: “Kimsin, dedi, Phrygia’nın neresinden geliyorsun benim çatımın altına?” “Öldürdüğün adam ya da kadın kimdir?” – “Ey kral, dedi Phrygia’lı, adım Adrastos, Midas’ın oğlu Gordias

²²³ Ekrem Memiş, İskitlerin Tarihi, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 5-6

²²⁴ Herodotos, Herodot Tarihi, Çev: Mümtelim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul Ocak 2002.

²²⁵ Oscar White Muscarella, “King Midas of Phrygia and The Greeks”, Anatolia and The Ancient Near East Studies in Honor of Tahsin Özgüç, Ed. K. Emre, Ankara 1989, s. 333

babam olur, kardeşlerimden birini öldürdüm istemeyerek ve işte babam her şeyimi elimden alıp beni kovdu...”.

II. Kitap, 2: “Mısırlılar, Psammetikos zamanından önce, kendilerini dünyanın ilk insanları sayıyorlardı. Ama gün gelip de Psammetikos krallığı ele alınca ve ilk insanların kimler olduğu merakına düşünce, işte o günden sonra diyorum, kendilerini gene bütün öbürlerinin en eskisi saymakla beraber, Phrygia’lıların kendilerinden de eski oldukları kanısına vardılar. Psammetikos, soruşturmalarına rağmen, dünyaya ilk gelen insanların kimler olduğunu bir türlü öğrenemeyince, şu anlatacağım çareye başvurdu: bir çobana, rasgele iki tane yeni doğmuş çocuk verdi. Bunlar ağıla konacak ve şöyle büyütülecekti: çocukların yanında kimse ağzını açıp tek söz söylemeyecekti; ayrı bir odada kendi başlarına büyüyeceklerdi; çoban, belli saatte keçileri alıp yanlarına götürecekti süt içirip iyice doyuracak, sonra kendi işlerine bakacaktı. Psammetikos’un böyle yapmasının ve bu emri vermesinin nedeni, çocukların viyaklamalar çağını aştıktan sonra ağızlarından çıkacak ilk sözü yakalamaktı; gerçekten de öyle oldu. Üzerinden iki yıl geçince, bir gün çoban, kapıyı açıp içeri girdi, önünde diz üstü duran iki çocuk, ellerini uzatarak, “Bekos!” diye bağırdılar. Çoban bu sözü ilk duyduğunda birşey demedi, ama daha sonra da her gelişinde aynı sözü işitince efendisine haber verdi ve isteği üzerine çocukları kendi görsün diye aldı, ona götürdü. Psammetikos kendi kulağı ile de duyduktan sonra, herhangi bir şeye bekos adını vermiş olan insanların kimler olduklarını araştırmaya koyuldu; araya taraya Phrygia’lıların ekmeğe bekos dediklerini öğrendi. Böylece ve bu ipucuna tutunarak Mısırlılar, Phrygia’lıların kendilerinden daha eski olduklarını itiraf ettiler”.

III. Kitap, 90: “... İkinci hükümet buydu. Hellespontos’da, Yunanistan’dan gelirken sağda oturanlar, Phrygia, Asya Thrakları, Paphlagonia, Mariandyn, Suriye üç yüz altmış talant, üçüncü hükümet de bu...”.

V. Kitap, 49: “... İşte İonialılar şurada, ondan hemen sonra Lydialılar’ın oturdukları yerler, ki bereketli ve altından ve gümüşten yana çok zengin topraklardır.” Bunları söylerken, yanında getirmiş olduğu bronz levha üzerine çizilmiş dünya haritası üzerinde, bu ülkelerin yerlerini gösteriyordu. “Lydialılar’ın, diye devam etti, komşuları Phrygialılar’dır...”.

V. Kitap, 52: “Biz kendimiz de bu yol hakkında bir şeyler söyleyeceğiz: Bütün yol boyunca kraliyet konutları ve çok güzel kervansaraylar vardır, hep insanların oturdukları yerlerden ve güvenlik içinde geçilir. Lydia ve Phrygia içerilerinde yirmi stathmetikos ya da konak boyunca uzanır ki bu, doksan dört buçuk parasang²²⁶ tutar. Phrygia sınırında Halys ırmağına rastlanır, bu ırmağı geçebilmek için buraya hakim durumda olan sıradağları ve ırmağı göz altında bulunduran önemli bir kaleyi aşmak gerekir...”.

VI. Kitap, 45: “Deniz seferinin sonu böyle oldu. Kara ordusu ile Makedonya’da kamp kurmuş olan Mardonios, geceleyin Trakyalı Brygler’in baskınına uğradı. Brygler, Mardonios’un çok adamını öldürdüler, kendisini de yaraladılar. Bununla beraber bu ulus da Pers boyunduruğundan kurtulamadı, zira Mardonios bunlara da baş eğdirmeden oradan ayrılmadı. Orada kaldı, Brygler’i yendikten sonra orduyu Asya’ya götürdü, zira başında Brygler’in açmış oldukları beladan başka, donanması da Athos yakınlarında ağır kayba uğramıştı. Bu sefer, demek oluyor ki başarısız bitti, ordu ve donanma Asya’ya döndü.”

VII. Kitap, 26: “... Halys ırmağını geçip Phrygia’ya ve ülke içinde yürünerek Kelaina’ye varıldı, Maiandros’un kaynakları buradadır, Maiandros’a eşit bir ırmak olan Kataraktes de burada, hatta Kelainai agorasında kaynar ve Maiandros’a karışır. Marsyas Silenos’un derisinden yapılmış olan tulum da yine bu kentte asılıdır, Frigyalılar’ın anlattıklarına göre Apollon diri diri derisini yüzmüş, duvara asmıştır.”

VII. Kitap, 30: “Ve dediğini yaptı, sonra yola koyuldu. Phrygia kenti Anaua’nın ve tuz çıkarılan bir gölün yanından geçti, büyük bir Phrygia kenti olan Kolossai’ye geldi, Lykos ırmağının bir yarıktan akıp kaybolduğu yer burasıdır. Aşağı yukarı beş stad ötede yine yeryüzüne çıkar ve Maiandros’a karışır. Kolossai’den çıkan ordu Phrygia ve Lydia’yı ayıran sınıra, Kydrara’ya geldi, burada toprağa çakılı bir dikmetaş vardı, Kroisos tarafından diktirilmiştir ve üzerindeki yazıt, sınırı göstermektedir.”

VII. Kitap, 31: “ Phrygia’dan Lydia’ya geçildi. Yol ikiye ayrıldı, sol yan Karia’ya, sağ yandan Sardes’e doğru...”.

²²⁶ 1 parasang 5 km, 328 metredir.

VII. Kitap, 73: “Phrygialılar’ın donanımları Paphlagonialılar’inkine çok benziyordu ama küçük değişiklikleri vardı. Makedonyalılar’a göre Phrygialılar, Avrupa’da oturdukları zaman Bryg adını taşıyorlardı ve onların komşularıydılar, Asya’ya geçtikten sonra yurtlarıyla birlikte adları da değişmiştir. Phrygia kolonları olan Ermeniler, Phrygialılar gibi giyiniyorlardı ve bunlar da Phrygialılar gibi, Dareios’un kızlarından biriyle evlenmiş olan Artokhmes’in buyruğu altındaydılar.”

VII. Kitap, 185: “... Ayrıca Trakyalılar’dan, Paionialılar’dan, Eordialılar’dan ve Bottialılar’dan, Khalkisliler’den, Brygler’den, Pierialılar’dan, Makedonyalılar’dan, Akaialılar’dan, Trakya kıyılarında oturan herkesten derlenmiş bir kara ordusu daha vardı, bunların toplamı da bence üç yüz bin kişi tutardı...”

VII. Kitap, 78: Moskhoi’lerin başlıkları ağaçtandı, kalkanları küçük, mızrakları kısa saplıydı, uçları sivri ve uzundu. Tibaren’lerin , Makron’ların ve Mossinoik’lerin silahları da Moskhoi’ler gibiydi; şefleri sunlardı: Moskhoi’ler ile Tibaren’lerin basında Dareios’un, Kyros oğlu Smerdis’in kızı Parmys’den doğan oğlu Ariomardos vardı; Makron’larla Mossinoik’ler ise, Hellespontos üzerindeki Sestos kentinin valisi olan Khorasmis oğlu Artayk’tes’in buyruğu altındaydılar”.

III. Kitap, 94: “Parikan’lar, Asya Ethiopialıların dört yüz talant, on yedinci hükümet. Matien’ler, Saspeir’ler, Alarodia’lılardan iki yüz talant isteniyordu, on sekizinci hükümet. Moskhoi’liler, Tiberani’ler, Makronai, Mossyoikia ve Marsa üç yüz talant, on dokuzuncu hükümet...”

2.3.3. Strabon, Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası)

Ülkemizin tarihi coğrafyasını ve arkeolojisini incelerken başvurulan antik kaynakların ilk sıralarında kuşkusuz Amasya’lı Strabon’un “**Geographika**” (Coğrafya) adlı çalışması gelmektedir. Bir kısmı Prof. Dr. Adnan Pekman tarafından Türkçe’ye çevrilen “**Geographika**” 17 kitaptan oluşmakta olup, XII., XIII. ve XIV. kitaplar, Anadolu hakkında önemli bilgiler vermektedir.²²⁷

Strabon, Frigler’in Brigler’le aynı kavim olduğundan bahsetmekle birlikte onların Anadolu’daki diğer halklarla karışıp kaynaşan bir kavim olduğundan da bahseder. Muşkiler’den ise ayrı olarak bahsedilir.

²²⁷ Strabon, Geographika Antik Anadolu Coğrafyası, Çev: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yay., 4. Baskı, İstanbul 2000.

XII. Kitap, I, 3'te: "... Bununla birlikte bugünün yazarları Taurosların bu tarafındaki ülkeye bütün Asia kıtasının ismini kapsatarak Asia demektedirler. Bu Asia, doğudaki ilk ulusları, Paphlogonialar'ı ve Phrygialılar'ı ve Lykaonialılar'ı ve ondan sonra Bithynialılar'ı ve Mysialılar'ı, Epiktētos'u ve bunların yanında Troas'ı ve Hellēspontos'u ve bunlardan sonra denizlerde, Hellen olan Aiolisler'i ve İonialılar'ı ve geri kalanlar arasında Karialılar ve Lykialılar'ı ve iç tarafta Lydialılar'ı içine alır."

XII. Kitap, III, 20'de: "... Aynı şekilde Brygler ve Phrygler aynı insanlardır, ve Mysler ve Maionlar ve Mēones de aynıdır, fakat bu konuda daha fazla genişlemenin anlamı yoktur..."

XII. Kitap, III, 31'de: "... Burası, Albania ve Phrygia'da olduğu gibi, aynı zamanda Selēnē'nin de tapınağıdır. Aynı ismi taşıyan iki yerde Mēn Tapınağı vardır. ..."

XII. Kitap, IV, 4'de: "Bithynia'lılarla Phrygia'lılar ve Mysia'lılar hatta Kyzikos dolayındaki Dolion'lar ve Mygdon'lar ve Troia'lılar arasındaki sınırı belirtmek zordur ve her kabilenin diğerinden ayrı olduğu gerçeği kabul edilmiştir (en azından Phrygia'lılar ve Mysia'lılar hakkında şu atasözü vardır: "Mysia'lıların ve Phrygia'lıların sınırları aynıdır"; fakat aralarındaki sınırları belirtmek zordur). Bunun nedeni, oraya giden yabancıların barbar ve asker olmaları nedeniyle, fethedilmiş olan ülkeyi devamlı bir şekilde elde tutamamaları ve çoğu zaman göçebe olduklarından önlerine gelen halkları kovaladıkları ve sırası gelince diğerleri tarafından kendilerinin de ülkeden sürülmüş olmalarıdır. Bütün bu kabilelerin Thrak kökenli oldukları varsayılır. Çünkü Thraklar hemen öbür tarafta otururlar ve her iki taraftaki halk birbirlerinden çok farklı değildir"

XII. Kitap, IV, 6'da: " ... Troia'nın alınmasından sonra hem Phrygia'lılar, hem de Mysia'lılar ve daha sonra Lydia'lılar ve onlarla beraber Aiolis'liler ve İonia'lılar ve ondan sonra Persler ve Makedonya'lılar ve son olarak da Romalılar buralarda egemen olmuşlardır ve bu çeşitli yönetimlerde ülke değişik parçalara bölündüğünde halk diyalekt ve isimlerini kaybetmiştir".

XII. Kitap, IV, 10'da: " Bithynia'nın güneyinde, Olympos dolaylarında Mysia ve Hellēspontos Phrygia'sı bulunur, Paphlagonia'nın güneyinde Galatia ve bu

ikisinin de daha güneyinde Büyük Phrygia, Kilikia ve Pisidia Taurosuları'na kadar uzanan Lykaonia bulunur....”

XII. Kitap, V, 3'te: “Pessinus dünyanın o kısmındaki en büyük ticaret merkezi olup, büyük saygı gören “Tanrılar Anası” na ait tapınak buradadır. Ona Agdistis derler. Eski devirlerde rahipler aynı zamanda hükümdardı ve rahipliğin sağladığı nimetleri onlar alıyordu. Kybele'nin ismini Kybelon Dağı'ndan aldığı gibi, Dindymene ülkesi de ismini üst tarafındaki Dindymon Dağı'ndan almıştır...”

XII. Kitap, VIII, 1'de: “Evvelce söylendiği gibi Bithynialılar'ın güney sınırında, Mysia Olympos'u denen dağın etrafında oturan Mysialılar ve Phrygialılar vardır. Bu kabilelerin her biri ikiye ayrılmıştır. Phrygia'nın bir kısmına Büyük Phrygia denir, burada Midas hüküm sürmüştür ve bir kısmı Galatialılar tarafından işgal edilmiştir. Hellēspontos üzerindeki ve Olympos'un etrafındaki kısım Küçük Phrygia yani Phrygia Epiktētos denen yerdir.”

XII. Kitap, VIII, 3'te: “ ... Mysia'luların dilleri bir bakıma Lydia ve Phrygia dillerinin bir karışımıdır. Çünkü Mysia'lular Olympos Dağı dolaylarında bir süre yaşadıkten sonra, Trakya'dan gelen Phrygia'lular, Troia ve dolaylarını çevirerek burayı ele geçirince bunlar da Lydia'ya komşu olan Kaikos kaynağının üst tarafına yerleşmişlerdir”.

XII. Kitap, VIII, 4'te: “ ... Phrygia ve Mysia'lulara ait söylentiler Troia Savaşları'ndan önceye dayanır ...”.

XII. Kitap, VIII, 14'te: “Halen Phrygia Paroreia²²⁸ doğudan batıya doğru uzanan bir çeşit dağ silsilesine sahiptir ve onun eteklerinde her iki tarafta geniş bir ova uzanır...”

XIII. Kitap, I, 7'de: “... Fakat Priamos'un bütün bu ülkenin hakimi olduğu Akhilleus'un Priamos'a söylediği şu sözlerde açıkça ifade edilmiştir. “Ve sen yaşlı baba, Lesbos ve çevresinde, Makar kentinde, Phrygia ovasında ve uçsuz bucaksız Hellēspontos'ta vaktiyle mutlu olduğunı duyduk”.

XIII. Kitap, I, 8'de: “İşte Troia Savaşları sırasında durum böyleydi. Fakat sonradan pek çok değişiklikler oldu. Praktios'a kadar uzanan Kyzikos dolayları Phrygialılar, Abydos dolayları Thraklar ve bu ikisinden önce de Bebrykler ve Dryoplar tarafından kolonize edildiler...”

²²⁸ Phrygia'nın dağlar boyunca uzanan parçası.

XIII. Kitap, IV, 12’de: “Bu bölgeden sonra, güneye doğru Tauros’lara kadar uzanan kısımlar o kadar iç içe girmişlerdi ki, Phrygia’lılar, Karia’lılar, Lydia’lılar ve Mysia’lılar, birbirlerine karıştıklarından beri, bunları ayırt etmek zordur ...” .

XIII. Kitap, IV, 13’de: “...Bu ovalarda yer alan kentlerde yaşayan halk Phrygialılar’la kaynaşmış olmakla birlikte Pisidia unsurları da içerirler ve bundan dolayı bu ovalar bu şekilde adlandırılmışlardır.”

XIV. Kitap, III, 3’te: “ ... Şairler ve özellikle tragedia şairleri, Troia’lılar, Mysia’lılar ve Lydia’lıları, Phrygia’lılar diye adlandırarak karıştırırlar ...” .

XIV. Kitap, V, 16’da: “ ... Bazı yazarlar, örneğin Sophokles bu kavgayı Kilikia’ya aktarır ve o, trajik şairlerin adetlerine uyarak Lykia’ya “Karia” Troia’ya ve Lydia’ya da “Phrygia” dediği gibi Kilikia’ya da Pamphylia der ...” .

XIV. Kitap, V, 23’te: “ ... Kilikia’lılar, Pamphylia’lılar, Mariandyn’ler, Troia’lılar ve Karia’lılar deniz kıyısında; Pisidia’lılar, Mysia’lılar, Khalyb’ler, Phrygia’lılar ve Milyas’lılar iç kısımda yaşarlar ... Troya Savaşları sırasında Hellenler henüz buraya yerleşmemişlerdi ve yabancı kabileler zaman aşımından ötürü daha fazla karışmışlardı, ve ozan, kataloğunda, Troia’lıların, Paphlagonia’lıların ve Lydia’lılarının sayacağı yerde Mysia’lıların, Phrygia’lıların, Karia’lıların, Lykia’lıların ve Meionia’lıların kabilelerini ve örneğin Halizon’lar ve Kaukon’lar gibi diğer bilinmeyen halkları ve “katalog” dışında Ketei’leri ve Solymos’luları ve Thebe Ovası’ndan Kilikia’lıları ve Leleg’leri sayar. Fakat hiçbir yerde Pamphylia’lıları saymaz. Çünkü bunlardan bazıları henüz bu bölgeye yerleşmemişlerdi ve diğerleri de öteki kabilelerin içinde yer alıyorlardı. Örneğin, Hidrieis’ler ve Termil’ler Karia’lıların ve Dolion’larla Bebryk’lerin Phrygia’lılar arasında yer aldığı gibi” .

XIV. Kitap, V, 29’da: “ Bundan başka, daima bir kimse, son yazarlar Homeros’un yazdıklarına aykırı sayısız yenilikler getirdikçe, Apollodoros’ta yanlış bulabilir. O , sık sık bu yenilikleri eleştirmeye alışıktır, fakat şimdiki durumda sadece onların küçük bir açıklamasını yapmamış, aynı zamanda aksine olarak aynı anlama gelmeyen şeylerin farksız olduğunu saptamıştır. Örneğin, Lydia’lı Ksanthos Phrygia’lıların Troia Savaşı’ndan sonra Avrupa’dan ve Pontos’un sol kıyısından geldiklerini ve Skamandrios’un onları Berekyntes ve Askania’dan getirdiğini söyler. Fakat Apollodoros bu söylenene, Ksanthos’ta adı geçen Askania’ya, Homeros’un

dediğini ilave eder, “ve Phorkys ve tanrısal Askanios Phrygia’lıları uzaklardan , Askania’dan getirdi” şayet durum böyle ise, göç Troia Savaşı’ndan sonra olmalıdır, halbuki ozan tarafından söylenen müttefik kuvvetler karşı taraftaki topraklardan Berekyntes ve Askania’dan gelmiştir. O zaman bu Phrygia’lılar kimlerdir? “Sangarios kıyıları boyunca kamp kuran” kimlerdir? Priamos “çünkü ben de bunlar arasında sayılan bir müttefikim” diyor. Priamos, nasıl hiçbir antlaşması olmadığı Berykent’ler aracılığıyla Phrygia’lılardan yardım istemiştir? Sınırlarında yaşayan ve müttefiki olduğu kişilere çağrıda bulunmamıştı ve daha önce kimlerle müttefikti? Phrygia’lılar hakkında bu şekilde konuştuktan sonra Mysia’lılar hakkında bununla bağdaşmayan bir öykü ekler. Mysia’da da Askania olarak adlandırılan bir kasaba vardır ve aynı adı taşıyan bir gölün kıyısındadır. Bu gölden Askanios Çayı çıkar. Bu çay, “Mysia Askanios’unun suları yanında” diye Euphorion’da ve “ Silenos’la Melia’nın oğlu olan Dolion’un oturduğu Askania Gölü ve Askania Çayı kıyılarında evleri olanlar” şeklinde de Aitolia’lı Aleksandros’ta geçer. O, Miletopolis’e giderken, Kyzikos dolaylarındaki toprakların Dolion ve Mysia olarak adlandırıldığını söyler. Şayet bu böyle ise, o vakit her ikisi de şairlerin tanıklığıyla, onlar tarafından gösterilen yerden doğmuştur. Acaba Homeros’un, Ksanthos’un sözünü ettiği Askania’yı değil de bu Askania’yı söylemesini ne önleyebilirdi?”.

2.4. Tevrat (Eski Ahit)

Tevrat’ın Tekvin kitabı Bab X/2’de Yafes’in oğulları sayılırken şöyle denilmektedir: “Yafet’in oğulları: Gomer, ve Mecüc, ve Maday, ve Yavan, ve Tubal, ve Meşek, ve Tiraz”.

Yukarıdaki pasajda geçen Meşek ismi Batılı bazı tarihçiler tarafından Muşki ismi ile bir tutulmak istenmiştir.

Yine Tevrat’ta Hezekiel kitabı XXVII/13’de: “Yavan, Tubal, ve Meşek senin tacirlerindiler; senin mallarını insan canları ile ve tunç kaplarla değiş ederlerdi” denilmektedir ki, buradan Muşkilerle idantifiye edilen Meşekler’in ticaretle uğraştıkları neticesi çıkarılmaktadır.²²⁹

Tez konumuzu ilgilendiren yazılı kaynakları bu şekilde gözler önüne serdikten sonra, şimdi de arkeolojik kaynaklarımızı gözden geçirmeye çalışalım.

²²⁹ Meşek ve Tubal için ayrıca bkz: Jr. Morris Jastrow, “Meşek and Tabal”, The American Journal of Semitic Languages and Literatures 13-3, 1897, s. 217

3. ARKEOLOJİK KAYNAKLAR

Afyonkarahisar Müzesi'nin zenginliği, Afyonkarahisar ve çevresinin arkeolojik yerleşme alanlarının çokluğu ve uygarlık buluntularının çeşitliliğinden ileri geliyor. Afyonkarahisar, etnoğrafik eser, yani halk el sanatları; el işleri ve halı-kilim yönünden de zengin ve renklidir. Ayrıca, Afyonkarahisar Müzesi bölgenin en eski müze kuruluşu olduğu için, çok çeşitli, çok güzel eserleri toplamak, hatta sahiplenmek şansını elde etmiştir.

Afyonkarahisar ve çevresinde Neolitik, Kalkolitik, Eski Tunç Çağı; Hitit, Frig, Lidya, Pers, Helenistik, Roma ve Bizans eseri veren birçok yerleşme yeri, şehir, höyük, düz yerleşme, kaya yerleşmesi, mezarlık ve tümülüs bulunuyor. Bunların bir bölümü araştırılmış, kazılmış ve define kazılarıyla tahrip edilmiştir. Afyonkarahisar, Isparta ve Burdur'da (Göller Bölgesi) Neolitik, Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı eserleri bulunuyor. Afyonkarahisar, Eskişehir, Kütahya ve Uşak illeri, Hitit, Frig ve Lidya dönemine ait eserleri bünyesinde barındırıyor.²³⁰

Afyonkarahisar ve çevresine ait arkeolojik bakileri gözler önüne serebilmek için, bu bölgede yapılan kazıları ve yüzey araştırmalarını gözden geçirmek gerekir.

3.1. KUSURA KAZISI

Neolitik devri takip eden Kalkolitik devir, bölgemiz için gerçek bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü taş aletler yanında az miktarda madenin de kullanıldığı Kalkolitik devirde (MÖ. 5000-3000) Anadolu, köy kültüründen çıkarak şehir kültürüne ilk adımını atmış ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde etrafı surlarla çevrili şehirler inşa edilmeye başlanmıştır. Bu şehirlerin biri de Sandıklı ilçesi sınırları içerisinde yer alan **KUSURA**'dır²³¹. Kusura kentinin, Kalkolitik devri takip eden Eski Tunç Çağında (MÖ. 3000-2000) da, önemini koruduğu anlaşılıyor.²³²

²³⁰ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 352

²³¹ Afyon'un Sandıklı ilçesi sınırları içerisinde yer alan Kusura'da Cambridge Üniversitesi adına W. Lamb yönetiminde, 1935-1937 yıllarında kazı yapılmıştır. Bu konuda ayrıca bkz: Süleyman Gönger, *Afyon İli Tarihi*, cilt 1, İzmir 1971, s.30-37.

²³² Ekrem Memiş, Eskiçağda Afyonkarahisar, Merfes'05 Mermer Sempozyumu, Afyonkarahisar 2005, s. 1

Kusura Höyüğü, Sandıklı ilçesinin 13 kilometre güneyindeki Kusura Köyü'nün içindedir. Yerleşim alanı yaklaşık 400 metre çapında, 14 metre yüksekliktedir. Kusura Höyük, Anadolu'da Cumhuriyet döneminde kazısı yapılan ilk yerlerden biridir.

Kusura kazısı, 1935-1937 yılları arasında, Cambridge Üniversitesi adına arkeolog W. Lamb tarafından yapılmıştır. Kazı sonucunda, MÖ. 3000-1500 yılları arasına tarihlenen üç kültür katı ortaya çıkarılmıştır.

Kusura'nın A tabakası, Geç Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı I ((MÖ.3000-2500) dönemine ait yerleşme kalıntıları ve çoğunlukla mezar buluntuları vermiştir. Kusura B, höyüğün en yaygın, en yoğun yerleşme ve kültür katıdır. Bu kat, Eski Tunç Çağı II-III (MÖ. 2500-2000) dönemlerini içeriyor. Burada bazı sokaklar çevresinde yanyana dizilmiş evler, odalar bulunmuştur. Odaların temelleri taştan, onun üstündeki duvarları kerpiçten yapılmıştı. Odalarda fırın ve onun yanında ocak bulunuyor. Oda zemini sıkıştırılmış topraktan; tavanı direklerin taşıdığı hezenler üzerine dizilen kalasların ve merteklerin üzerine sıvanan çamur ve toprak tabakasıyla örtülüyordu. Kusura C yerleşmesi, Orta ve Geç Tunç Çağı'na (MÖ. 2000-1200), yani Asur Ticaret Kolonileri ile Hitit Devleti zamanlarını gösteriyor. Bu dönemde, şehrin etrafı oldukça kalın ve düzgün bir surla çevrilmiş, daha büyük ve sağlam binalar inşa edilmiştir.

Arkeoloji literatürüne, “**Kusura Tipi Keramik**” olarak giren, Tunç Çağı'nı simgeleyen ve tarihlemede kullanılan Kusura çanak çömleği Afyonkarahisar müzesinde sergilenmektedir. A yerleşmesinde bulunan keramik, el yapımı küpler, testiler, tencereler, maşrapalar, vazolar, sürahiler ve taşınır ocaklardan ibarettir. Bu keramik, kaba yapılı, siyah ve kırmızı renkli, az cilalı ve perdahlıdır. Çoğunluğu sivri, düz ve birazı halka diplidir. Kulpsuz ve tek kulplular ağırlıktadır. Yuvarlak gövdeli, ince boyunlu, düz dışı kıvrık ya da gaga ağızlı kaplar vardır.

B evresi keramiği de koyu ve açık kırmızı renkli, ince yapılı, iyi perdahlı ve cilalıdır. Burada iki kulplu büyük küpler, gaga ağızlı tek kulplu testiler, tek kulplu sürahiler, maşrapalar, kulpsuz taslar, tabaklar ve minik kaplar bulunmuştur. Bunun yanı sıra çok miktarda mermer idoller, pişmiş toprak figürler, damga mühürler, pişmiş toprak ağırlık ve ağırşaklar, taş ve kemik aletler, bakır ve bronz silahlar, kesici aletler, bronz süs iğneleri, bilezik, halhal ve küpeler de bulunmuştur.

Kusura C yerleşmesi keramiği çarkta yapılmıştır. Burada ise, açık ve koyu kırmızı renkli, cilalı ve perdahlı vazolar, testiler, tabaklar, maşrapalar, kâseler, sürahiler ortaya çıkarılmıştır.

Kusuranın her üç yerleşim evresinde de ölümler yerleşim alanının dışına gömülmüştür. En sağlam ve en güzel buluntular, mezarlarda ele geçirilmiştir.²³³

3.2. KAKLIK KAZISI

Kaklık kazısı, Afyonkarahisar Müzesi Müdürlüğü tarafından 1983 ve 1984 yıllarında yapılan bir kurtarma kazısıdır. Kaklık Höyük, Afyonkarahisar merkez ilçeye bağlı Burhaniye Köyü, Kaklık yöresindedir.

Kaklık Höyük kazısında iki yerleşim katı açığa çıkmıştır. Höyük, çok yüksek olmayan düz bir alan gibidir. Kaklık kazısında, üç evreli Eski Tunç Çağı (I.-II.-III.) yerleşme ve kültür katı bulunmuştur. Bu tabakalarda mimari kalıntılar karışık ve zayıftır. Burada, açık avlu çevresinde, taş temel üzerine kerpiç duvarlı, dikdörtgen plânlı odalardan oluşan bir yapılaşma vardır. Duvarlar sıvalı ve badanalıdır. Tıpkı günümüzde Anadolu'nun birçok yerinde kullanıldığı gibi, düz damların üzerinde bir yuvak taşı (Loğ) bulunur. Dam bununla sertleştirilir. Odaların içinde fırınlar ve ocaklar bulunur.

Bu yerleşme alanı yanında, Eski Tunç Çağı II ve III dönemlerine ait mezarlıklar da bulunmuştur. A aşmasındaki Eski Tunç II dönemi mezarları, taş plâkalardan inşa edilmiş lâhit benzeri odalar içinde küp'e (pithos) gömme biçimindedir. B aşmasındaki Eski Tunç III dönemi mezarları ise, oda mezar şeklinde biraz daha farklı görünüyor. Bu yerleşmelerde ölümler ev içine ve şehir dışındaki mezarlıklara gömülmüştür. Ölümler gruplar halinde birbirine yakın konumda gömülüyor.

Kaklık kazısı Eski Tunç I dönemi yerleşim alanında, yine tek kulplu sürahiler, maşrapalar, kulpsuz kâseler, taslar, yayvan tabaklar, minyatür kaplar, çakmak taşından kesici aletler ve kemikten deliciler bulunmuştur.²³⁴

²³³ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 355

²³⁴ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 355-356

3.3. AFYON KARAOĞLAN KAZISI

Afyon Karaoğlan kazısı da, yine Afyonkarahisar Müze Müdürlüğü'nün 1987-1990 yılları arasında yaptığı, bir kurtarma kazısıdır. Bu küçük höyük, Afyonkarahisar'ın 23 kilometre kuzeyinde yer almaktadır. Karaoğlan yerleşme yeri ise İhsaniye ilçesi Yaylabağ Köyü Karaoğlan yöresinde bulunmaktadır.²³⁵ Yayvan bir tepecik olan Karaoğlan Höyüğünde üç yerleşim katı belirlenmiştir. Yerleşim alanı kulelerle desteklenmiş bir surla çevrilidir. Surun içinde, dikdörtgen ve yamuk plânlı evler, taş döşeli sokaklardan oluşan bir yapılanma bulunmuştur. Sur duvarları iri blok taşlardan, evler ise irili-ufaklı toplama taşlardan inşa edilmiştir. Evlerden birisinin zeminine gömülü küpler ile dokumacılıkta kullanılan ağırşaklar bulunmuştur. Yerleşmenin büyük bir yangın geçirdiği, sur duvarları ve evin deposu olduğu sanılan gömülü küplerden anlaşılıyor. Mimari yapılanmadan ve ele geçen buluntulardan, burasının Eski Tunç Çağı II dönemine ait bir yerleşme olduğu anlaşılmıştır.

Karaoğlan kazısı buluntu bakımından zayıf görünüyor. İki kulplu bir iki çömlek, yuvarlak gövdeli, uzun boyunlu, gaga ağızlı bir testi, tek kulplu iki çanak, iki konik ağırlık, bir el değirmeni taşı ve bir mermer idol başlıca buluntulardır. Bu eserler şimdi, Afyonkarahisar Müzesi'nde sergilenmektedir.²³⁶

3.4. YANARLAR HİTİT MEZARLIĞI KAZISI

Yanarlar Mezarlığı, Afyonkarahisar-Ankara yolunun 30. kilometresinde, İscehisar (Metropolis) ilçesine bağlı Seydiler kasabasının mezrası, Yanarlar'ın yanında bulunmuştur. Burası köyün kuzey sınırında, Işık ailesine ait "Küpyeri" adıyla anılan bir tarladır. Bu tarla sürüldüğü zamanlar, sapan demirine takılan taşlar, birçok mezarın ortaya çıkmasına neden olmuş, bu da birçok küpün ve içindeki eserlerin kırılıp kaybolmasına yol açmıştır. Afyonkarahisar Müzesi'ne getirilen bazı eserler, bu yerin keşfine yardımcı olmuştur. Afyonkarahisar çevresindeki, MÖ. 2. Binyıl yerleşmeleri üzerinde çalışan Doğu Mermerci²³⁷, bu eserlerin yerini incelemiş, köylülerle konuşmuş ve konu kesinlik kazanınca, hocası Kutlu Emre'ye durumu iletmiştir.

²³⁵ Machteld J. Mellink, "Archaeology in Anatolia" AJA 97, 1993, s. 114

²³⁶ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 356

²³⁷ Doğu Mermerci, "Afyon Bölgesi ve Hinterlandında MÖ. II. Bin Yerleşme Birimleri", VIII. TTK Kongresi, I. Cilt, Ankara 1979, s. 159-163

Mezarlığın önemini kavrayan Prof. Dr. Kutlu Emre, 1975-1976 yıllarında kısa süren bir kazı yapmıştır. Bu kazı sonucunda yerleşme yeri bulunamayan bir Hitit mezarlığı açığa çıkmıştır. İki yıllık kazı mevsiminde 9 açmada çalışılmış ve toplam 36 küp mezar açılmış ve incelenmiştir.

Birkaç kuşak boyunca kullanıldığı anlaşılan mezarlıkta, hafif eğimli araziye 1-2 metrelik çukurlar kazılmış, küpler çukur içine ağızları yukarı açık gelecek biçimde yerleştirilmiştir. Ölü henüz sıcaklığını yitirip katılaşmadan, ayaklar dibe, baş ağız kenarına gelecek biçimde, çömelmiş durumda yerleştirilmiştir. Bu gömme biçimine hoker ve yarı hoker (ana karnındaki gibi) gömü adı veriliyor. Küpün ağzı yassı sal taşlarıyla kapatılıyor, üzeri toprakla örtülüyor. Küpün içine ölüün sevdiği özel eşyalar ve süs eşyaları, dışına da ölüye sunulan armağan kaplar, eşyalar gömülüyor.

Bu mezarlara armağan olarak keramik çeşitleri, süs eşyası, ağırşaklar ve aşık kemikleri bırakılmıştır. Keramik eşya olarak, küpler, yonca ağızlı testiler, yuvarlak ağızlı testiler, sepet kulplu çaydanlıklar, emziği kulpun yan tarafında ibrikler ve çanaklar bulunmuştur.

Süs eşyası olarak da, topuz başlı iğneler, koni başlı iğneler, başı yivni iğneler, başı dilimli iğneler, kıvrık başlı iğneler, halkalar, gerdanlık taneleri, çeşitli taşlardan boncuklar, böcek kabuğundan gerdanlıklar bulunmuştur.

Yanarlar keramiğinde, biçim verdikten sonra, görünümü daha güzelleştirmek için Hititler gibi, astar, perdah, boya-banyo ve nemliyken düzeltme yöntemleri kullanılmıştır. Yanarlar kaplarında bezeme ögesi olarak, çeşitli biçimde düğmeler, yatay yivler, kabartma bantlar, kabartma ip şeridi, tek merkezli daire baskıları, stilize edilmiş insan yüzü ve boğa başı motifleri kullanılmıştır. Ayrıca, İç Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri (MÖ. 1970-1750) ve Eski Hitit Çağı'nda görülen hayvan başı biçimli emziklerin, Afyonkarahisar çevresinde de bulunduğu ve kullanıldığı çok güzel bir örnekten anlaşılmıştır.

Yanarlar mezarlığı buluntularının büyük bir çoğunluğu, Anadolu'nun MÖ. 2. Binyılın ilk yarısına ait olup, özellikle Hitit merkezlerinde, ortaya çıkmış eserlerle oldukça yakın benzerlikler göstermektedirler. Bu benzerlikler, mezarlığın kullanım süresini tespit edecek ve tarihine ışık tutacak kadar güçlüdür. Bütün karşılaştırmalar,

bu mezarlığın Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın Geç dönemi ile Eski Hitit Krallığı döneminde kullanılmış olduğunu ortaya koymuştur.²³⁸

3.5. TATARLI TÜRÜMÜSÜ KAZISI

Tatarlı, Afyonkarahisar ilinin Dinar ilçesine bağlı bir kasabadır. Çöl Ovası'nın kuzeydoğusundaki dağların eteğine, bir vadinin genişleyen ağzına kurulmuş, ovaya bakmaktadır.²³⁹ Tatarlı Türümsü, Afyon/Şuhut-Dinar yolu üzerinde, Afyon'a 145 kilometre, Dinar'a da 35 kilometre uzaklıktadır. Tatarlı kasabası yakınında, yol kenarında, kayalık bir tepe üzerindedir. 1970 yılında, defineci ve eski eser kaçakçıları tarafından tahrip edildiği haber alınınca, Müze müdürü Hasan Tahsin Uçankuş ile asistan arkadaşları Bedri Yalman ve Ali Kılıçkaya tarafından, burada bir kurtarma kazısı yapılmıştır.

Tatarlı türümsü, 50 metre çapında, 6 metre yüksekliğindedir. Doğal ve kayalık bir tepe üzerine, kuzey-güney doğrultusunda inşa edilmiştir. Mezar odasının üzerindeki yığma, çevredeki yumru taş, kırma taş, çakıl ve değişik renkteki topraklarla oluşturulmuştur. Türümsün tepesinden mezar odasının tavanına kadar yüksekliği 3.5 metredir. Mezar odasının yüksekliği ise 1.85 cm.dir.

Bu mezar odasına sonradan, Romalılar zamanında, blok taşlardan bir dromos ilave edilmiş ve aile mezarı olarak kullanılmıştır. Bunun için, mezarda birden fazla insan iskeleti ve kafatası ele geçmiştir. Kemiklerin konumu da, mezarın sonradan birçok defa kullanıldığını göstermektedir.

Tatarlı Türümsü'nün inşa tekniği, ahşap odasının yapım biçimi ve ahşap duvarlar üzerindeki resimler ve figürler, bu mezarın Geç Frig dönemine ait olduğunu, yani MÖ. 6. yüzyılın sonlarında inşa edilmiş olabileceğini göstermiştir.²⁴⁰

Tatarlı Türümsü, Frig Türümsülerinden en çok Körte kardeşler tarafından kazılan Gordion III, IV, II Türümsüleri ile R. S. Young tarafından daha sonra kazılan Gordion'daki Midas mezarına benzemektedir.²⁴¹

²³⁸ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 356-357

²³⁹ H. T. Uçankuş, "Afyon'un Tatarlı Kasabası'nda Bulunan Phryg Türümsü Kazısı" VIII. T.T. Kongresi Bildirileri, 1976, Cilt 1. s. 305

²⁴⁰ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 358

²⁴¹ H. T. Uçankuş, a.g.e., 1976, s. 320; Ayrıca bkz: Peter Ian Kuniholm, "Aegean Dendrochronology Project Extensions to The Long Chronologies", VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 1992, s.453

3.6. ÇAVDARLI-KOVALIK HÖYÜK ADAK HEYKELCİKLERİ KAZISI

Çavdarlı-Kovalık Höyük, Afyonkarahisar-Konya eski yolunun güneyinde, Çavdarlı köyünün 2 kilometre kadar kuzeyinde, yola bitişik konumda bulunuyor.

Afyonkarahisar Bayındırlık Müdürlüğü'nün, Yol-Su-Elektrik biriminin, 1964 yılındaki yol yapımı sırasında, dozerle Kovalık Höyük'ten toprak taşınırken, mermerden bazı heykeller ortaya çıkmıştır. Buna şaşırarak dozer operatörü, yardımcı arkadaşını derhal Afyonkarahisar'a yollamış, Bayındırlık Müdürlüğü de müzeye haber vermiştir. Müze yetkilileri duruma müdahale edip, höyükteki tahribatı durdurmuş ve ortaya çıkan eserleri de toplatmıştır.

1964 yılında Mahmut Akok başkanlığında yapılan kazı çalışması 15 gün sürmüş, bazı eserler ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu eserlerle ilgili mimari bir yapıya, yani bir tapınağa rastlanmamıştır. Kazı sonucunda üç basamakla inilen bir odacık bulunmuştur. Bir adak steli, bir heykelcik taslağı, MS. 3. ve 4. yüzyıllara ait bazı Roma sikkeleri ve bazı çanak-çömlek parçaları bulunmuştur. Akok'a göre, daha büyük bir tapınağa, daha erken bir döneme ait olan bu heykeller, tapınak rahipleri tarafından buradan alınmış, Hıristiyanlığın yayılması putların daha fazla zarar görmemesi için, 4. yüzyıla ait bu köydeki Kybele kutsal mekânına gömülmüşlerdir.

Çavdarlı-Kovalık mermer eserlerinin tümü, adak heykeli ve adak taşlarıdır. Antik çağda Afyon-Docimeium (İscehisar) şekeri adı verilen beyaz mermerden yapılmışlardır. Saydam, güzel cila tutan bu mermer, antik çağda çok yaygın biçimde heykel yapımında kullanılmıştır. Burada bulunan tanrı heykelleri, bir panteon oluşturacak çoğunluktadır. Tesbiti ve tasviri yapılan eserler arasında 12 Apollon, 10 Nike, 3 Men, 2 Zeus, 2 Kybele, 2 Artemis, 2 Eros, 1 Asklepios-Hygeia Çifti, 1 Leto, 1 Herakles, 1 Tanrı-Kral Midas ve bir Kazmenia heykelciği bulunmaktadır. Toplam 39 eserin kaidesinde Yunanca yazıt vardır.²⁴²

3.7. GORDİON (YASSIHÖYÜK) KAZILARI

Gordion (Yassihöyük) Höyüğü, Sakarya nehri yakınında ve onun Porsuk ile birleştiği noktanın biraz yukarısında, Eskişehir-Afyonkarahisar arasındaki dağlık

²⁴² H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 358-359

alandanda bulunur.²⁴³ Kuzeydoğu Ege ve Marmara kıyılarından Anadolu yaylalarına gitmek için en kolay yol, Bilecik geçidi ile Aşağı Sakarya vadisini takip etmekteydi. Oradan Porsuk vadisi boyunca, doğuya doğru, Porsuk'un²⁴⁴ Gordion'da Sakarya ile birleştiği noktaya kadar uzanıyor ve sonra yeniden doğuya dönerek Gordion'un birkaç kilometre aşağısında, Sakarya'ya karışan Ankara nehri vadisini takip ediyordu. Şimdiki İstanbul-Ankara demiryolu da bu eski yolun güzergâhını takip ediyor.²⁴⁵

Gordion şehri 2 kısımdan ibarettir.

- 1- Asıl şehir
- 2- Nekropol (Mezarlık)

Bu mezarlık yükseklikleri 3-50 metre arasında değişen Tümülüslerden²⁴⁶ oluşmuştur. İlk aşamada Körte kardeşler 5 tane Tümülüs kazmışlardır. Oysaki Gordion'da yapılan tespitlere göre 120 tümülüs vardır. Bunlardan yaklaşık 20 tanesini de Amerikalılar kazmışlardır.

Gordion (Yassihöyük) arkeolojik kazılarının tarihçesinden kısaca bahsedersen, yukarıda da belirttiğimiz üzere bu harabe şehir 1900'lerde Körte Kardeşler²⁴⁷ denilen Alman araştırmacılar tarafından keşfedilmiş, fakat sistemsiz bir şekilde kazı yapılmıştır. Gordion'da sistemli kazılar 1950'lerde Amerikan kazılarıyla başlamıştır. Fakat Gordion'u ilk kez kazın Alfred Körte Kardeşler buranın yani Yassihöyük'ün Gordion olduğunu kanıtlayacak yazılı tabletler bulamamışlardır. Fakat bulunan arkeolojik kalıntılar, buranın Gordion olacağı inancını sağlamlaştırmıştır. Anadolu'da 20. yüzyılda yapılan kazılar Anadolu arkeolojisinde şöyle bir ayırım yapmamızı gerektiriyor:

- 1- I. Dünya Savaşından önceki kazılar
- 2- I. Dünya Savaşından sonraki kazılar

Gordion kazıları I. Gruba girer. Ve bu, Orta Anadolu'daki ilk kazılardan biridir. Troya'yı ilk kez nasıl Almanlar kazdı ise, Gordion'u da ilk kez kazınlar yine

²⁴³ Machteld J. Mellink, "Temples and High Places in Phrygia", *Temples and High Places in Biblical Times*, Jerusalem, 14-16 March 1977, Jerusalem-Israel, s. 96

²⁴⁴ Porsuk ile Frigya için bkz: Anne-Sophie Crespın, "Between Phrygia and Cilicia the Porsuk area at the beginning of the Iron Age", *An.St.* 49, 1999, s. 61-71

²⁴⁵ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 358

²⁴⁶ Tümülüs: yığma toprak tepelerden, ya da taşlardan oluşmuş bir mezar şekli.

²⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: A. Körte, "Kleinasiatische Studien III. Die phrygischen Felsdenk mäler", *AM* 23, 1898, s. 80-153; Gustav Körte-Alfred Körte, *Gordion: Ergebnisse Der Ausgrabung Im Jahre 1900*. Berlin: Druck Und Verlang Van Georg Reimer, 1904.

Almanlar'dır (Körte Kardeşler).²⁴⁸ Gordion bu ilk kazıdan sonra 1950'lere kadar bir daha araştırılmamıştır.

1950'lerden itibaren Pensilvanya Üniversitesi'nin desteğiyle, Amerikalı arkeolog Rodney S. Young²⁴⁹ (1950-1973), tekrar kazılara başlamıştır.²⁵⁰

Profesör Rodney Young'ın 1974 yılındaki ölümünden sonra²⁵¹; K. DeVries²⁵² (1973-1987) ve G.K. Sams²⁵³ kazıları devam ettirmişlerdir. 1988'den itibaren yapılan

²⁴⁸ Troya ve Gordion'un ortak bir kaderi vardır. Şöyle ki, her iki höyüğü de Almanlar kazmaya başlıyorlar ve her iki höyüğün ikinci dönem kazılarını da Amerikalılar yapıyor. Yine garip bir tesadüftür ki, Troya ve Gordion yerleşmelerinin her ikisinde de yazılı vesika ele geçmemiştir. Şu anda sahip olduğumuz tüm bilgileri höyükte bulunan arkeolojik buluntulara borçluyuz.

²⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Rodney S. Young, "Gordion 1950", University of Museum Bulletin 16, 1951, s. 3-20; Rodney S. Young, "Progress at Gordion", University of Museum Bulletin 17, 1953, s. 2-39; Rodney S. Young, "Asia Minor (Gordion 1950-Progress at Gordion 1951-1952)", Bibliotheca Orientalis XIII, 1956, s. 232-233; Rodney S. Young, "The Campaign of 1955 at Gordion", AJA 60, 1956, s. 249-266; Rodney S. Young, "Gordion 1956: Preliminary Report" AJA 61, 1957, 319-331; Rodney S. Young, "The Campaign of 1957 at Gordion", AJA 62, 1958, s. 139-154; Rodney S. Young, "The Campaign of 1959 at Gordion", AJA 64, 1960, s. 227-243; Rodney S. Young, "The Campaign of 1961 at Gordion", AJA 66, 1962, s.153-168; Rodney S. Young, "The Campaign of 1963 at Gordion", AJA 68, 1964, s. 279-292; Rodney S. Young, "The Gordion Excavations, Final Reports, Vol I: Three Great Early Tumuli", Philadelphia, 1981; Rodney S. Young, "Making History at Gordion", Archaeology 6, 1953, s. 159-166; Rodney S. Young, "Gordion: Preliminary Report-1953" AJA 59, 1955; s. 1-18; Rodney S. Young, "Early Mosaics at Gordion" Expedition 7, 1965, s. 4-13; Rodney S. Young, "The Gordion Campaign of 1965", AJA 70, 1966, s. 267-278; Rodney S. Young, "The Gordion Campaign of 1967", AJA 72, 1968, s. 231-242; Rodney S. Young, "Doodling at Gordion", Archaeology 22, 1969, s.270-275

²⁵⁰ G. Kenneth Sams, "Gordion and The Kingdom of Phrygia", Frıgı e Frıgıo, Atti del 1. Simposia Internazionale Roma, 16-17 Ottobre 1995, A curo di R. Gusmani, M. Savlımı, P. Vannicelli, Cansiglio Naziono'e Deile Ricerche Roma 1997, s. 240

²⁵¹ Peter Ian Kuniholm, "Gordion" VI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 1990, s. 130-131

²⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz: Keith DeVries, "Gordion 1983", An.St XXXIV, 1984, s. 214-215; Keith DeVries, "Gordion 1980", An.St XXXI, 1981, s. 186-187; Keith DeVries, "Gordion Work" 1983, VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, s. 273-277; Keith DeVries, "The Gordion Excavation Seasons of 1969-1973 and Subsequent Research", AJA 94, 1990, s. 371-406; Keith DeVries, "Gordion 1979", An.St XXX, 1980, s. 213-214; Keith DeVries, "Gordion 1978", An.St XXIX, 1979, s. 197-198; Keith DeVries, "Gordion 1986", V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s. 423-425; Keith DeVries, "Gordion and Phrygia in the sixth century B.C.", Source. Notes in the history of art 7, 1988, s. 51-59;

²⁵³ Bu kazılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Marie-Henriette Gates, "Gordion" AJA 101 No:2, 1997, s. 272-274; G. Kenneth Sams, "Sculptured Orthostates in Early Phrygia" AJA 84, 1980, s. 230; G. Kenneth Sams, "Sculptured Orthostates at Gordion", Studies Honor of Tahsin Özgüç, Anatolia and The Ancient Near East, Ankara 1989, s. 447-454; G. Kenneth Sams, "Imports At Gordion", Expedition, 1979, s. 6-17; Marie-Henriette Gates, "Gordion" AJA 99 No:2, 1995; M. H. Gates, "Gordion", AJA 100, 1996, s. 307-308; G. Kenneth Sams, "20. Aspects of Early Phrygian Architecture At Gordion", Anatolian Iron Ages 3, Van 6-12 Ağustos 1990, s. 211-220; G. K. Sams, and Marry M. Voight, "Work at Gordion In 1988", Kazı Sonuçları Toplantısı 11, 1990, s. 77-105; G. K. Sams and Marry M. Voight, "Work at Gordion In 1989", Kazı Sonuçları Toplantısı 12, 1991, s. 455-470; G. K. Sams and Marry M. Voight, "Gordion Archaeological Activities,1993", Kazı Sonuçları Toplantısı 16, 1995, s. 369-392; G. K. Sams and Marry M. Voight, "Gordion Archaeological Activities,1994", Kazı Sonuçları Toplantısı 17, 1996, s. 433-452; G. K. Sams and Marry M. Voight, "Gordion 1995", Kazı Sonuçları Toplantısı 18, 1997, s.475-497

kazıları da Mary M. Voight²⁵⁴ yönetmiştir. Yüzyılı aşkın bir süre önce Alfred Körte tarafından Gordion, ikna edici şekilde Yassihöyük olarak adlandırılan dağ ile tanımlanmıştır.²⁵⁵ 1950'den 1973'e kadar Young, M. Mellink²⁵⁶, G.R. Edwards²⁵⁷ ve onların birçok yetenekli öğrencisi 2.5 hektar alan üzerinde (Yassihöyük'te) araştırmalar yapmışlardır.²⁵⁸ Yine bu bilim adamları tarafından bitişikteki Küçükhöyük keşfedilmiştir.²⁵⁹ Bu Tümülüs içindeki zengin mezarlar kazılarak, ortaya çıkarılmıştır.

Şehirde, herbiri kendi arasında birçok kısımlara ayrılan, beş esas yerleşme tabakası ayırt edilebilir. En altta MÖ. 3. Binyıla ait Eski Tunç Çağı Höyüğü bulunur ve saray sahasının kuzeydoğu köşesindeki Frig tabakasına kadar yükselir. Bunun tepesinde yapılan kazılarda, kerpiçten yapılmış küçük ev kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Höyüğün eteği güneydoğuya doğru dik şekilde iner ve orada üzeri Hitit ve eski Frig kalıntıları veren 18 tabaka ile örtülüdür. Bu tabakalar şimdiye kadar belirli yerlerde incelenmiştir. Kazıda görülebilen tabaka III. yerleşmeye, yani Frig yerleşmesine aittir. Yangına uğrayan Phryg şehrinin üstünde, 2.5-4 metre kalınlığında bir kül tabakası üzerinde kurulan saray alanında, Pers İmparatorluğu devrine ait yerleşme bulunuyordu. Bunun üzerinde de, İs-

²⁵⁴ Bu kazılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Mary M. Voight, *Excavations at Gordion 1988-1989: The Yassihöyük Stratigraphic Sequence*. In *Anatolian Iron Ages 3: Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990*, D. French and A. Çilingiroğlu, eds, 1994, s. 265-293; Mary M. Voight, "Gordion" *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in The Near East*, 1997, s. 426-431; Mary M. Voight, Robert C. Henrickson, Keith De Vries, Mark Lawall, Ben Marsh, Ayse Gürsan-Salzman and T. Cuyler Young, "Fieldwork at Gordion: 1993-1995", *Anatolica XXIII*, 1997, s. 1-59; Mary M. Voight, "The Middle Phrygian Occupation At Gordion" *Ancient Near Eastern Studies Supplement 20, Anatolian Iron Ages 6, The Proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Eskişehir, 16-20 August 2004*, ed. By A. Çilingiroğlu and Antonio sagona, Peeters 2007, s. 311-333; Mary M. Voight, "Formation of The Phrygian State: The Early Iron Age at Gordion", *An.St 50*, 2000, s. 37-54

²⁵⁵ Mary M. Voight, "From Phrygian Capital to Achaemenid Entrepot: Middle and Late Phrygian Gordion", *Iranica Antiqua XXXIV*, 1999, s. 193

²⁵⁶ Machteld J. Mellink'in kazıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: M. Mellink, "Gordion" *AJA* 63, 1959, s. 79; M. Mellink, "Gordion" *AJA* 95, 1991, s. 140-141; M. Mellink, "Gordion" *AJA* 89, 1985, s. 560; M. Mellink, "Archaic Wall Paintings from Gordion" In *From Athens to Gordion: the Papers of a Memorial Symposium for Rodney S. Young, Keith De Vries, ed.*, University Museum Papers No1, 1980, s. 91-98; Machteld J. Mellink, "Archaeology in Anatolia" *AJA* 97, 1993, s. 105-133; M. J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 68, 1964, s. 149-166; M. J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 71, 1967, s. 155-174; M. J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 75, 1971, s. 161-181; M. J. Mellink, "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 80, 1976, s. 261-289;

²⁵⁷ G. R. Edwards, "The Gordion Campaign of 1958: Preliminary Report", *AJA* 63, 1959, s. 263-268; G. R. Edwards, "Summary of Archaeological Research in Turkey in 1962 Gordion", *An.St. 13*, 1963, s. 19-20

²⁵⁸ R.C. Henrickson and M.J. Blackman, "Large-Scale Production of Pottery at Gordion: Comparison of The Late Bronze and Early Phrygian Industries" *Paléorient* 22/1, 1996, s. 69; Martha Sharp Joukowsky, *Early Turkey Anatolian Archaeology from Prehistory through the Lydian Period*, USA 1996, s. 385

²⁵⁹ Küçük Höyük hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: G. Roger Edwards, "Gordion Report, 1958" *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı IX, Ankara 1959

kender'in geçişinden, MÖ. 189 tarihine, şehrin terk edilmesine kadar olan devre ait dağılmış halde birkaç ev ve çiftlik binasından ibaret olan bu yerde, ziraatle geçinen basit bir topluluğun oturduğu, Helenistik ve Galat devirlerine ait bir basit bir yerleşme vardı. Üstteki tabakalarda, belki de ücretli askerlerin maaşını veya Galatların yağmalardan elde ettikleri ganimeti gösteren, gümüş paralardan oluşan beş define bulunmuştur. Helenistik devir sakinleri de, inşaat malzemesinden tekrar yararlanmak için, eski şehri serbest bir şekilde talan etmişlerdir.²⁶⁰

Tümülüslerin Kazısı

Kral şehrinde, Gordion'da yaşamış olan Frig kral ailesi mensupları, komutanlar, asiller ve zenginler, öldükten sonra, üzeri "Tümülüs" denilen büyük toprak tümsekleriyle örtülü, ahşaptan yapılmış mezarlara gömülüyorlardı. Mezarların korunması için yapılan Tümülüsler, aynı zamanda dikkati çeken anıtlardır. Bunlara "**Anadolu'nun Piramitleri**" de deniliyor. Çok defa toprağa geniş ve uzun kuyular kazılıyor, içine kalastan, tahtadan bir oda yapılıyor, oda dıştan bir duvarla çevriliyor ve etrafı moloz taşlarıyla dolduruluyordu. Ölü, tahta odaya yerleştirildikten, ölü hediyeleri, eşyaları bırakıldıktan sonra, üstü ahşap çatıyla örtülüyor ve çatının üzerine büyük bir taş yığını konuluyordu. Bunun üstüne de toprak, taş veya kil yığılmak suretiyle bir tümülüs oluşturuluyordu. Daha küçük tümülüslerde, mezar odası tümülüsün zirvesinin tam altına isabet etmiyordu. Mezar yağmacıları, küçük tümülüsleri daha kolayca kazıyorlar ve böylece mezarların yerini kolayca buluyorlardı. Fakat mezarlara ulaşınca kadar, tonlarca toprağın boşaltılması gereken büyük Tümülüslerde, mezar odaları merkeze yakın oluyor, yerleri toprağın yığılması sırasında, merkezi gösteren tahta direklerle işaretleniyordu. Böylece, tümülüsün zirvesi mezarın hemen üstüne rastlıyordu. Burada, en az 3 tümülüsün zirvesi altında, işaret direğinin çürümesinden ileri gelen, doğrudan doğruya mezarın tam ortasını işaret eden bir delik görülmüştür.

Böylece kapısız, tonlarca taş, toprak veya kille örtülmüş olan ahşap mezarlar, içine bir gömme yapıldıktan sonra bir daha açılmaz hale geliyor, herbiri bir tek şahsın mezarı olarak kalıyordu. Mezarın ve mezarı örten tümülüsün büyüklüğü ile içindeki cesedin yanına konulan ölü armağanlarının sayısı ve kalitesi, gömülen kişinin önemini belirliyordu.

²⁶⁰ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 279

Bu mezarlarda bulunan ahşap eşyalar, mobilyalar, duvara asılan kumaşlar, içlerinde yiyecek ve içecek izleri kalmış olan çanak-çömlekler, bronz kaplar, mücevherler, tahtadan oyma küçük hayvanlar, bu armağanların hepsi, bir öteki dünya inancını ifade ediyordu. Bunlar, orada kullanılmak üzere mezara konulmuştur. Böylece, mezardaki bütün eşyalar, yangına ve yıkıma uğrayan şehirde, oldukça iyi korunmuş durumda ele geçerler. Mezarlarda bozulmadan çıkarılan eşyalar, ancak kırık parçaları bulunabilen bazı eşyaların, asıl biçimlerini öğrenmemizi ve çeşitli çanak-çömlek ve bronz eşya çeşitlerinin gelişimini gösterir. Böylece mezar gruplarının ve buluntularının, MÖ. 9. yüzyıl sonu ile 7. yüzyıl arasında, kronolojik bir sıra ile tasnif edilebilmesini sağlarlar.

Bunlardan “Tümülüs P”, kral mezarlarından üçü arasındaki düz bir zemin üzerine kurulmuştur. Bunlar, yolun öte yanındaki Büyük Tümülüs, batıda biraz uzakta Körte kardeşler tarafından, 1900 tarihinde kazılmış olan Tümülüs III ve onun hemen yakınındaki Çocuk Mezarı, yani Tümülüs P’dir.²⁶¹

“Körte Tümülüsü” (Tümülüs III) ise, Körte kardeşler tarafından 1900’de açılan Tümülüs III, belki Tümülüs P’den biraz daha eskiye aittir. İçinden çıkan eşyalar, İstanbul ve Berlin müzeleri arasında taksim edilmişti. Bu tümülüste, Çocuk mezarındaki gibi yerel yapım birçok bronz kapkacak, silahlar ve perdahlanmış çanak çömlekler bulunmuştu.

“Büyük Tümülüs”, Gordion’un hemen dışında bulunan 80 Tümülüs’ten en büyüğüdür. Büyük Tümülüs’ün kazılması ise bir sorun ortaya çıkarıyordu. Çünkü, yerden yüksekliği 66 metre idi. Bu Tümülüs, başlı başına bir anıt olduğu için, onu üst kısmından kazarak bozmak doğru olmayacaktı.

“Tümülüs W”, Polatlı yolu yakınında, dağın tepesindeki, Büyük Tümülüs W’nin altında gizlenmekte olup, muhtemelen çok daha eski bir tarihe aittir.²⁶²

“Tümülüs O” ise Gordion Şehri’nin 2 kilometre kadar batısında, Sakarya’nın karşı kıyısındadır. Adı geçen Tümülüs, Galatlar devrine, belki de, MÖ. 1. yüzyıla yani Augustus dönemine aittir.²⁶³

Frig ahşap mobilyaları ise daha çok P ve W Tümülüsü ile Büyük Tümülüs’ten çıkıştır.²⁶⁴

²⁶¹ Tümülüs P’de, MÖ. 8. yüzyılda ilginç cam eşyalar bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Oscar White Muscarella, “Phrygian or Lydian” JNES 30, 1971, s. 30

²⁶² H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 290; Oscar White Muscarella, “King Midas of Phrygia and The Greeks”, Anatolia and The Ancient Near East Studies in Honor of Tahsin Özgüç, Ed. K. Emre, Ankara 1989, s.338

²⁶³ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2002, s. 291

3.8. AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİNDE YAPILAN YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Afyonkarahisar ve çevresinde farklı tarihlerde ve farklı kişiler tarafından birçok yüzey araştırması yapılmıştır.

Bu araştırmaların ilki, 10-23 Temmuz 2001 tarihleri arasında Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Taciser Tüfekçi Sivas başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Bu yüzey araştırmasında, Dağlık Frigya'nın dışında kalan bölgede, Frig yayılım alanları ve yerleşim dokusunu tespit etmeye çalışmışlar, bunların Dağlık Frigya Bölgesi'ndeki Frig yerleşmeleri ile bağlantılarını araştırmışlardır.²⁶⁵

06.08.2002-25.09.2002 tarihleri arasında yine Taciser Tüfekçi Sivas'ın başkanlığında "Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar İlleri Yüzey Araştırması"nın ikinci sezonu gerçekleştirilmiştir.²⁶⁶

2001 yılında başlanılan "Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar İlleri Yüzey Araştırması", 2003 yılı çalışma sezonu ile üçüncü yılını tamamlamıştır. 18.08.2003-01.09.2003 yılları arasında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları, daha öncekilerde olduğu gibi Taciser Tüfekçi Sivas'ın başkanlığında yapılmıştır.²⁶⁷

2001-2003 araştırma sezonlarında sürdürülen yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilen Frig yerleşmeleri ve kaya anıtları, Dağlık Frigya Bölgesi dışında, özellikle Sivrihisar dağları ve uzantısı olan Arayit Dağı çevresinin, Frigler için önemli bir yerleşim alanı olduğunu göstermiştir. Elde edilen yeni buluntular sayesinde, Frigler'in bölgedeki siyasi otoritesi ve gücü hakkındaki mevcut bilgilerimiz daha da sağlam temeller üzerine oturmaktadır.²⁶⁸

Taciser Sivas ile aynı yıl yani 2002 yılında, bu defa Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Özdemir Koçak, Afyonkarahisar İli'nin-Bolvadin İlçesi ve çevresinde yüzey araştırmalarında bulunmuştur. Özdemir Koçak, bu ilk çalışmasında bölgenin coğrafi özelliklerini

²⁶⁴ Martha Sharp Joukowsky, a.g.e., 1996, s. 393

²⁶⁵ Taciser Tüfekçi Sivas, "Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri 2001 Yılı Yüzey Araştırması", 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Ankara 2002, s. 285-298

²⁶⁶ T. T. Sivas., Hakan Sivas, "2002 Yılı Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri Yüzey Araştırması", 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Ankara 2003, s. 155-166

²⁶⁷ T. T. Sivas., Hakan Sivas, "2003 Yılı Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri Yüzey Araştırması", 22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Konya 2004, s. 285-298

²⁶⁸ T. T. Sivas., Hakan Sivas, "2002 Yılı Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri Yüzey Araştırması", 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Ankara 2003, s. 159

tanıyabilmek için, Bolvadin’de ovalık kesim ve Emir Dağları’nın batı ve güney eteklerinde incelemeler yapmıştır. Bununla Prehistorik dönemlerde Çay-Emirdağ-Bolvadin bağlantısını tam olarak ortaya koyabilmeyi ve Emir Dağları üzerinden gerçekleşen Doğu bağlantısını anlayabilmeyi amaçlamıştır.²⁶⁹

Özdemir Koçak ve ekibi, 2002 yılında başlamış oldukları yüzey araştırmalarına 2003 yılı yaz döneminde devam etmişlerdir.

2003 yılı araştırma döneminde bu defa Bolvadin, Çay ve Sultandağı çevresinde yoğunlaşmışlardır. Özellikle de, Bolvadin’de Dişli, Özburun, Kemer kaya, Büyük Karabağ kasabaları ve çevresi ile Çay İlçesi’nin batı bağlantısı üzerindeki bazı kasabalarda incelemelerde bulunulmuştur.²⁷⁰

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü’nün izni ile 2002 yılından itibaren Afyonkarahisar İli ve ilçelerinde yüzey araştırmalarını yürüten Koçak, 2004 yılı çalışma döneminde de araştırmalarına devam etmiştir.

2004 yılı çalışmalarına Bolvadin-Çobanlar arasındaki alandan başlanmıştır. Bu çalışmalar sonunda bölgenin özellikle Eski Tunç Çağı’nda Konya Ovası, Göller Bölgesi ve Batı Anadolu kültürleri ile bazı benzerliklerine rastlanmıştır.²⁷¹

Özdemir Koçak, 2002-2004 çalışmalarını bir kitap halinde yayınlamış, bilim dünyasına önemli bir katkıda bulunmuştur.²⁷²

Arkeolojik yüzey araştırmalarına 2005 yılında da devam edilmiştir. Arazi çalışmaları ise, Bayat-Emirdağ ve Bolvadin ilçelerinin kesiştiği ve Paşadağları silsilesinin bir bölümünü oluşturan dağlık kesimde yapılmıştır.²⁷³

Afyonkarahisar İli ve ilçelerinde yürütülen yüzey araştırmalarına 2006 yılında kaldığı yerden devam edilmiştir. 2006 yılındaki arazi çalışmaları İncehisar, Bayat, Emirdağ ve Bolvadin kesimlerinde sürdürülmüştür.²⁷⁴

²⁶⁹ Özdemir Koçak, “Afyon-Bolvadin Yüzey Araştırmaları 2002 (Neolitik Çağdan İlk Tunç Çağına Kadar)”, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Ankara 2003, s. 173-184

²⁷⁰ Özdemir Koçak, “Bolvadin, Çay ve Sultandağı Yüzey Araştırmaları 2003”, 22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Konya 2004, s. 19-28

²⁷¹ Özdemir Koçak, “Afyon İli ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları 2004”, 23. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Antalya 2005, s. 83-94

²⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz: Özdemir Koçak, Erken Dönemlerde Afyonkarahisar Yerleşmeleri, Kömen Yayınları, 1. Baskı, Konya 2004.

²⁷³ Özdemir Koçak-Adem Işık, “2005 Yılı Afyonkarahisar İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması”, 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Çanakkale 2006, s. 357-380

Özdemir Koçak ve ekibi, 2002-2006 yılları arasında Afyonkarahisar yüzey araştırmalarında, bölgenin kuzeydoğu-doğu-güneydoğu kesiminde yoğunlaşmışlardı. 2007 yılında da, Emirdağ İlçesi'nin doğusundaki eksik kalan kısımlar ile Emirdağ-Bolvadin bağlantısı üzerindeki alanda çalışmalarına devam etmişlerdi.²⁷⁵

Bu yüzey araştırmalarının yanısıra, Afyonkarahisar ili Bayat İlçesi Yukarı Çaybelen Köyü'nde yer alan Dede Mezarı Nekropolü'nde 2005 yıllarında kurtarma kazıları yapılmıştır.²⁷⁶

²⁷⁴ Yürütölen yüzey araştırmaları sırasında araştırılan yerleşmeler ve bunların koordinatları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Özdemir Koçak-Adem Işık, "2006 Yılı Afyonkarahisar İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması", 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Kocaeli 2007, s. 85-102

²⁷⁵ Özdemir Koçak, "Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2007 Yılı Yüzey Araştırması", 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, Ankara 2008, s. 51-72

²⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: Mevlüt Üyümez-Özdemir Koçak-Ahmet İlaslı, "Afyonkarahisar/Bayat İlçesi Dede Mezarı Orta Tunç Çağı Nekropolü 2006 Yılı Kazıları", 25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Kocaeli 2007, s. 403-416

III. BÖLÜM

NEOLİTİK DEVİRDEN MÖ. 2. BİNYIL SONUNA KADAR

AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİ

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bölgede gerçekleştirilen ve özellikle 60'lı yıllardan itibaren hız kazanan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar neticesinde, neolitik devirden itibaren Afyonkarahisar ve çevresinin yoğun bir yerleşime sahne olduğu anlaşılmıştır²⁷⁷.

Neolitik devri takip eden Kalkolitik devir ise Afyonkarahisar Bölgesi için gerçek bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü taş aletler yanında az miktarda madenin de kullanıldığı Kalkolitik devirde (MÖ. 5000-3000) Anadolu, köy kültüründen çıkarak şehir kültürüne ilk adımını atmış ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde etrafı surlarla çevrili şehirler inşa edilmeye başlanmıştır. Bu şehirlerin biri de Sandıklı ilçesi sınırları içerisinde yer alan **KUSURA**'dır. Kusura kentinin, Kalkolitik devri takip eden Eski Tunç Çağında (MÖ. 3000-2000) da, önemini koruduğu anlaşıyor.²⁷⁸

Bilindiği gibi, MÖ. 3000-2000 yılları arasına tarihlenen Eski Tunç Çağı'nda Anadolu'da yazı yoktur. Fakat komşu ülkelerden Mezopotamya'da MÖ. 3200'lerde Sümerler tarafından yazı keşfedilmiş ve tarihi devirlere kucak açılmıştır.²⁷⁹ Sümerler'den sonra Mezopotamya kentlerine hakim olan Sami kökenli Akkadlar²⁸⁰, MÖ. 2350-2150 yılları arasında güçlü bir devlet kurmuşlar ve çok geçmeden komşu ülkeler üzerine de seferler düzenlemişlerdir. Akkad krallarının istilâ ettikleri ülkelerden biri de Anadolu'dur. Akkad krallarından Naram-Sin'e ait Şartamhari metinlerinde, adı geçen Akkad kralının, Sedir ormanlarını (Amanoslar) ve Gümüş Dağları'nı (Toroslar) aşarak Anadolu'ya girdiği ve Hatti kralı Pampa'nın önderliğinde toplanan 17 Anadolu kralına karşı savaştığı anlatılır.

MÖ. ca. 2250'lere tarihlenen bu hadise, Şartamhari metinlerinin Hattuşaş arşivinde ele geçirilen Hititçe kopyasında (**KBo III, 13**), tüm ayrıntıları ile gözler önüne serilmektedir. İlk 7 satırı kırık olan metin, 8. satırdan itibaren şöyle devam etmektedir:

²⁷⁷ Özdemir Koçak, Erken Dönemlerde Afyonkarahisar Yerleşmeleri, Kömen Yayınları, Konya 2004; Kaynaklar bahsinde (s. 51-56) Afyonkarahisar ve çevresinde Kalkolitik ve Tunç Çağı yerleşmelerinden söz edildiği için, burada ayrıntılar üzerinde durmayacağız.

²⁷⁸ Ekrem Memiş, Eskiçağda Afyonkarahisar, Merfes'05 Mermer Sempozyumu, Afyonkarahisar 2005, s. 1

²⁷⁹ Ekrem Memiş, a.g.e., 2007, s.22.

²⁸⁰ Akkadlar hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: Ekrem Memiş, a.g.e., 2007, s.51-71.

8. Bana karşı bütün memleketler isyan ettiler
9. GUŞUA kralı Anmanailu, Pakki kralı Bamanailu
10. Ulluwi (Ullama) kralı Lupanailu, sonrakralı.....İnmipailu
11. Hatti kralı Pampa, Kaniş kralı Zipani, kralı Nur-Dagan
12. Amurru²⁸¹ kralı Huwaruwaş, Paraşi kralı Tişenki
13. Armanu kralı Mudakina, Sedir dağları kralı İşgippu
14. Larak kralı Ur-Larak, Nikku kralı Ur-Banda
15. Türki kralı İlşu-Nail, Kuşaura kralı Tişbinki
16. toplam 17 kral, ki onlar savaşa girdiler, ve ben onları vurdum.
17. Hurrilere karşı bütün orduyu seferber ettim ve sonra (tanrılara) şarap takdim ettim.

18. O zaman savaşçılara binlerce düşman askeri hiç mukavemet etmedi.

Metnin çok bozuk olan arka yüzünde, geceleyin düşman karargâhına bir baskın yapıldığı ve onların yenilgiye uğratıldığı anlatılmakta, alınan ganimetlerden eksik cümleler halinde bahsedilmektedir.

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ'e göre bu metin, Anadolu kökenli olmamakla beraber, Anadolu hakkında bilgi veren en eski yazılı vesikadır. Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla, MÖ. 3. Binyılın sonlarında Anadolu'da büyük bir devlet yoktu. Ancak, her şehirde küçük bir krallık hüküm sürmekte idi. Aralarında hakimiyet mücadelesi yaptıklarına şüphe olmayan bu şehir devletleri, dıştan gelen tehlikeler karşısında içlerindeki en güçlü şehir kralının liderliği altında birleşerek, tek bir güç halinde mücadele etmesini de biliyorlardı. Gerçekten, bu vesikada da belirtildiği üzere, Akkad kralı Naram-Sin, 17 Anadolu kralının oluşturduğu koalisyona karşı savaşmış ve onları mağlup etmişti.²⁸²

²⁸¹ Amurru Krallığı'nın yeri belki Kuzey Suriye'de aranmalıdır. Ancak o dönemlerde gerek jeomorfolojik şartlar gerekse kültür birliği bakımından Kuzey Suriye ile Anadolu arasında bir bütünlük vardı. Bkz: F. Kınal, Eski Anadolu Tarihi, T.T.K. Yayını 2. Baskı, Ankara 1987, s. 5

²⁸² E.Memiş, Eskiçağda Türkler, 3.Baskı, Konya 2009b, s.59; F. Kınal, a.g.e., 1987, s. 50'de: "Sargon'un torunu Naram-Sin'in Anadolu'lu 17 kraldan müteşekkil bir ittifaka karşı savaştığını" söyleyerek, söz konusu 17 krallığın tümünü Anadolu'lu olarak kabul eder. Buna karşılık Prof. Dr. Turgut Yiğit'e göre, Amurru Suriye'de yer almaktadır. Diğer üçü Hatti, Kanis (Kültepe) ve Kursaura Anadolu'da yer alır. Turgut Yiğit, daha sonra bu konudaki düşüncelerini şöyle nakletmektedir: "Metinde kralları ile birlikte adları okunabilen diğer şehirlerle ilgili olarak bu metin dışında bilgi sahibi olamıyoruz. Onların da büyük bir ihtimalle Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de olabileceği düşünülmektedir." Bu konuda geniş bilgi için bkz: Turgut Yiğit, "Akkadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasal Yapısı" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 40, 3-4, 2000, s. 13-28

Bu krallardan iki tanesi, bizim için son derece önemlidir. Her ikisi de metnimizin 15. satırında geçen bu krallardan biri **TÜRKi** kralı **İlşu-Nail**, diğeri de **KURŞAURA** kralı **Tişbinki**'dir. Burada geçen "**Türki**" kelimesinin **TÜRK** olduğuna şüphe olmadığı gibi, İlşu-Nail ismi de kulağa pek yabancı gelmemektedir.²⁸³

Aynı satırda geçen **KURŞAURA** Krallığı'na gelince; bilindiği gibi yer isimleri, kasıtlı değişiklikler yapılmadığı sürece, kolay kolay değişmezler. Ya da en azından, orijinal formlarını büyük ölçüde korurlar. Bu durum dikkate alındığı takdirde, Afyonkarahisar'ın Sandıklı ilçesi sınırları içerisinde yer alan **KUSURA** kenti, Şartamhari metinlerinde zikredilen **KURŞAURA**²⁸⁴ şehri olabilir. Eğer öyleyse, Akkادلara karşı mücadele veren Anadolu koalisyonu içerisinde Afyonkarahisar bölgesinin önemli bir yeri olmuş olmalıdır.²⁸⁵

Şartamhari metinleri, hem Anadolu hem de Türk tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Her şeyden önce bu metinler, Anadolu insanının yazıyı tanımadığı bir dönemde, dolaylı olarak da olsa, Anadolu'nun sosyal, siyasal, ekonomik ve dini yapısı hakkında bizleri aydınlatmaktadır. Bütün bunlar bir yana, söz konusu metinler, Türklerin Anadolu'ya 26 Ağustos 1071'de kazanılan Malazgirt zaferinden sonra gelmediklerini, tam tersine binlerce yıldan beri bu topraklarda oturduklarını ve hattâ **TÜRKi KRALLIĞI** adını taşıyan bir devlet kurduklarını açık seçik ortaya koymaktadır.²⁸⁶

Dünya tarihinin ilk sömürgeci imparatorluğunu kuran Akkادلar, MÖ. 2150'lerde Oğuz Türkleri'nin ataları oldukları ileri sürülen Gutiler²⁸⁷ tarafından yıkıldılar. Fakat hemen belirtelim ki, Akkad İmparatorluğu'nun yıkılması ile, Anadolu-Mezopotamya ilişkileri sona ermedi. Tam tersine, MÖ. 2. Binyıl başlarından itibaren bu ilişkiler bütün hızıyla devam etti. Ancak bu defa Anadolu'ya gelenler Akkادلar değil, Asurlu tüccarlardı.

²⁸³ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 21-23.

²⁸⁴ Bu arada şunu da hemen belirtelim ki, Kursaura-Gursaura'nın bugünkü Aksaray İli'nin olabileceğini kabul eden bilim adamlarımız da vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: T. Yiğit, a.g.m., 2000, s. 23

²⁸⁵ E. Memiş, a.g.e., 2005c, s. 3

²⁸⁶ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 24

²⁸⁷ Gutilerin Öntürkler'den olduğu görüşü ilk kez Prof. Dr. Benno Landsberger tarafından ortaya atılmıştır. Bu hususta bkz: B. Landsberger, "Önasya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul, 20-25 Eylül 1937, TTK Yayınları, İstanbul 1943, s. 104.

Asurlu tüccarların Anadolu'daki faaliyetlerini anlatan binlerce çivi yazılı tablet ele geçmiştir. Bu belgelerin önemli bir kısmı Kayseri yakınlarındaki Kültepe'de yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır.²⁸⁸

Eski adı **KANIŞ** olan Kültepe'de, Asurlu tüccarlara ait olduğu anlaşılan ve tabletlerde **KANIŞ KARUMU** adıyla anılan büyük bir pazar yeri ortaya çıkarılmıştır. Kaniş Karumu kazılarında 23.000 kadar kil tablet ele geçirilmiştir ki, bu tabletler Asur dilinde ve çivi yazısıyla yazılmış ticari ve hukuki nitelikli belgelerdir. Kültepe dışında Hattuş ve Alişar'da birer pazar yeri olduğu, bu şehirlerde yapılan kazılar neticesinde anlaşılmıştır.

Anadolu'da Asurlu tüccarların ticari faaliyetlerde bulunduğu döneme, **Asur Ticaret Kolonileri Çağı**²⁸⁹ ya da **Kültepe Çağı** adı verilir. Buluntulara göre bu devir, MÖ. 1970-1750 yılları arasına tarihlenir. Asurlu tüccarların bırakmış oldukları tabletlerden öğrenildiğine göre, bu devirde, Orta Anadolu'nun önem arzeden hemen her şehrinde bir şehir devleti vardı. Asurlu tüccarlar bu şehir beylerine vergi ödemek şartıyla, onların himayesi altında, şehir surlarının dışında kurmuş oldukları "**KARUM**" ya da "**VABARTUM**" adı verilen pazar mahallerinde oturuyorlar ve şehir halkı ile ticaret yapıyorlardı.

Bu devirde yaşayan belli başlı şehir devletleri, başta Kaniş Krallığı olmak üzere, Hattuş, Zalpa, Kuşşara, Mama, Tamniya, Wahşaniya ve Puruşanda krallıkları idi. Bunlardan Tamniya ve Wahşaniya krallıklarının yerleri henüz tespit edilememiştir.²⁹⁰ Diğer krallıklara gelince; Hattuş şehrinin daha sonraki dönemlerde Hititlere yüzyıllarca başkentlik yapmış olan Hattuş olduğunu biliyoruz. Zalpa şehri uzun yıllar Bafra kenti ile idantifiye edilmiştir. Ancak bu konudaki tartışmalar devam etmektedir. Ahmet Ünal, asıl Zalpa kentinin Çukurova'nın doğusunda bir yerde olduğunu ve o zamanlar bir krallık olarak topraklarının Yumurtalık (Aegina) ve Karataş (Magargos) yakınlarında her iki ırmağın da oluşturduğu deltaya kadar uzandığını belirtmektedir.²⁹¹ Mama Krallığı'nın Güneydoğu Anadolu'da olabileceğini düşünenlerin²⁹² yanı sıra, bu

²⁸⁸ E. Memiş, a.g.e., 2005c, s. 3

²⁸⁹ Asur Ticaret Kolonileri Çağı hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: Turgut Yiğit, Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit Çağında Anadolu, Ankara 2000.

²⁹⁰ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 73-75

²⁹¹ Ahmet Ünal, Hititler Devrinde Anadolu II, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 69

²⁹² Ahmet Ünal, a.g.e., 2003, s. 65

krallığı bugünkü Maraş-Göksun'a²⁹³ yerleştirenler de vardır. Puruşanda Krallığının ise Aksaray yakınlarındaki Acemhöyük olduğu genellikle kabul edilir. Kaniş Krallığının yeri ise Kayseri yakınlarındaki Kültepe idi. Başta bakır ve gümüş madenleri olmak üzere, Anadolu'nun muhtelif zenginliklerini sömüren Asurlu tüccarları Anadolu'dan kovarak, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na son veren Kuşşara Krallığı'nın yeri hakkında ise değişik görüşler ileri sürülmektedir. Bazı bilim adamları, Kuşşara kralları olan baba-oğul Pithana ve Anitta'nın isimlerinin Alişar tabletlerinde zikredilmesine dayanarak, Alişar'ın Kuşşara olabileceğini ileri sürmüşlerdir.

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ, bu konuda şunları söylemektedir: **“Bu görüşü yabana atmamakla beraber, daha önce sözünü ettiğimiz Şartamhari metinlerinde geçen ve Sandıklı ilçesi sınırları içerisinde yer alan Kusura ile idantifiye etmeye çalıştığımız Kurşaura kentinin, telaffuz yönünden Kuşşara ile ne kadar çok benzeştiğini de gözden kaçırmamak gerektiğini düşünüyoruz. Eğer, KUSURA =KURŞAURA=KUŞŞARA isimleri arasındaki büyük benzerlik bir tesadüften ibaret değilse, Koloni Çağı'nın en güçlü şehir devleti olan ve yeri hakkında muhtelif görüşler ileri sürülen Kuşşara Krallığı'nı, Afyonkarahisar-Sandıklı yakınlarındaki Kusura'ya yerleştirebiliriz.”** Biz de, hocamızın görüşlerinin, en azından ses uyumu açısından, mantıklı göründüğünü düşünüyoruz.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na son veren Kuşşara kralları, aynı zamanda Anadolu'da ilk siyasal birliğin de kurucuları olmuşlardır. Boğazköy kazılarında bulunan ve Kuşşara kralı Anitta'nın adını taşıyan tabletten öğrenildiğine göre, Kuşşara kralları yukarıda adı geçen krallıkları, teker teker yenerek hiç olmazsa Orta Anadolu'daki şehir devletlerini merkezi bir idare altında toplamaya muvaffak olmuşlardı. Bundan sonra gelen ve yaklaşık 500 yıl Anadolu'nun siyasal kaderine hakim olan Hititler, Kuşşara kralları olarak bildiğimiz Pithana ve oğlu Anitta'yı ataları olarak kabul etmektedirler. Demek oluyor ki, Kuşşara Krallığı, bir bakıma Hitit Krallığı'nın öncüsü konumunda idi.²⁹⁴

Eski Hitit Devleti zamanında (MÖ. 1700-1450) Afyonkarahisar bölgesinin Hitit egemenliği altında olduğu anlaşılıyor. Fakat II. Tuthalya ile başlayan ve Ege

²⁹³ Bu konudaki görüşler için bkz: Kemal Balkan, Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warşama'ya Gönderdiği Mektup, T.T.K. Yayını, Ankara 1957, s. 36

²⁹⁴ E. Memiş, a.g.e., 2005c, s. 4

Göçleri ile sona eren Hitit İmparatorluk Çağında (MÖ. 1450-1200), Afyonkarahisar ve çevresinin zaman zaman Hitit kontrolünden çıktığını belgelerden öğreniyoruz.

Hitit İmparatorluk Çağı'na ait belgelerde Afyonkarahisar ve civarına **MİRA VE KUVALYA MEMLEKETLERİ**²⁹⁵ denilmekte idi ve bu memleket, Hititler'in amansız düşmanlarından biri olan Arzava Krallığı içinde yer alıyordu.

Hititlerin en güçlü krallarından biri olan ve devleti imparatorluk haline getiren I. Şuppiluliuma zamanında (MÖ.1380-1335), Arzavalılar hiçbir problem çıkarmadılar. Hattâ, zaman zaman Arzavalı elitler sıkıntılı dönemlerinde Hitit Büyük Kralı'na sığınmakta hiçbir sakınca görmediler. Nitekim, Arzava memleketlerinden biri olan daha sonra bu ülkenin kralı ilân edilen Maşhuiluva kendisine karşı tertiplenen bir saray entrikasından kurtulmak için kendi ülkesini terk edip Hitit kralı Şuppiluliuma'ya sığındı. Hitit kralı ona son derece iyi davrandı ve Maşhuiluva'yı bir Hitit prensesi ile evlendirerek, onu adetâ ödüllendirdi. Ancak Maşhuiluva'yı Mira-Kuvalya tahtına oturtmak II. Murşili'ye nasip olacaktır. Bilindiği üzere, Şuppiluliuma'nın son zamanlarında Anadolu'da zuhur eden veba salgını yüzünden Anadolu halkı büyük bir felâkete uğradı. Şuppiluliuma ve büyük oğlu II. Arnuvanda veba yüzünden öldüler. Şuppiluliuma'nın oğullarından Kargamış kralı Biyaşşili ve Halep Kralı Telepinu, vebadan korktukları için Anadolu'ya gelmekten çekindiler. Bu durum karşısında Şuppiluliuma'nın en küçük oğlu II. Murşili, Hitit tahtını devralmak zorunda kaldı. II. Murşili tahta çıktığı zaman yaşı çok küçüktü. Üstelik veba salgını halâ devam ediyordu ve neredeyse Anadolu halkının yarısı vebadan kırılmıştı.²⁹⁶

II. Murşili devri olaylarını, onun bırakmış olduğu annallerden²⁹⁷ öğreniyoruz. Bu belgelerden öğrenildiğine göre, Arzava Beyliği, birkez daha Mira-Kuvalya,²⁹⁸ Hapalla ve Şeha Nehri Ülkesi ile birlikte başkaldırdı.²⁹⁹

²⁹⁵ Kupanta-Kal ve Madduvattaş antlaşmalarından anlaşıldığı kadarıyla Mira ve Kuvalya memleketleri için en elverişli yerin Batı Anadolu'daki Göller Bölgesi olduğu düşünülmektedir. A. Goetze ise, Madduvattaş antlaşmasındaki §§ 21-22'de birçok defa zikredilen Şiyanti nehrinin Afyonkarahisar civarındaki Akarçay olabileceğini düşündüğünden Mira Ülkesi'ni Afyonkarahisar civarına yerleştirmenin mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Esasen Mira'nın bir kara memleketi olması da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz: F. Kınal, Arzava Memleketleri'nin Mevkii ve Tarihi, A.Ü. D.T.C.F. Yayını, Ankara 1953, s. 21

²⁹⁶ E. Memiş, a.g.e., 2005c, s. 5

²⁹⁷ A.Götze, Die Annalen des Mursilis, MVAeG38, Leipzig 1933, O.R.Gurney, The Hittites, London 1952, s.47.

²⁹⁸ Öyle zannediyoruz ki, bu isyan sırasında Mira-Kuvalya Krallığı'nın başında Maşhuiluwa yoktu. O, daha sonra tahta geçecektir.

²⁹⁹ J. G. Macqueen, The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor London 2001, s. 47

II. Murşili'nin 3. idare yılının başlarında Attarimma şehrinin adamları ve Lukka topraklarında yaşayanlar, Hitit ordusunun yaklaşmasıyla Arzava topraklarına sığındılar. Murşili, Arzava kralı Uhhazitiş'ten adamları teslim etmesini istedi. Fakat şu cevabı aldı: **“Benim topraklarıma herhangi bir baskı olmadan kendi istekleriyle geldikleri için sana hiç kimseyi teslim etmeyeceğim.”** Uhhazitiş, böylelikle Murşili'ye karşı olduğunu ilân etmiş oldu. Milavanda'nın (Miletos) adamlarını isyan etmeleri hususunda kışkırttığı için, Hitit birlikleri ona saldırdılar. Sığırları ile koyunlarını ve bazı yerlileri Hatti topraklarında çalışmalarını için esir olarak yanlarında götürdüler. Murşili'nin, 3. idare yılının kişisel kayıtlarında şöyle denilmektedir: **“Hattuşaş'a geri geldim. ... Ve harp arabası savaşçıları ve birlikleri harekete geçirdim; aynı yıl Arzava topraklarına ayak bastım. Uhhazitiş'e : “Topraklarına sığınan vatandaşlarım bana geri gönderilmedi. Bu yüzden artık silaha sarılacağım. Aramızdaki anlaşmazlığı, Fırtına Tanrısı, tanrım, çözecek”** diyen bir mektubu habercimle gönderdim.”³⁰⁰

Ancak, olayın devamından anlaşıldığına göre, Arzava kralı Uhhazitiş ile sıcak savaşa girmek kaçınılmaz hale gelmişti. Murşili, her halde kendi kuvvetleri yeterli gelmediği için, ağabeyisi Karkamış kralı Biyaşşili ile eniştesi Mira Beyi Maşhuiluwa'dan³⁰¹ yardım istemişti. Arzava'nın müttefikleri arasında ise, yukarıda belirttiklerimiz dışında Attarimma, Şuruda ve Huvarşanaşşa³⁰² şehirleri de vardı.

Kardeşi ve eniştesinin kuvvetleriyle ordusunu takviye eden Murşili, Arzava ittifakına karşı ilk muharebeyi Valma (Elmalı) civarındaki Astarpa nehri (Aksu) kenarında vermişti. Bu savaşta Arzavalılar yenilmişlerse de kesin sonuç alınamamıştı. Fakat bu sırada mevsim kışa girdiğinden Murşili, Valma'ya dönmek zorunda kalmıştı. Bahar gelince savaşa tekrar başlanmış ve bu defa bütün Arzava ordusu ağır bir yenilgiye uğratılmıştı.³⁰³

Bu zaferden sonra başkent Apaşa (Efes), savaşmadan teslim alındı. Kral Uhhazitiş, **“deniz yoluyla”** kaçarak çok sayıda vatandaşıyla birlikte Akalar'ın

³⁰⁰ J.Garstang-O.R.Gurney., a.g.e., s.84

³⁰¹ II. Murşili eniştesi Maşhuiluwa'yı Mira tahtına oturtmak suretiyle hem onu ödüllendirmiş, hem de Arzava koalisyonunu parçalamış oluyordu.

³⁰² Bu şehirlerin Batı Anadolu'da olduğu tahmin edilmektedir.

³⁰³ E. Memiş, a.g.e., s. 106

(Ahhiyavalılar) yanına gitti. Kimileri de Puranda kentine ya da Arinnanda dağına³⁰⁴ kaçtı. Murşili bu dağı şöyle anlatır: **“Dimdik denize uzanır, ayrıca (orası) çok çetin ve geçit vermez bir kayalıktır. At arabası oralara çıkamaz.”** (Sisam’ın tam karşısında yer alan, Antik Çağ’da adı Mykale olan bu güzel yarımada, bugün güzel piknik alanları ve plajlarıyla bakımlı bir ulusal parktır.) Murşili burada savaş arabalarını kullanamadığı için klâsik bir savaş taktiğine başvurarak bu dağlık bölgeye sığınanları açlığa mahkûm etti. Sonunda bunların 15.500’ünü tutsak alarak Hattuşaş’a gönderdi.³⁰⁵

Bu kesin zaferden sonra genç kral, Arzava koalisyonuna giren bütün müttefikleri cezalandırmak istemişti. Fakat Şeha Nehri Memleketi kralı Manapa-Dattaş, (Manapa-Tarhunta) Hitit kralından af dilemiş ve ricası yerine getirilmişti. Böylece Batı Anadolu’da asayiş yeniden sağlandıktan sonra, Arzava Memleketleri’nin her biri ile ayrı birer antlaşma yapılmıştı. Bu antlaşmalara göre, Şeha Nehri Memleketi yine Manapa-Dattaş’a (Manapa-Tarhunta), Hapalla Targaşnallış’e, Mira ve Kuvalya memleketleri Maşhuiluva’ya, Küçük Arzava Krallığı da esir düşen Arzava prensi SUM-ma İnaraş’a verilmişti.³⁰⁶

Görülüyor ki, Arzava memleketleri üzerine yapılan seferler sonucunda bu bölgenin kontrolü tekrardan Hititler’in eline geçmişti. Arzava Krallığını küçük beyliklere ayıran Murşili, bu beyliklerin her biri ile ayrı bir antlaşma yapmak suretiyle, hem bölgeyi yeniden egemenliği altına almış, hem de düşmanını zayıflatmıştı. Bu küçük beyliklerden Mira ve Kuvalya memleketlerinin başında bulunan Maşhuiluva’nın, Murşili’nin kız kardeşi ile evli olduğunu unutmamak lâzımdır. Bir başka ifadeyle Mira kralı Maşhuiluva Hitit Büyük Kralı II. Murşili’nin eniştesidir. Ama her nedense Hitit kralı ona karşı hep temkinli davranmak lüzumunu hissetmiştir. Hattâ onu kontrol etmek amacıyla güvendiği adamlarından biri olan Pazzu’yu danışmanlık göreviyle Mira kralının sarayına yerleştirmiştir. Maşhuiluva’nın Hitit kralı II. Murşili’ye göndermiş olduğu mektup, Hitit-Mira ilişkilerine ışık tutması açısından son derece önemlidir. Sözü edilen mektupta

³⁰⁴ Arinnanda dağının yeri kesin olarak bilinmemekle beraber, bu dağın Antalya sahillerinde uzanan dağların karakterine uygun olmasından dolayı, bu civarlarda bir yerde olduğu tahmin ediliyor. Bu konuda bkz: F. Kınal, Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi, TTK Yayınları, Ankara 1953, s. 14-15

³⁰⁵ B. Brandau-H. Schickert, Hititler (Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu), Çev:Nazife Mert Oğlu, Arkadaş Yayınları, Ankara 2004, s. 198

³⁰⁶ E. Memiş, a.g.e., s. 106-107

Maşhuiluva, II. Murşili'ye hitaben şöyle demektedir: “Majesteme şöyle söyle: Teb’anız Maşhuiluva der ki: Pazzu son zamanlarda hastalandı, atalarının tanrıları onu rahatsız ediyormuş. Ben şimdi onu Hatti ülkesine, atalarının tanrılarına dua etmesi için gönderiyorum. Tanrılara yakarma işini bitirdiği zaman, majestem onu bana derhal geri göndersin. Majestem, eğer isterse, Pazzu’dan, ülkemle ilgili meseleler hakkında bilgi alabilir.”

Bu mektuptan da anlaşılacağı üzere, Mira kralı ile Hitit kralı arasındaki ilişkiler dengeli bir şekilde sürdürülmeye çalışılmaktadır. Ancak iki tarafında birbirine pek güvenmediği açıkça ortadadır. Maşhuiluva her ne kadar Hitit kralına bağlıymış gibi görünse de, aslında isyan etmek ve diğer Arzava beyleri ile birlikte hareket etmek için can atmaktadır. Nitekim çok geçmeden Mira beyi Maşhuiluva, iktidarının 12. yılında Murşili'ye karşı isyan etmiş, fakat neticede Murşili tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştı. Maşhuiluva, savaş meydanından kaçmak suretiyle, ancak canını kurtarabilmişti. Maşhuiluva'nın yerine, evlatlılığı Kupanta-Kurunta, Murşili tarafından Mira beyliğine tayin edilmiş ve kendisiyle yeni bir antlaşma yapılmıştı.³⁰⁷

Mira Kuwalya Kralı Kupantakurunta ile II. Murşili Arasındaki Antlaşma (CTH 68)

§3 (B I 11-21; E I 11; D I 12-21)

“Babam tanrı olduğu zaman (öldüğünde) ve ben Majestem, babamın tahtına oturdum. Ve ben, ona destek oldum. Ve ben, onun arkasından gittim. Babamın tanrıları benim önümden koşular (bana yardım ettiler). Ve ben düşmanları onun için öldürdüm (yendim). Ve Arzawa ülkesinin tümünü yendim (ele geçirdim). Ve ben Majestem (ganimet) olarak aldıklarımı, Hattuşa şehrine sevk ettim. Fakat ben yerlerinde bıraktığım ülkelerin sınırlarını (sınırıma) koydum (kattım). Şeha Nehri Ülkesi’ni, Manapa-Tarḫuntaya verdim. Hapalla ülkesini, Targaşnalli’ye verdim. Mira ülkesini ve Kuwalya ülkesini Maşhuiluva’ya [tekrar] verdim. Babasının evini, babasının tahtını ona geri verdim. Sonra onu, Mira ülkesine bey yaptım.”

§4 (B I 22-29; D I 22-33)

³⁰⁷ E. Memiş, a.g.e., 2005c, s. 6; Ayrıca bkz: T. Bryce, The Kingdom of The Hittites, USA 2005, s. 192-196

Eskiden, Maşhūiluva'yı Mira ülkesine bey olarak tayin ettiğimde, bana, Maşhūiluva şöyle söyledi:“(Bana varis olacak) çocuk yok. İnsanlar bizim için homurdanacaklar (?). yarın şöyle veya böyle (diyecekler). Benim çocuğum olmadığı için, kardeşimin çocuğu Kupantakurunta'yı, beyim, bana evlatlığa ver. Ve o, benim oğlum olsun. Ve gelsin, gelecekte ülkeye o, bey [olsun]”. Ve sen Kupantakurunta'yı, Maşhūiluva'ya evlatlığa [verdim]. Sonra Maşhūiluva'yı, Muwatti'yi ve sen Kupantakurunta'yı, Mira Kuwalya ülkesine yemin ettirdim. Üstelik ben Majestem Maşhūiluva'yı korudum, ve ona hiçbir şekilde kötülük yapmadım. Fakat Maşhūiluva bana (karşı) kavgaya girişti. Ve Pitaşša ülkesini ve kölelerim (olan Hatti ülkesi halkını bana karşı kışkırttı. Ve o, bana karşı neredeyse [savaş başlatacağı].

§5 (D I 34-43)

Fakat ben Majestem, o meseleyi duyduğum zaman, ben Majestem herhangi bir şekilde Maşhūiluva'ya karşı kötülük plânlamadım. Ve [hiçbir şekilde] ona kötülük yapmadım. Ve şöyle söyledim: “Gideceğim ve o meseleyi yerine koyacağım (halledeceğim)”. Yola çıktım ve bu meseleyi tekrar halletmeye gittim. Ve Şallapa şehrine vardığımda, Maşhūiluva'ya (haber) gönderdim; “Buraya benim yanıma gel.” Fakat Maşhūiluva suçunu gördüğü için, sonra o, bu yüzden [ben Majestemi] reddetti. Ve O, benim önümden kaçtı. Ve [Maşa] ülkesine gitti. Ben Majestem gittim. Ve Maşa ülkesini vurdum. Ve onu yakıp yıktım.

§6 (D I 44-47; C I 5-11)

Sonra Maşhūiluva'nın gitmiş olduğu Maşa halkına, ben Majestem bir şahıs gönderdim. Onlara şöyle (haber) gönderdim: “Maşhūiluva benim yeminli adamım idi. Ve benimle münakaşaya girişti. Fakat o, bana (karşı) suç işledi. Ve bana (karşı) benim kölelerimi kışkırttı. Az daha benim önümde savaşıcağı. Şimdi ise O, benim önümden kaçtı. İşte bak, O, size geldi. Siz onu yakalayınız. Onu bana teslim ediniz. Eğer siz onu yakalamazsanız, onu bana teslim etmezseniz, geleceğim, ülkenizle beraber sizi mahvedeceğim.” Maşalılar bu durumu işittiklerinde, korktular. Ve Maşhūiluva'yı yakaladılar. Ve Onu, bana teslim ettiler. Ve onun elinden tuttum. Ve ben Majesteme karşı suç işlediği [için], Onu Hattuşa şehrine götürdüm.

§29 (G I 1-8)

[Üstelik ben] Majestem, [Arzawa]ülkesini [yendi]m. NAM.RA'lar olarak [Hattuşa ülkesine alıp götürdüklerimi], çiftçiler (?) yaptım. [Ve] eğer [babamın alıp

götürdüğü] NAM.RA'lardan (bir kaçı) ya Arzawalı ya da [bir Hititli kaçar ve] senin ülkeneye gelirse ve sen [onu] yaka[lamazsan] ve onu geri vermezsen [ve hem de Onu benden gizlersen, (Daha sonra) Maşhıuiluva'nın huzurundan kaçarsa...³⁰⁸

Yukarıdaki antlaşma metninden anlaşıldığına göre, II. Murşili, Maşhıuiluva'nın yerine Mira tahtına oturttuğu Kupantakurunta'nın şahsında Mira ülkesi üzerinde yeniden kontrolü sağlamıştı.

II. Muvattali döneminde de Mira beyliğinin başında yine Kupantakurunta'yı görmekteyiz. Bilindiği üzere, Kuzey Suriye egemenliği yüzünden, yukarıda adı geçen Hitit kralı ile Mısır firavunu II. Ramses arasında MÖ. 1296'da cereyan eden Kadeş Meydan Muharebesi'nden yaklaşık 16 yıl sonra iki devlet arasında eşit şartlara dayalı bir barış antlaşması yapılmıştı. Ancak, barışı gerçekleştiren II. Muvattali değil, III. Hattuşili'dir. Yeğeni Urhi-Teşub'u tahttan atarak iktidarı ele geçiren III. Hattuşili dönemi (MÖ. 1285-1250), Hitit tarihinin altın çağı olarak kabul edilmektedir.

III. Hattuşili dönemine kadar, Mira beyliğinin herhangi bir isyanı ile karşılaşmıyoruz. Ancak, Hitit-Mira ilişkilerinin tam anlamıyla dostane olduğunu söylememiz de mümkün değildir. Nitekim, Mısır firavunu II. Ramses'e (MÖ.1301-1236) işbirliği önerisinde bulunan Mira beyine, adı geçen Mısır firavununun vermiş olduğu cevap oldukça manidardır.

II. Ramses, Mira beyine yazdığı mektupta: **“Biz biraderimle (III. Hattuşili'yi kastediyor) yemin ettik. Ben, ona karşı sana yardım edemem”** demektedir.

Hitit İmparatorluğu yıkılıncaya kadar, Afyonkarahisar ve Kütahya arasındaki topraklara hakim olan Mira ve Kuvalya Krallığı'nın dostluğuna, yapılan antlaşmalara rağmen, fazla güvenilmemiştir. Bir başka ifadeyle, III. Hattuşili'den sonra bu bölge üzerindeki Hitit hakimiyeti gerçek bir hakimiyet değildir.

Kanaatimize göre, Hitit Devleti'nin çöküşüne neden olan Ege Göçleri, Mira Beyliği'nin de sonunu getirmiş olmalıdır. Çünkü Mısır firavunu III. Ramses'in MÖ. 1190 yılına tarihlenen Medinet Habu Zafer Kitabesi'nde geçen: **“Hatti ülkelerinden hiç biri bunların saldırısına dayanamadı. Kode, Karkamış, Arzava ve Alaşya**

³⁰⁸ G. Karauğuz, a.g.e., 2002, s. 119-131; Garstang-Gurney, a.g.e., 1959, s. 89-90.

tahrip edildiler...³⁰⁹ ibaresi, Arzava ülkelerinden biri olan Mira Krallığı'nın da tahrip edildiğine bir işaret sayılabilir.

Bu arada hemen şunu da belirtelim ki, Prof. Dr. Ekrem Memiş'e göre, Hitit metinlerinde Afyonkarahisar ve civarına verilen Mira ve Kuvalya ismi ile Anadolu Selçuklu kuvvetlerinin Bizans kuvvetleri ile 1176 yılında savaştıkları Miryakefalon geçidinin ismi benzeşmektedir. Öyle zannediyoruz ki, Miryakefalon ya da Mirriyokefalis ismi, Mira ve Kuvalya isminin Rumcalştırılmış biçimi idi.³¹⁰

Hititler'in yıkılmasından sonra Afyonkarahisar bölgesi Frigler'in egemenliğine girecektir. Frigler kimlerdi? Bu kavim Anadolu'ya ne zaman ve nereden gelmişti? Anadolu kültürüne ne gibi katkılarda bulunmuştu? Şimdi bu sorulara cevap vermeye çalışalım.

³⁰⁹ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 164

³¹⁰ E. Memiş, a.g.e., 2005c, s. 7

IV. BÖLÜM

MÖ. 1. BİNYILDA AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİ

Friglerin Anadolu'ya ilk girişleri Hitit Devleti'nin yıkılmasından önceye rastlar. Bilindiği üzere dünya tarihinin ilk Boğazlar Savaşı olarak kabul edilen ve dünya tarihinde ilk kez Doğu ve Batı dünyalarını karşı karşıya getiren meşhur Troya savaşlarında Frigler Troyalılar'ın yanında ve onların müttefiki olarak yer almışlardır.³¹¹ Bir Grek tradisyonuna göre, Priamos'un kraliyet evi ile Frigya arasında, Sangarios ırmağının kızı Hekabe'den dolayı bir akrabalık bağı vardı. Çünkü Hekabe, Priamos'un karısı idi.³¹² İlyada'da anlatılan bir başka öykü ise, Troya kralı Priamos'un, Sangarios nehri kıyısında Amazonlara karşı verilen bir muharebede Frigya'nın önderleri Otreus ve Mygdon'un müttefikleri sıfatıyla nasıl canla başla savaştığını anlatır.³¹³ Gerçekten, söz konusu destanın olayla ilgili dizeleri şöyledir:

**“Eskiden bağlık bahçelik Frigya'ya gitmişim,
Atlari dörtnal giden bir sürü Frigyalı görmüşüm,
Otreus'un, tanrıya benzer Mygdon'un halkı,
Ordular yayılmıştı Sakarya'nın batı kıyılarına,
Amazonlar gelmişti hani, erkek gibi, işte o gün,
Aralarına savaş ortağı almışlardı beni,
Gözleri dört dönen Akalar kadar kalabalık değildiler”³¹⁴**

Bilindiği üzere, Hitit İmparatorluğu, aralarında Gaşka kavimlerinin de bulunduğu Doğudaki geleneksel düşmanlarının saldırıları ile MÖ.1200'lerde çöktü ve göçebe gruplar bir sel gibi ülkeye aktı. Şimdiye kadar Anadolu hakkında bize bilgi aktaran en önemli kaynaklarımız konumundaki Hitit yazılı belgeleri, II. Şuppiluliuma'nın iktidarı döneminde aniden kesintiye uğradı.³¹⁵ Alishar'ın da bu dönemde kısa süreli bir işgale maruz kalmış olduğu düşünülmektedir ki, kentin tahribatında önemli payı olan bu kavmin kimliği konusunda değişik görüşler öne sürülmüştür. Anne-Maria Wittke³¹⁶, bu mütecavizlerin Luwiler olduğu görüşündedir.

³¹¹ E. Memiş, a.g.e., 2005c, s. 7

³¹² R. D. Barnet, “Phrygia and The Peoples of Anatolia in The Iron Age”, CAH Vol II-Part II, Chapter XXX, s. 417

³¹³ Homeros, İlyada III, 184 vd.

³¹⁴ Homeros, İlyada III, 184-190.

³¹⁵ R. D. Barnet, “Phrygia and The Peoples of Anatolia in The Iron Age”, CAH Vol II-Part II, Chapter XXX, s. 417

³¹⁶ Anne-Maria Wittke, “Phrygia: Kayaların Efendileri”, Arkeo Atlas, 2006, s. 12-13

Biz ise bu kavmin Gaşkalar olduğunu düşünüyoruz. Hitit Devleti'nin egemen olduğu dönemlerde kabileler halinde Karadeniz Bölgesinde yaşayan Gaşkalar,³¹⁷ topraklarını genişletebilmek amacıyla her fırsatta Hitit topraklarına akınlar yapıyorlardı. Egeli mütecavizlere karşı hayat-memat mücadelesinin verildiği kriz ortamından Gaşkalar'ın da kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmış olabilecekleri ihtimali son derece kuvvetlidir. Bize göre Gaşkalar, bu kriz ortamını en iyi şekilde değerlendirerek Hitit Devleti'ne son darbeyi indirdiler ve başkent Hattuşaş başta olmak üzere, birçok Orta Anadolu kentini ele geçirdiler. Alişar da muhtemelen bunlardan biriydi. Bu nedenle, MÖ. 12. yüzyıldaki Alişar'ın tahrip edilmesi hadisesinin Gaşkalarla bağlantılı olabileceği ihtimali, bize daha cazip geliyor.

Afyonkarahisar ve çevresinin MÖ. 1. Binyıldaki tarihini biraz sonra tüm ayrıntıları ile ele alacağız. Fakat daha önce, MÖ. 2. Binyılın büyük monarşik devletlerinin yıkımına neden olan Ege Göçleri hakkında bilgi vermenin, konuya bütünlük kazandırmak bakımından yararlı olacağını düşünüyoruz.

Doğu ve Batı dünyalarını ilk kez karşı karşıya getiren Troya Savaşlarından hemen sonra Ege ve Akdeniz dünyasında bir kaynaşma hareketi görülecektir. Balkanlar üzerinden harekete geçen bir takım barbar kavimler, Ege ve Akdeniz adalarında yaşayan kavimleri de yanlarına alarak büyük bir göç hareketi başlatmışlardır ki, Eskiçağ tarihinde bu büyük kavimler hareketine Ege Göçleri ya da Deniz Kavimleri göçü adı verilir. Kıtlık ve toprak yetmezliği gibi nedenlerle başlayan bu göç hareketi, Mısır kapılarında sona erecektir. Çünkü MÖ. 13. yüzyılın sonlarında sadece Yunanistan ve Ege adalarında değil, Anadolu'da da büyük bir kıtlık hadisesi yaşandığını, yazılı belgelerden öğreniyoruz. Hattâ, Hitit kralı II. Şuppiluliuma Anadolu'da yaşanan kıtlık nedeniyle Mısır Firavunu Merneptah'tan hububat yardımı istemiş, adı geçen firavun da gemilerle Anadolu'ya zahire göndermişti. Demek oluyor ki, Anadolu, Yunanistan, Ege ve Akdeniz adalarında kıtlık hadisesi yaşanırken, Mısır memleketinde böyle bir tehlike söz konusu değildi. İşte bu yüzden ki, Ege göçlerine iştirak eden kavimlerin esas hedefi bir bolluk memleketi olan Mısır idi.

³¹⁷ Gaşkalar hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: Von Schuler, Die Kaškaer, Berlin 1965, s. 1-197; E. Memiş, "MÖ. 2. Binyılda Hitit-Gaška Münasebetleri" II. Tarih Boyunca Uluslararası Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun 1990, s. 103-110; E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 50-62

Ege göçleri, MÖ.13. yüzyılın sonları ile MÖ. 12. yüzyılın başlarında olmak üzere iki aşamada cereyan etmiştir. Ugarit ve Mısır vesikaları, bu göçler hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmaktadırlar. Ayrıca, MÖ. 12 yüzyıla ait tabakalarda da bu göçlerin izlerine rastlanmıştır.

Ege göçlerinin birinci aşaması, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi MÖ. 13. yüzyılın sonlarında vuku bulmuştu. Gerçekten, Mısır vesikalarında “**Deniz Kavimleri**” adıyla anılan bu göçebe kuvvetler, MÖ. 1225’lerde Mısır kapılarına dayanmışlar, fakat firavun Merneptah tarafından mağlup edilmişlerdi.³¹⁸ Merneptah, mağlup ettiği kavimlerin isimlerini Karnak Mabedi’nin duvarları üzerine yazdırmış olup, bu kavimler şunlardı: Ekveşler, Turşalar, Rukkalar, Şerdanalar ve Şekeleşler.³¹⁹

Merneptah dönemine ait olup, yine Ege göçleri hakkında bilgi veren bir başka vesika da İsrail Steli’dir.³²⁰ Bu vesikada Merneptah, Egeli kavimler tarafından desteklenen bir Libya ordusunu yendiğinden söz etmektedir.

Ege göçleri hakkında bilgi veren en eski kaynaklar arasında Akkad çivi yazısıyla yazılmış Ugarit vesikaları da bulunmaktadır.³²¹ Bu vesikaların bir kısmı Ege göçleri hakkında dolaylı bilgiler aktarırken, bir kısmı da doğrudan doğruya bu göçlerle ilgilidirler. Göçlerle doğrudan doğruya ilgisi olan iki mektup vardır ki, bu mektuplardan birincisi (UGARITICA V.23 RSL. 1), Alaşya (Kıbrıs) kralı Pagan’ın, Ugarit (Ras Şamra) kralı Ammurapi’ye göndermiş olduğu bir mektuptur. Diğer mektup ise, Ugarit kralının Alaşya kralı Pagan’a yazmış olduğu cevabı içermektedir.³²²

Bu iki mektup incelendiğinde görülecektir ki, Egeli kavimlerin bir kısmı gemilerle gelip, Ugarit memleketinin şehirlerini yakıp yıkmışlar ve bu kentlerde yaşayan sivil halka da zarar vermişlerdi. Ugarit kralı, vasal bir devlet olarak, Hitit Büyük Kralına karşı yükümlülüklerini yerine getirmek amacıyla kara ve deniz birliklerini Hititler’in yardımına göndermiş, bu yüzden de Egeli mütecavizlere karşı ülkesini savunamamıştı.

³¹⁸ W. Taylor, The Mycenaeans, London 1972, s.174.

³¹⁹ E. Memiş, a.g.e., 2009, s.161.

³²⁰ Bu vesikaya “İsrail Steli” denilmesinin nedeni, ilk defa olarak bu vesikada “İsrail” adının geçmiş olmasından ileri gelmektedir. Bu Stel, halen Kahire Müzesi’nde bulunmaktadır.

³²¹ Ugarit vesikaları, F.A. Claude Schaeffer tarafından UGARITICA V, Paris 1968’de ve J.Nougayrol tarafından PRU II ve PRU V’de neşredilmiştir.

³²² Mektupların Türkçe tercüme için bkz: E. Memiş, a.g.e., 2009, s.162-163.

Öyle zannediyoruz ki, söz konusu mektuplar Ege göçlerinin birinci aşamasına ait olmalıdırlar. Zira, Hitit Devleti henüz ayaktadır.

Asıl büyük tahribatı, Ege göçlerinin ikinci aşamasına katılan kavimler gerçekleştirmişlerdir. Mısır firavunu III. Ramses dönemine (MÖ.1198-1167) tarihlenen Medinet Habu Zafer Kitabesi ile Büyük Harris Papirüsü, göçlerin ikinci aşaması hakkında son derece doyurucu ve önemli bilgiler aktarmaktadırlar. Gerçekten, adı geçen firavunun 8. idare yılına (MÖ. 1190) tarihlenen Medinet Habu Zafer Kitabesi'nde şu bilgiler yer almaktadır: **“Hatti ülkelerinden hiçbiri bunların saldırısına dayanamadı. Kode, Karkamış, Arzava ve Alaşya tahrip edildiler. Bu insanlar, Amurru ülkesinde bir yerde ordugâhlarını kurdular. Buranın halkını sanki hiç yokmuş gibi mahvettiler. Bunlar, önlerinde bir ateş perdesi bulundurmamak suretiyle Mısır üzerine yürüdüler. Müttefikler arasında Pelest, Turşa, Şerdana, Şekeleş, Zakkari, Danuna ve Vavaşlar vardı. Bu insanlar, dünyanın kenarındaki ülkelere bile el uzatıyorlardı. Kalpleri iman doluydu ve kendi kendilerine “plânlarımızı başarıyoruz” diyorlardı.”**³²³

Kitabede daha sonra Deniz kavimlerinin büyük bir hezimete uğratıldığı anlatılmaktadır. Bu kitabenin hemen yanbaşıda yer alan duvar resimlerinde ise firavunun kazandığı zafer, adeta bir tablo halinde gözler önüne serilmektedir. Ayrıca bu resimler, Ege göçlerinin denizden ve karadan olmak üzere iki yoldan gerçekleştirildiğini göstermektedir. Karadan gidenlerin iki tekerlekli kağrı arabaları vardı. Kadın ve çocuklar bu arabalara binmişlerdi. Denizden gidenler ise kürekli ve yelkenli gemilerin içerisinde idiler.

Kara ve deniz çarpışmalarının tasvir edildiği resimler, istilâcı Deniz Kavimleri'nin savaş teçhizatı ve giyim kuşamları hakkında da önemli bilgiler verirler. Büyük Harris Papirüsü'nde ise Danunalar'dan söz edilir. Purasati (Filistler) ve Zakkala'nın **“küle döndürüldüğü”** anlatılır. Ayrıca Şerdana ve Şekeleşler'in sınır boyundaki kalelere yerleştirildiği ve Mısır firavununun, adı geçen kavimlerden vergi olarak kumaş ve hububat aldığından söz edilir.

Görülüyor ki, Mısır firavunu III. Ramses, MÖ. 12. yüzyılın başlarında yenilgiye uğrattığı ve Mısır'ın hudut kalelerine yerleştirdiği Egeli kavimler üzerinde hissedilir bir hakimiyet kurmuştu. Ancak, adı geçen firavun MÖ. 1167 yılında

³²³ A.M. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, T.T.K. Yayını, Ankara 1971, s.88

ölünce, onun yerine Mısır tahtına oturan firavunlar aynı başarıyı gösteremediler. Bu durum en çok Egeli kavimlerin işine yaradı ve ilerleyen zaman dilimi içerisinde onlar Mısır'a kafa tutmaya ve vergilerini aksatmaya başladılar. Daha sonra da tamamen bağımsız hale geldiler.³²⁴

Ege Göçleri'nin en belirgin özelliklerinden birisi, Tunç Devri Kültürleri ile Demir Devri kültürünü birbirinden ayırmasıdır. Bu göçler sonunda MÖ. 2. Binyılın büyük devletleri olan Hitit, Mitanni ve III. Babil krallıkları tarih sahnesinden çekileceklerdir.

Görülüyor ki, MÖ. 1. Binyılda Afyonkarahisar ve çevresinde egemen olan Frigler'in ismine gerek Ugarit vesikalarında, gerekse Mısır kitabelerinde rastlanmamaktadır. Bu durumu dikkate alan bazı bilim adamları, Frigler'in Egeli kavimlerin gerçekleştirdiği göç hareketine katılmadıklarını, çünkü Ugarit ve Mısır kaynaklarının onlardan söz etmediğini ileri sürerler. Halbuki bize göre, bu yaklaşım tarzı doğru değildir. Çünkü, MÖ. 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu topraklarında bulduklarını Homeros destanları vasıtasıyla bildiğimiz Frigler, belki de Anadolu'da kendilerine yeni yurtlar buldukları için, daha doğuya gitmenin gereksiz olduğunu idrak etmişlerdi. Eğer onlar gerçekten Anadolu'da kendileri için yerleşecek yerler buldularsa, Mısır ve Ugarit vesikalarında adlarının zikredilmemesi son derece normaldir. Mısır kapılarına kadar dayananlar, kendilerine yeni yurtlar arayan kavimlerdir.

Fakat Frigler'in tek bir göç dalgasıyla Anadolu'ya geldikleri de düşünülmemelidir. MÖ. 13. yüzyılın ikinci yarısında cereyan eden Troya savaşları sırasında Troyalılar'ın müttefikleri olarak karşımıza çıkan Frigler, Hitit Devleti, Ege Göçleri neticesinde yıkılınca, bu fırsatı değerlendirme yoluna gittiler ve daha büyük dalgalar halinde Makedonya'dan Anadolu'ya göç ettiler ve çok geçmeden Anadolu'da Hititler'in bıraktığı siyasi boşluğu doldurmaya çalıştılar.

Bazı bilim adamları Frigler'in MÖ. 8. yüzyılda vuku bulan Trak Göçleri ile Anadolu'ya gelmiş olabilecekleri³²⁵ tezini savunurlar ki, bu tezin mantıklı bir tarafı yoktur. Ancak belki Trak Göçleri ile Anadolu'ya giren kavimler, daha önceden bu ülkeye göç etmiş olan Friglerle karışıp kaynaşmış olabilirler.

³²⁴ E. Memiş, "Filistin Kime Aittir?" Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, sayı 1, Ankara 1985, s. 225

³²⁵ Bu tezi savunanlar, bilgilerini Herodotos (VII. Kitap/73) ve Strabon (XII,4) 'un anlattıklarına dayandırlar.

Bu arada Asur vesikalarında zikredilen Muşkiler'in **“Frigler olabileceği”** yolunda ileri sürülen görüşlere de temas etmek istiyoruz.

İlk kez Asur kralı I. Tiglatpileser (MÖ. 1114-1074) zamanına ait belgelerde³²⁶ Halys (Kızılırmak) nehrinin doğusunda yaşayan Muşkiler'in Frigler olduğu iddia edilmiştir.³²⁷ MÖ. 8. yüzyılda Asur kaynaklarında zikredilen Muşkili Mita³²⁸ hakkında anlatılanlar ile Grek kaynaklarında geçen Frig kralı Midas hakkında anlatılanlar birbiriyle uyumaktadır. Ayrıca bu iki kralın egemenlik yılları da birbirini tutmaktadır. Bu durumu dikkate alan M. J. Mellink,³²⁹ Midas ile Mita'nın aynı kişi olduğunu ve bu kralın hem Frigler hem de Muşkiler üzerinde hüküm sürdüğünü kabul eder. Ancak, adı geçen bilim insanı, Midas ya da Mita'nın köken itibariyle Muşki mi yoksa Frig mi olduğu konusunda net bir bilgi vermemektedir.³³⁰ I. Tiglatpileser, söz konusu belgelerde **“5 kralın komuta ettiği 20.000 kişilik bir Muşki ordusunun Orta Anadolu'dan gelerek Meliddu (Malatya) yakınlarına kadar sokulduklarından ve onları mağlup ettiğinden”** söz etmektedir.³³¹ II. Adad-Nirari (MÖ. 911-891), II. Tukulti-Ninurta (MÖ. 890-884), II. Asur-Nasir-Pal (MÖ. 884-859) isimli Asur kralları da annalarında Muşkiler'e karşı savaşmışlarından söz etmektedirler.

Asur imparatorluk devrinin en güçlü krallarından biri olan II. Sargon'un (MÖ. 722-705) annelerinde ise Muşki kralı Mita'dan söz edilmektedir ki, burada adı geçen Mita'nın Yunan efsanelerindeki Frig kralı Midas ile aynı şahıs olduğu fikri, ilk kez Hugo Winckler³³² tarafından ileri sürülmüştür. Halbuki Hogarth, Mita kelimesinin, Hititler'in **Labarna**'sı veya Romalılar'ın **Sezar**'ı gibi aslında şahıs ismi iken zamanla unvan haline geldiğini ileri sürmüştür.³³³ Daha sonraları Muşkiler'in

³²⁶ D.D. Luckenbill, a.g.e., 1968, cilt 1, s. 74,93,101; E. Memiş, a.g.e., 2007, s. 192

³²⁷ Ömer Çapar, “Homeros Destanlarında Anadolu Kavimleri”, IX. T.T.Kongresi, I. Cilt, Ankara 1986, s. 342; R. D. Barnett “Phrygia and The Peoples of Anatolia in The Iron Age”, CAH Vol II-Part II, Chapter XXX, s. 420

³²⁸ Muşkili Mita için bkz: Oscar White Muscarella, “The Iron Age Background to the Formation of the Phrygian State”, BASOR 299/300, 1995, s. 92; J.N. Postgate, “Assyrian Texts and Fragments”, Iraq 35, 1973, s. 13-36; A. H. Sayce, “Midas of Phrygia”, Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, No: 1, 1931, s. 135-138; Lynn E. Roller, “The Legend of Midas”, Classical Antiquity, Vol. 2, No. 2, 1983, s. 299-313

³²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Machteld J. Mellink, “Mita, Mushki and Phrygians”, Anadolu Araştırmaları II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1965, s. 317-325

³³⁰ Nezahat Baydur, Kültepe (Kanes)ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul 1970, s.70

³³¹ D.D. Luckenbill, a.g.e., 1968, cilt 1, s. 74

³³² Hugo Winckler, Altorientalische Forschungen II, s. 136

³³³ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 175

Herodotos'ta zikredilen Muşeler'le³³⁴ Tevrat'taki Meseher'le ve Kilamuwa kitabesinde geçen Meşkablara'la ilgili olabilecekleri de ileri sürülmüştür.³³⁵ Aynı şekilde Muşkiler'in Batı Anadolu'da Mysia bölgesinde yaşayan Mysialılar'la ilgili olabileceği de düşünülmüştür.³³⁶

Fakat hemen belirtelim ki, Frig ve Muşki adları arasında hiçbir ilişki görülmemiştir. Gordion kazılarında biri tek renkli gri, diğeri de boyalı olmak üzere iki tür Frig seramiği bulunması, bunların iki ayrı kavme, yani gri renkli seramiğin Muşkiler'e, boyalı seramiğin de Frigler'e ait olduğu kanaatini uyandırmıştır. Prof. Dr. Ömer Çapar, Muşkiler ile Frigler'in aynı kavim olup olmadıklarının çok da önemli olmadığını, ama hangi isimle anılırlarsa anılsınlar, her iki kavmin de Ege göçlerinden sonra Anadolu'da etkin bir rol oynadıklarını ileri sürmektedir.³³⁷

Bize göre ise Asur vesikalarında geçen Muşkiler, MÖ. 2. Binyıl Hitit metinlerinde zikredilen Gaşkalar olabilir. Hocalarımız Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ ve Prof. Dr. Salih ÇEÇEN ile yaptığımız görüşmelerde de, Gaşka=Muşki eşitliğinin olabileceği kanaatine vardık. Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ, **“Gaşkalar'ın bir kısmının Hitit Devleti'nin yıkılmasını takip eden yıllarda Orta Anadolu'ya indiklerini ve bazı Hitit şehirlerini işgal ettiklerini, bir kısmının ise doğuya doğru hareket ederek, kendilerine yeni yurtlar bulduklarını ileri sürerek, Doğu Anadolu Bölgesi'ne göç eden Gaşkalar'ın Asur metinlerinde zikredilen Muşkiler olabileceğini”** ifade etmektedir. Muşkiler'in savaşçı bir kavim oldukları gerçeği ile Gaşkalar'ın Hititler karşısındaki saldırganlıkları dikkate alınırsa ve hele hele **“Gaşka”** ismi ile **“Muşki”** ismi arasındaki benzerlik göz önünde bulundurulursa, Gaşka=Muşki eşitliği ihtimalinin yabana atılır bir görüş olmadığı ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla biz de, kral isimlerinde benzerlikler olsa da, Frigler ile Muşkiler'in iki ayrı kavim olduğunu düşünüyoruz. Prof. Dr Ekrem MEMİŞ de, **“Friglerle olan köken münasebetleri ispat edilinceye kadar, bu kavimlerden Muşkiler diye söz etmek daha doğru olacaktır”** demektedir.³³⁸ Fakat, adı geçen hocamız, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Hitit metinlerindeki Gaşkalar'ın Asur metinlerindeki Muşkiler

³³⁴ Herodotos, III. Kitap/94

³³⁵ Werner Speiser, Vonderasiatische Kunst, Berlin 1952, s. 95

³³⁶ Kurt Bittel, Kleinasiatiscche Studien, İstanbul 1942, s. 95

³³⁷ Ömer Çapar, “Homeros Destanlarında Anadolu Kavimleri”, IX. T.T.Kongresi, I. Cilt, Ankara 1986, s. 342

³³⁸ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 175

olabileceği ihtimalinin de göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünenlerden biridir. Bunu özellikle vurgulamakta yarar görüyoruz.

Frigler'in tarihinde cevap bekleyen daha birçok soru vardır. Her şeyden önce bu kavmin kökeni nereye dayanıyordu? Frig dili, zannedildiği gibi Hint-Avrupa kökenli dillerden biri miydi? Anadolu'ya geldiklerinde basit bir köy hayatı yaşarken, nasıl oldu da birden bire örgütlü bir devlet sistemine geçebildiler? Elimizdeki materyaller çerçevesinde bu sorulara cevaplar bulmamız gerekmektedir.

Homeros'un İlyada adlı destanından anlaşıldığına göre, Troya savaşlarında Troyalılar'ın müttefikleri arasında gösterilen Frigler, Anadolu'ya dışardan gelmişlerdi ve onlar MÖ. 13. yüzyılın ortalarında Batı Anadolu'da bulunuyorlardı.³³⁹ Diğer taraftan Herodotos,³⁴⁰ Frigler'in Anadolu'ya gelmeden önce Makedonya'da oturduklarını ve orada iken adlarının "**Brigler**" olduğunu bildirmekte ve Frig kral sülalesinin ilk kralları olan **Gordias**, **Midas** ve **Adrastus**'tan efsane ile karışık bir şekilde bahsetmektedir.³⁴¹ Yine Herodotos'a göre Frigler, Kızılıрмаğın sol sahilinde oturuyorlardı³⁴² ve Lidya ile Kapodokya arasındaki bölgeye Frigya deniliyordu.³⁴³ Herodotos'un bu son ifadesi, bugün dahi Lidya ile Kapodokya arasındaki bölgede Frig mezarları ve Frig anıtlarının bulunması (Bkz. EK 2: Frig Vadisinde Çekilmiş Fotoğraflar) ile doğrulanmıştır.³⁴⁴ Ancak hemen belirtelim ki, bu eserlerin büyük bir kısmı MÖ. 8. yüzyıl ve sonrasına aittir.

Öyle anlaşılıyor ki, Troya savaşları sırasında küçük bir grup halinde Anadolu'ya gelen Frigler, Hitit Devleti'nin yıkılmasından sonra daha kalabalık gruplar halinde Anadolu'ya girmişlerdi. MÖ. 12.-8. yüzyıllar arasında dağınık

³³⁹ Homeros, İlyada III, 184

³⁴⁰ Herodotos, VII. Kitap/73

³⁴¹ Herodotos, I. Kitap/ 14 ve 35; Veli Sevin, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, T.T.K. Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2007, s. 193; Charles Texier, Çev: Ali Suat, KÜÇÜK ASYA Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, II. Cilt, Ankara 2002, s. 259; Machteld J. Mellink, "Mita, Mushki and Phrygians", Anadolu Araştırmaları II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1965, s. 317; O. W. Muscarella, "The Iron Age background to the formation of the Phrygian state", BASOR 299/300, 1995, s. 91-101; G. de Francovich, Santuari e tombe rupestri dell'antica Frigia e un'indagine sulle tombe della Licia, Roma 1990; R. Drews, "Myths of Midas and The Phrygian Migration From Europe", Klio 75, 1993, s. 9-26; Gocha R. Tsetskhladze, "Thracians Versus Phrygians: About The Origin og The Phrygians Once Again", Anatolian Iron Ages 6, Eskişehir, 16-20 August 2004, s.283-310

³⁴² Herodotos, I. Kitap/72

³⁴³ Herodotos, V. Kitap/49

³⁴⁴ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 188

kabileler halinde yaşayan Frigler,³⁴⁵ MÖ. 8. yüzyılda Gordion kenti merkez olmak üzere Afyonkarahisar, Eskişehir, Kütahya, Manisa, Ankara ve hattâ Konya'nın bir kısmını da içine alan güçlü bir devlet haline gelmişlerdi.

Bütün bunlar gösteriyor ki, Frigler'in anavatanı aslında Makedonya idi. Fakat onlar zaman içinde Anadolu kavimleri ile karışıp kaynaşmışlardı. İşin ilginç yanı, MÖ. 8. yüzyılda vukubulan Trak Göçleri neticesinde Anadolu'ya gelen Trak kabileleri de çok geçmeden Friglerle karışmış olsalar gerektir. Çünkü bize göre Frigler'in Trak Göçleri ile Anadolu'ya geldiğini ileri sürenler her halde Friglerle Trak kavimlerini birbirinden ayırt edemedikleri için böyle bir görüşü ortaya atmışlardı. Öyle zannediyoruz ki, MÖ. 8. yüzyılda etkin bir siyasi güç olarak Anadolu tarihinde boy gösteren Frigler Makedonya, Trak ve Anadolu kavimlerinin bir bileşkesi idiler. Fakat, en güçlü olduğu dönemde bile Frig Devleti, egemenliğini tüm Anadolu'ya yayabilmiş değildi. Bu sıralarda Batı Anadolu'da yeni bir siyasi güç ortaya çıkıyordu ki, bunlar, Lidyalılardı. Lidya Devleti'nin, hiç değilse ilk zamanlarda Frig Devleti'ne tâbi olup olmadığını bilmiyoruz. Kesin olarak bilinen şudur ki, Frig Devleti'nin en güçlü olduğu dönemlerde bile, Batı Anadolu'nun denize yakın kesimlerinde Frig kentleri kurulamamıştır. Biz bunu, söz konusu bölgede yapılan kazılarda hiçbir Frig çanak çömleği çıkmamasından anlıyoruz.³⁴⁶

Eskiçağ yazarları Frigler'in nasıl bir halk oldukları konusunda çelişkili bilgiler vermektedirler. Homeros'a göre Frigler **“savaşa girmek için yanıp tutuşan”** bir ulustu. Strabon ise onların **“barışsever bir halk”** olduğundan söz eder. Ariannos, Frigler'in **“çok mutlu”** bir halk olduğunu beyan ederken, Livius, Frigler'i **“cesarettin yoksun ve korkak”** bir ulus olarak tanımlamaktadır.³⁴⁷ Ancak Homeros'un, Frigler'i, at yetiştirme konusunda usta bir kavim olarak tanıtmaması ve bu cümleden olmak üzere Gordion'da yapılan kazılarda ele geçirilen at koşum takımları ile fildişi levhalar üzerinde yer alan avcı ve süvari tasvirleri, Pazarlı ve Burdur-Düver'de bulunan piyade betimli levhalar, Frigler'in savaşçı bir kavim olduklarının en açık göstergesi olarak kabul edilmelidir.

Önceleri Batı Anadolu, daha sonraları Marmara'nın güney kıyıları ve Sangarios (Sakarya) nehri yöresinde oturan Frig boyları, MÖ. 10. yüzyıl başlarına

³⁴⁵ N. Baydur, a.g.e., 1970, s. 71

³⁴⁶ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 189

³⁴⁷ T.T. Sivas, “Frigler” National Geographic, Ocak 2008, s. 64

doğru Orta Anadolu'ya ulaşmışlardı.³⁴⁸ Aynı asır içinde Afyonkarahisar'ın Emirdağ İlçesine de giren Frigler, çok geçmeden Afyonkarahisar ve çevresini bütünüyle ele geirmışlerdi. Frigler, Afyonkarahisar toprakları üzerinde Synada³⁴⁹ (şuhut), Abasiam (Emirdağ), Brouzon (Sandıklı), Gelene (Dinar) gibi kentler kurdular ve bu kentlerin etrafını kesme taşlardan sağlam duvarlarla çevirdiler.³⁵⁰

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Ankara'nın Polatlı ilçesi yakınlarındaki Gordion'u başkent yapan Frigler, adı geçen kenti güçlü bir kale haline getirdiler.³⁵¹

Frig Devleti'nin ilk kralı, Gordion'a adını vermiş olan Gordias'tır. Gordias'tan sonra yerine oğlu Midas geçmiştir.³⁵² Batılı araştırmacıların **“Muşkili Mita”** ile karıştırdıkları kral bu Midas'tır. Kral Midas, MÖ. 8. yüzyılın sonlarında Frig Devleti'nin etkinlik sahasını batıda Ege Denizi kıyılarından doğuda Halys ırmağının (Kızılırmak) öte yakasına kadar genişletmişti.

Frig devleti, Midas lâkabını taşıyan krallardan birinin yönetiminde en güçlü dönemini yaşarken Kimmerlerin akınları dalga dalga gelmeye başlamıştı.³⁵³ Bu istilâcı kavim, Tevrat'ın **“Gomerler”**, Asur vesikalarının **“Gimirrailer”**, Hellen yazarlarının ise **“Kimmerioslar”** dediği Kimmerler'di.³⁵⁴ Homeros'un Odysseia adlı destanından öğrenildiğine göre Kimmerler, **“Oldum olası bol sis ve bulutlarla örtülü”** bir ülke olan Kırım yarımadasında yaşıyorlardı.³⁵⁵ Bunlar, Tevratta **Aşkenazlar**, Asur vesikalarında ise **Aşguzailer** denilen İskitler'in saldırısına uğrayarak, yerlerinden oynatılmışlar ve Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu'ya girmişlerdi. O sırada Doğu Anadolu'da Van gölü ile İran'daki Urmiye gölü arasında

³⁴⁸ Veli Sevin, a.g.e., 2007, s. 194

³⁴⁹ Synada şehri, Orta Frigya'nın merkeziydi. Yönetim dairesi içinde Docimia, Beudos, Anabura ve Eumenia gibi bir takım küçük şehirleri birleştirmiştir. Bu şehir önce sömürge topluluğu anlamına gelen Synnaia olarak adlandırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Charles Texier, ev: Ali Suat, KÜÇÜK ASYA Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, II. Cilt, Ankara 2002, s. 372-380; W.M. Ramsay, ev. Mihri Pektaş, “Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası”, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1960, s.55-56

³⁵⁰ E. Memiş, a.g.e., 2005c, s. 11

³⁵¹ Veli Sevin, a.g.e., s. 194; Martha Sharp Joukowsky, Early Turkey Anatolian Archeology from prehistory through the Lydian Period, USA 1996, s. 370

³⁵² Hasan Bahar-Güngör Karauğuz-Özdemir Koçak, Eskiçağ Konya Araştırmaları I, İstanbul 1996, s.

66

³⁵³ Bilge Umar, a.g.e., s.243

³⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: M. Taner Tarhan, “Eskiçağda Kimmerler Problemi” VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1979, cilt 1, s. 335-369; M. Taner Tarhan, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, Araştırma Sonuçları Toplantısı I, Ankara 1984, s. 109-120

³⁵⁵ Homeros, Odysseia, XI,14.

uzanan topraklarda Urartu Devleti hakimdi. İşte Kimmerler Anadolu'ya girince önce Urartu üzerine yürümüşler ve MÖ. 714 dolaylarında Urartular'ı mağlup etmişlerdi.³⁵⁶

Kimmerler Orta Anadolu'da ilk defa Frigler'le karşılaşmışlar ve yapılan savaşta Frig kralı Midas Kimmerler'e yenilmiş ve bir boğanın kanını içmek suretiyle intihar etmişti. İşte Gordion şehrindeki büyük tümülüste mezarı bulunan Midas'ın, bu Midas olduğu tahmin edilmektedir. İskelet bakiyelerine göre Midas 60 yaşında hayatını kaybetmiş olup, kısa boylu bir adamdı. Grek yazarlarının iddialarını göre, Frig kralı Midas, zenginliği ile hattâ dokunduğu her şeyin altın olmasıyla tanınıyordu. Fakat mezarında hiç altın bulunamamıştır. Belki de kralın bütün hazineleri istilâcı Kimmerler'e verilmişti. Başkent Gordion'u talan ettikten sonra yakıp yıkan Kimmerler, MÖ. 690 yılında Frig Devleti'ne son verdiler.³⁵⁷ Kimmerler'den canını kurtarabilen kral ailesi, Orta Anadolu'nun çeşitli yörelerine dağılarak beylikler halinde bir süre daha yaşadılar. Çorum'un kuzeyindeki Pazarlı ve Eski Hitit başkenti Boğazköy, bu beylik merkezleriydi. Ancak, en güçlü oldukları bölge ise Yukarı Sakarya vadisinde Eskişehir ile Afyonkarahisar arasındaydı. Daha sonraları Küçük Frigya adını alacak olan bu bölgede, MÖ. 6. yüzyılın ortalarındaki Pers istilâsına kadar özgürce yaşayacak çok sayıda Frig kenti bulunuyordu. Kızılıрмаğın batısında Gordion (Yassıhöyük), Yenidoğan Höyüğü, Eski Ankara, Eskişehir yakınındaki Midas(Midaion) kenti, Kızılıрмаğın doğusunda da Boğazköy, Pazarlı ve Göllüdağ en önemli kent merkezleriydi.³⁵⁸

Ardından batıya doğru yürüyüşlerine devam eden Kimmerler, İyonya'nın zengin şehirlerini de yağmaladılar. Herodotos'un anlattığına göre, Symirna (İzmir) ve Miletos (Milet) şehirleri de Kimmerler'in hucumuna uğramıştı.³⁵⁹ Kısacası Kimmer istilası 80 yıl kadar sürmüş ve bu 80 yıllık dönem, Anadolu tarihinde bir terör ve korku devri olmuştur. Bereket versin ki Lidya kralı Alyattes, MÖ. 609 yılında Kimmerler'i kovarak, Anadolu'yu Kimmer istilâsından kurtarmıştı.³⁶⁰

³⁵⁶ E. Memiş, a.g.e., 2005b, s. 44-45

³⁵⁷ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 189; Keith De Vries, "The Assyrian Destruction of Gordion?", AJA 102, 1998, s. 397; Anne-Maria Wittke, "Remarks on The Early History of Phrygia (Twelfth To Eighth Century B.C.)" Ancient Near East Studies Supplement 20, Anatolian Iron Ages 6, The Proceedings of The Sixth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Eskişehir, 16-20 August 2004, Eds. A. Çilingiroğlu- Antonio Sagona, Peeters 2007, s. 336

³⁵⁸ Hasan Tahsin Uçankuş, Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi ARKEOLOJİ Tarih Öncesinden Perslere Kadar Anadolu, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 568

³⁵⁹ Herodotos, IV. Kitap/12

³⁶⁰ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 189-190

Afyonkarahisar bölgesinin Frig egemenliğinden sonraki siyasal ve kültürel yaşantısını, biraz sonra ana hatlarıyla gözler önüne sereceğiz. Biz şimdi, Frigler'in bölgemizde yarattıkları kültür ve sanat eserlerini kısaca gözden geçirmeye çalışalım.

Frigya kültürü hakkındaki bilgilerimiz başlıca üç kaynağa dayanır: 1) Arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları 2) Frigya halkının bırakmış olduğu anıtsal eserler 3) Tarihi ve dini içerikli yazılar.

Gordion buluntuları Frigyalılar'ın ziraatle uğraşan, barışçı bir halk olduklarını ve sanat kabiliyetlerinin ileri bir seviyede olduğunu teyid etmektedir. Durum böyle olunca, devlet zengin, halk da refah içinde idi³⁶¹. Homeros³⁶², Frigyalılar'ın hayvan sürülerinin çokluğunu, atlarının çeviklik ve süratini, bağlarının verimliliğini anlata anlata bitiremez.

İlk dönemlerde Frigler, kültür ve sanat bakımından daha ziyade Hititler'in tesirinde kalmışlardır.³⁶³ Bu tesir, Gordion'da bulunan çanak çömleklerde açıkça görülmektedir. Daha sonraları Frig sanatında Yunan tesirleri göze çarpar.³⁶⁴

Frigler'in Hint-Avrupa dil grubuna ait bir dil konuştukları ileri sürülmektedir. Martha Sharp Joukowsky,³⁶⁵ Frigce'nin Grekçe, Hititçe, Slavca ve Aramice'nin etkisi altında bir gelişim gösterdiğinden söz etmektedir ki, bu yaklaşım, son derece tutarsız ve yanlışır. Çünkü Frigler'in yaşadığı çağda **"Slavlar"** adı verilen kavim henüz tarih sahnesine çıkmamıştı. Aramice ise daha ziyade Mezopotamya ve Suriye gibi coğrafyalarda yaygın olarak kullanılıyordu. Dolayısıyla Frig dilinin Slavca ve Aramice'nin tesiri altında kalmış olabileceği fikrine katılmıyoruz. Bununla birlikte Frig yazısının teşekkülünde, Grek alfabesinin temel alınmış olabileceği fikrine katılıyoruz. Ancak bu, Frigce'nin Grekçe ile akraba bir dil olduğu anlamına gelmez. Çoğu bilim adamları kökü Grek (Hellen) alfabesine dayanan bir Frig yazısının MÖ. 8. yüzyıldan itibaren ortaya çıktığından söz eder. Fakat şu husus kafaları karıştırmaktadır: Madem ki Frig yazısının temeli Grekçe'ye dayanmaktadır, o halde neden bugüne kadar Frig yazıtları çözülememiştir? Eğer bu yazıtların dili çözülmüş

³⁶¹ Frigler'in zenginliği, kral Midas'ın dokunduğu her şeyin altın olduğu yolunda bir efsanenin doğmasına sebep olmuştur.

³⁶² Homeros, *İlyada* III, 184-190.

³⁶³ Demek ki Frigler, belirli bir süre Hititlerle birlikte yaşamış olmalı ki, kültür ve sanat yönünden onlardan etkilenmişlerdi.

³⁶⁴ E. Memiş, a.g.e., 2005c, s. 10

³⁶⁵ Martha Sharp Joukowsky, *Early Turkey Anatolian Archaeology from Prehistory through the Lydian Period*, USA 1996, s. 372; R. D. Barnet "Phrygia and The Peoples of Anatolia in The Iron Age", *CAH Vol II-Part II, Chapter XXX*, s. 435

olsaydı, biz belki de bugün doğrudan doğruya onlardan kalan belgelere dayanarak Frig tarihini kaleme alma yoluna gidecektik. Demek oluyor ki, Frig yazısının Grek yazısına benzediğini söylemek sorunumuzu çözmiyor. O halde, Frigce **“şu veya bu dil grubuna giriyor”** dememiz, Frig yazıtları³⁶⁶ çözülmeye kadar, imkânsız gibi görünmektedir.

Frig mimarisine gelince; mimarlık, Frigler’in en çok başarılı oldukları sanat dallardan birisi olmuştur. Bugüne kadar yapılan kazılar, Friglerin, küçük plânlı, tek ve çift katlı evleri tercih ettiklerini göstermiştir. Ağaç, kerpiç ve taş, sivil mimarlığın kullandığı yapı malzemeleridir. Bunun yanında Anadolu mimarlık tarihine **“çatı”** sistemini Frigler kazandırmıştır.³⁶⁷ Gordion (Yassıhöyük), Akalan ve Pazarlı’da ele geçen kiremit çeşitlerine bakılırsa çatıların çoğu beşik örtü şeklinde idiler.³⁶⁸ 1. yüzyılda yaşayan Romalı mimarlık tarihçisi Vitruvius, Frig evlerinin tahta ve kalaslardan yapıldığını, üzerlerinin de saz ve çamurla örtüldüğünü anlatır. Yığma mezar tepeleri, yani Tümülüslerin içindeki ahşap odalara benzeyen bu gibi yapıların, yerleşme alanlarında da kullanılıp kullanılmadığı anlaşılamamıştır. MÖ.8. yüzyılın sonlarına ait Frig evleriyle, MÖ.6. yüzyılın ortalarına ait Pazarlı yapılarının bazıları, taş ve kerpiç kullanılarak inşa edilmiştir. Bu tip yapıların kerpiç duvarlarında, yapıyı sağlamlaştırmak üzere, ağaç dikmeler ve yatay hatıllar kullanılmıştır. Duvarlar, iç ve

³⁶⁶ Frig yazıtları ve alfabesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Gordion’dan Helenistik Kitabe metinleri için ayrıca bkz: Lynn E. Roller, “Hellenistic Epigraphic Texts From Gordion” *Anatolian Studies* XXXVII, 1987, s. 103-133; Maya Vassileva, “A Few Notes on The Recent Phrygian Epigraphic Data”, *Frigi e frigio: atti del I. Simposio internazionale* : Roma, 16-17 ottobre 1995 s. 267-270; Claude Brixhe-Marc Waelkens, “Un Nouveau Document Néo-Phrygien Au Musée D’Afyon”, *Kadmos* 20, 1981, s. 66-75; W. M. Kalder, “Early-Christian Epitaphs From Phrygia”, *An.St.* V, 1955, s.25-38; C.W.M. Cox and A. Cameron, “A native inscription from the Mysio-Phrygian Borderland”, *Klio* 25, 1932, s. 1-16; C. Brixhe, “Les inscriptions paléo-phrygiennes de Tyane: leur intérêt linguistique et historique”, in *La Cappadoce méridionale jusqu’à la fin de l’époque romaine. Actes du Colloque d’Istanbul (Institut Français d’Études Anatoliennes) 13-14 avril 1987*, eds. B. Le Guen-Pollet&O. Pelon. Paris 1991, s. 37-46; C. Brixhe, “LA plus occidentale des inscriptions phrygiennes”, *Incontri Linguistici* 13, 1989-1990, s. 61-67; C. Brixhe, “Les grecs, les phrygiens et l’alphabet”, in *Studia in honorem Georgii Mihailov*, ed. A. Fol, Sofia 1995, s. 101-114; C. Brixhe, “Les documents phrygiens de Daskyleion et leur éventuelle signification historique”, *Kadmos* 35, 1996, s. 125-148; C. Brixhe, “Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes: Supplement I”, *Kadmos* 41, 2002, s. 1-102; C. Brixhe, “Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes: Supplement II”, *Kadmos* 43, 2004, s. 1-130; C. Brixhe&R. Hodot, *L’Asie Mineure, du nord au sud: inscriptions inédits (Études d’archéologie classique, 6)*. Nancy 1988.; C. Brixhe&M. Lejeune, *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes (Institut français d’études, anatoliennes mémoire, 45)* Paris 1984; Machteld J. Mellink, “Bilinguals and The Alphabet in Cilicia, Tabal and Phrygia”, *Karatepe’deki Işık Halet Çambel’e Sunulan Yazılar, Derleyenler, Güven Arsebük, Machteld J. Mellink, Wolf Schirmer, Ege Yayınları-İstanbul*, 1998, s. 495-498

³⁶⁷ W. M. Ramsay, “A Study of Phrygian Art I”, *JHS* 9, 1888, s. 372-373;

³⁶⁸ Cahit Kınay, “Phrygiaka; Phryg Arkeolojisi Üzerine Yeni Araştırmalar”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi II*, 1943-1944, s. 85

dış yüzeylerde, çivi kullanmadan birbirine geçirilmiş ahşap kasalar içine alınmış, böylece sağlamlığın yanında, estetik bir görünüm de elde edilmiştir.

Frig mimarları şehirlerini sadece alçak ve yassı tepeler üzerinde kurmuş değillerdi. Aslında bu tür yapılar onlara yabancıydı. Frig ülkesine bunlar güneydoğudan, özellikle Asur imparatorluğundan gelen etkilerle girmiş olmalıdır. Geniş bir alana yayılmış olan Frig yerleşmelerinin en özgün biçimlerini Kütahya, Afyonkarahisar ve Eskişehir arasındaki Küçük Frigya'nın dağlık kesiminde görüyoruz. Buradaki kaleler sarp kayalıklar üzerine kurulmuştur. Örneğin Midas kenti, dikdörtgen biçimli büyük taş bloklardan oluşturulmuş geçitli surlar ve kayalara oyulmuş merdivenli tüneliyle, bir Frig kalesinin karakteristik özelliklerini taşır. Surlarla çevrili kalenin eteklerinde, halkın yaşadığı yerleşme yerleri bulunuyordu. Kalelerin inşasında, kayadan yararlanma konusunda büyük bir titizlik gösterilmiş ve bu nedenle de israfa kaçacak gereksiz simetri kurallarına uyulmamıştır.³⁶⁹ Frig dininde Ana tanrıça/Matar Kybele kültü ile bağlantılı kült anıtları ve kaya mezarları ise Frig kültür ve sanatının, kaya mimarisinin en çarpıcı ve en özgün eserlerini oluşturmaktadır.³⁷⁰

Madencilikte de önemli bir yere sahip olan Frigler'in Dokimeion (İscehisar) mermer ocakları, Roma İmparatorluk Çağı'nda oldukça ün kazanmıştı. Bunun yanı sıra, MÖ. 8. yüzyılın ortaları ve 7. yüzyılda bölgede gelişmiş bir maden endüstrisi bulunmakta ve Frigya üretimi eserler hemen hemen tüm antik dünyaya ihraç edilmekteydi.³⁷¹ Frigler'den kalan madeni eserler, yüksek maden işçiliği hakkında bir fikir edinmemize imkân verirler.

Frigya'dan Batı Anadolu'daki İonya, Adalar ve Yunanistan'a ihraç edilen bir başka eser grubunu, tunç kâseler oluşturur. Bu küçük boyutlu eserlerin başlıca iki değişik türü vardır. Birinci tipe giren kâselerin ortak özelliği; ortalarında şişkin bir yumrunun (omfalos) bulunuşudur. Öncü tipleri Asur'dan alınmış olan bu tip kâselerin, erken tarihe ait olanları, basit ağız profilleri ve döğme tekniğinde yapılmış olmalarıyla dikkat çeker. Aynı tipe girmekle birlikte, basit görümlü kâselerin aksine, yaprak kabartmalarıyla bezenmiş, önceleri döğme, sonraları ise dökme

³⁶⁹ H.T., Uçankuş, a.g.e., Ankara 2000, s.576-577

³⁷⁰ T.T. Sivas, "Eskişehir'den İki Yeni Phryg (Frig) Kaya Mezarı", s. 23

³⁷¹ Veli Sevin, 2007, s. 21; Thomas Drew-Bear, "Frigya ve Pisidya'da Hıristiyanlar, Askerler ve Eğitim Görmüş Köylüler", 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Kocaeli 2007, s. 263

tekniki kullanılarak yapılmış süslü örnekler de üretilmiştir. Bu süslü tipin ilk modelleri de Asur'dan alınmıştır. Ancak Frigler, bunları yumrulu ve halkalı kâseleriyle birleştirerek, kendilerine özgü bir hale sokmayı bilmişlerdir.

Frig madenciliğinin dış pazarlarda alıcı bulan bir diğer ünlü ürünü de, elbiselerin omuz kısmına konan, süslü fibulalar, yani çengelli iğnelerdir. Bir ya da üst üste iki iğne ve buna bağlı bir yaydan oluşan fibulalar, yalnızca giyimde değil, ölü armağanı olarak mezarlarda ve adak olarak da tapınaklarda kullanılıyordu. İvriz kabartmasında betimlenen, Tyanalı Varpalava'nın giysisinde, tipik bir Frig fibulasının nasıl kullanıldığını görmek mümkündür.³⁷²

Tekstil sahasında ise Frigya, tekstil ve kilimleriyle ünlüydü. Bozulabilen malzemedен yapılmış olduklarından, günümüze kadar ulaşamayan bezemeli Frig kumaşlarına en iyi örnek olarak yine Tyanalı Varpalava'nın İvriz kabartmalarındaki giysilerini göstermek gerekir. Gordion kazılarında parçalar halinde de olsa Frig tekstil örneklerine rastlanmıştır.³⁷³ Frigler kumaşlarında geometrik bezekleri de kullanmışlardır. Nitekim bugün birçok Avrupa dilinde duvar halıları için kullanılan **“tapetes”**³⁷⁴ sözcüğü Frigce'dir. Gordion sitadeliindeki MÖ. 8. yüzyıl yapılarında bulunan binlerce dokuma tezgâh ağırlığı ve ağırşaklar Frigler'de tekstil sanayinin ne kadar gelişmiş olduğuna kanıttır.³⁷⁵ Gordion'daki çakıtaşı mozaiklerden anlaşıldığı gibi Frigler, evlerinin tabanlarını, geometrik bezeklerle süslü, yün halı ve kilimlerle kaplıyorlardı. H. T. Uçankuş,³⁷⁶ **“Frig kilimlerinin Türk kilimlerinin atası olduğunu ve Frig kilimlerine tapetes adının verildiğini”** söylemektedir. Friglerle aynı çağda Güney Rusya'da yaşayan İskitler de halı ve kilim dokuma konusunda son derece usta idiler. Nitekim, Pazırık kazılarında İskit halılarına ait parçalar³⁷⁷ bulunmuştur. Bu benzerlik dikkate alınacak olursa, Frigler'in İskit Türkleri ile de bağlantıları olabileceği ihtimali akıllara gelmektedir.

Frigler'in dini inançlarına gelince; Frigler'in Orta Asya'daki Türk topluluklarının inançlarına benzeyen inançlara sahip olmaları ve gerek totemizme gerekse Naturizme dayanan bir dine inanmaları, gerçekten ilginçtir. Bu durum,

³⁷² H.T., Uçankuş, a.g.e., Ankara 2000, s.578-579

³⁷³ H.T., Uçankuş, a.g.e., Ankara 2000, s581

³⁷⁴ Tapetes: Frigler'in halı ve kilimlerine verilen isimdir.

³⁷⁵ Veli Sevin, 2003, s. 279,280

³⁷⁶ H. T. Uçankuş, a.g.e., 2000, s. 581

³⁷⁷ E. Memiş, a.g.e., 2005b, s. 98-99

geldikleri yer Makedonya olsa da, onların Orta Asya Türk toplulukları ile de bağlantılarının olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Ancak onlar Anadolu'ya geldikten sonra, Anadolu dinlerinden de ister istemez etkilenmişlerdir.

Friglerin Anadolu'da benimsedikleri en eski ve kendine özgü kült, Halys'ın (Kızılırmak) doğusundaki Luwilerce Kubaba, Lidyalılarca Kybele ya da Kybebe, Friglerce de Kybele ya da Matar Kybele ve Yunanlılarca da Kybele olarak adlandırılan "Büyük Ana" ya da "Ana Tanrıça" kultüdür.³⁷⁸ Kökeni Frigya bölgesinde olan Mater (Kybele) Kültü, Anadolu'nun ve diğer bölgelerin hemen her yöresine yayılmış ve Mater'e çeşitli şekillerde tapınılmıştır.³⁷⁹

Ana Tanrıça, Frig dininde adeta tek tanrı olarak tapınım gören en büyük ilahi Ana'dır. O, insanoğlu için yaşamın kaynağı, doğanın, doğurganlığın, bereketin kendisidir. Toprak O'nunla sürülür, tohum O'nunla atılır, ekin O'nunla biçilir. Doğuran da doyuran da O'dur. Bu nedenle Gökkubbenin altındaki uçsuz bucaksız doğa, ulu dağlar ve yalçın kayalar bütünü ile O'nun tapınağıdır.³⁸⁰

Bu tanrıça Frigler tarafından **Agdistis** olarak da tanımlanırdı. Bu Ana Tanrıça'ya Anadolu'da MÖ.6. Binyıldan beri tapılıyordu. Çatalhöyük ve Hacılar'da bulunmuş Neolitik Çağa ait kilden Ana Tanrıça heykelcikleri, bunun en güzel örnekleridir. Friglerin hemen tümüyle Anadolu geleneklerini benimsemiş ve bunları sürdürmüş olduklarını, en iyi biçimde bu Ana Tanrıça dini gösteriyor.³⁸¹ Kybele kutsal anıtları genellikle dağlardaki kayalık alanlara yapılırdı. Kaya Anıtları, tanrıçanın tapınaklarını temsil ederdi. Büyük emek ürünü bazı kaya anıtlarının

³⁷⁸Kybele kültü hakkında bkz: Lyon E. Roller, "A Hellenistic Statuette From Gordion: Kybele Among The Muses" *AJA* 90, 1986, s. 209; Martha Sharp Joukowsky, *Early Turkey Anatolian Archaeology from Prehistory through the Lydian Period*, USA 1996, s. 375; Lynne E. Roller, "The Phrygian Character of Kybele: The Formation of an Iconography and Cult Ethos in The Iron Age", *Anatolian Iron Ages 3*, Van, 6-12 August 1990, s. 189-198; Alexander Rol, "The Paredroi between 'Midas City' and 'Midas' Gardens", *Frigi e frigio atti del 1. Simposio internazionale Roma 16-17 Ottobre 1995*, s. 261-269 s. 261; R. D. Barnett "Phrygia and The Peoples of Anatolia in The Iron Age", *CAH Vol II-Part II, Chapter XXX*, s. 435-438; Machteld J. Mellink, "Comments on a Cult Relief of Kybele from Gordion", *Beitrag zur Altertumskunde Kleinasiens Festschrift für Kurt Bittel*, Mainz am Rhein 1983, s. 349-360

³⁷⁹ N. Eda Akyürek Şahin, *Phrygia'dan İki Yeni Meter Kranomegalene Adağı*, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 125, 2007, s. 67; Ayrıca bkz: Ömer Çapar, "Anadolu'da Kybele Tapınımı", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXIX, 1-4, 1979, s. 191-210; Ömer Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXIX, 1-4, 1979, s. 167-190.

³⁸⁰ Taciser Tüfekçi Sivas, "Ana Tanrıça/Matar Kubileya Kültü ile bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Anıtları Üzerine Yeni Gözlemler", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3 (2002) s. 336

³⁸¹ H.T., Uçankuş, a.g.e., Ankara 2000, s.570

cepheleri kabartmalarla süslenmiştir. Bu anıtlar üzerinde geometrik, bitkisel, bazen de hayvan motifleri yer alırdı.

Ana Tanrıça kültü (Magna Mater)³⁸², MÖ. 14-13. yüzyıllarda Kuzey Suriye’de Karkamış merkez olmak üzere, **Kubaba** adıyla kutsanıyordu. MÖ. 8. yüzyılın ikinci yarısında, Friglerce de benimsenen bu tanrıçanın başında kuleye benzer yüksek bir taç vardır. Bu taç, onun, kentlerin ve tarımsal ürünlerin tek egemeni sayıldığıının simgesidir. Frig kaya anıtları içinde, Kybele’nin en etkileyici biçimde iki büyük arslan arasında ve kutsal alanı içinde ayakta durur biçimde gösterildiği yer, “**Arslankaya**” adı verilen kaya anıtıdır. (Bkz. EK 2: Frig Vadisinde Çekilmiş Fotoğraflar) Burada betimlenen tanrıça, doğaya egemen olan bir dağ tanrıçasından çok, doğanın kendisidir. O aynı zamanda genç kızların da koruyucusudur. Tanrıçanın en büyük tapınma yeri Pessinus’ta³⁸³ idi. Burada tanrıça gökten inmiş bir idol olarak kabul edilirdi. Bu da, büyük bir ihtimalle siyah meteorik bir taşı. Burada Kybele ve onun yanında genç sevgilisi Attis bulunuyordu. Tanrıçanın sevgilisi Attis ile birleşmesinin doğaya yeni bir yaşam verdiğini, sevgilisini yitirmesinin ise, doğanın kış uykusuna daldığını temsil ettiğine inanılırdı.³⁸⁴

Dağlık Frigya Bölgesi, çiftçi toplumu Frigler’in tek tanrı gibi taptıkları Ana Tanrıça Matar Kybele için, berekete, bolluğa yönelik eylemler amacıyla yaptıkları anıtlar yönünden çok zengindir. Bunlardan en ünlüsü, üzerindeki yazıtı nedeniyle “**Yazılıkaya**” ya da yanlışlıkla “**Midas Mezarı**” (Bkz. EK 2: Frig Vadisinde Çekilmiş Fotoğraflar) olarak adlandırılır.³⁸⁵

Frigler’in Hint-Avrupalı tanrılarına gelince, bunlar güneş tanrısı **Sabazios** ve Ay tanrısı **Men** (Manes)’dir.³⁸⁶ Ancak Frig külahı³⁸⁷ ile sürekli sakalsız, çoğu kez uzun saçları omuzlarına kadar düşen genç bir adam olarak nitelenen Men’in,³⁸⁸ Trakya kökenli olduğu konusu kesin değildir. **Men Askaenios** da denilen Frigler’in

³⁸² Magna Mater Kültü hakkında ayrıca bkz: Mükerrerem Anabolu, “Afyonkarahisar Müzesi’ndeki İlgünç Kabartma” VIII. T.T. Kongresi Bildirileri, Cilt 1, Ankara 1976, s. 411-414

³⁸³ Ballıhisar, günümüzde Eskişehir ilinin Sivrihisar ilçesine bağlı bir köydür.

³⁸⁴ H.T., Uçankuş, Ana Tanrıça Kybele’nin ve Kral Midas’ın Ülkesi Phrygia, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.17-18

³⁸⁵ H.T., Uçankuş, a.g.e., Ankara 2002, s. 17-18

³⁸⁶ R. Yıldırım, a.g.e, 2004 Ankara, s.135

³⁸⁷ Bu külahlar, Orta Asya Türklerinin börtüklerini anımsatmaktadır. Bu durum bizde, Frigler’in Orta Asya ile bağlantılarının olabileceği izlenimini uyandırmaktadır.

³⁸⁸ Orta Asya’daki Türkler de genellikle sakalsız ve uzun saçlı idiler.

bu eski tanrısının, köken açısından, Anadolu'ya ve hattâ Orta Asya'ya dayanması da muhtemeldir. Aynen Kybele'de olduğu gibi Frigya'da Men kültürünün çok yaygın oluşu ve tanrının, Frig giysileri içinde tasvir edilmesi, onun bir Trakya tanrısı sanılmasına yol açmış olabilir. Oysa omuzlarının gerisinde bir hilal ile simgelenen bu tanrının Anadolu'da MÖ. 3. Binyıldan beri kutsanan Ay tanrısı ile aynı kökene dayandığı ve Frigler'in bu tanrıyı sonradan benimseyerek Pantheonlarına kattıklarını düşündüren güçlü bir neden vardır.³⁸⁹ Bu tanrıya ilk zamanlar dağların tepelerinde kurulan oyma tapınaklarda heykelsiz tapılırdı. Boynuzları hilâle benzediği için en çok boğa kurban edilirdi. Men ayrıca şifa verici bir tanrı da olduğu için, hastalar dua taşlarına hastalıklı organlarının resimlerini yaparlardı.³⁹⁰

Ancak bütün bu düşüncelerin aksine, Prof. Dr. Fahri Işık, Frigler'in inancının tek tanrıda birleştiğini, dillerindeki Kybele kelimesinin Tanrıça'ya sıfat olduğunu ve ona Frigler'in **Matar Kybele** “**dağın anası**” dediklerini söylemektedir.³⁹¹

Bütün bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi, Men kültürünün çıktığı yer Anadolu olup, hemen hemen Anadolu'nun her yerinde saygınlık görmüş ve ona tapınılmıştır. Men kültürü, özellikle Frigya ve Pisidia Bölgesi'nde önem kazanmış; Antiocheia³⁹² kenti ise, MÖ. 3. yüzyıldan MS. 4. yüzyıla kadar Men kültürünün önemli bir merkezi olmuştur. Onun onuruna yapılan tapınak yıllarca saygınlığını korumuş, kutsallığını yitirmemiştir. Saldırgan kavimler bile Men'e saygı duymuş, onun yerli bir halk tarafından sevilmesini doğal karşılayıp kendi tanrıları ile eş tutmuşlardır. Elbetteki kendisine bu kadar saygı gösterilerek tapınılan bir tanrının, toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamını yönlendirmesinde etkisi büyük olmuştur.³⁹³

Bütün bunlar bir yana, Frigler hayvancılığa da önem vermişlerdir. Frigler, aynı topraklarda kendilerinden önce yaşamış olan Hitit-Luwi ve Hurriler'in kültüründen çok farklı bir kültür yaratmışlardır. Erken dönemlerde onlar daha çok savaştı bir toplum görüntüsü vermektedirler. Frigya genellikle bir köylü ülkesiydi ama doğal kaynaklar yönünden de fakir sayılmazdı. Ekonomisinin temeli tarım ve

³⁸⁹ H.T., Uçankuş, a.g.e, Ankara 2000, s.570

³⁹⁰ S. Gönçer , a.g.e., 1971,s.88-89

³⁹¹ Fahri Işık, “Phryg Dini (Tek Tanrıça Matar Kubelaya)”, Arkeo Atlas Dergisi, Sayı 5, İstanbul 2006, s. 47;

³⁹² Pisidia bölgesinin başkenti

³⁹³ İsmail Karamut, Pisidia Antiocheia'sı Yakınında Bulunan Men Kutsal Alanı, Türk Arkeoloji Dergisi, sayı XXVIII, 1989, s. 177-178

hayvancılığa dayanıyordu.³⁹⁴ Frigler’de tarımın önemi, taptıkları Kybele’den (Toprak Ana) bellidir. Yaşama ve kalkınmanın öz kaynağının tarım olduğunu bilen Frigler, tahıl üretimine büyük önem vermişler, tarım alanlarına zarar verenleri şiddetle cezalandırmışlardır. Friglerde, **“bir saban veya öküz çalanın cezası ölümdü.”** Tarımda imeceyi en etkin uygulayanların başında Frigler gelir. Frigyada bütün dağlar, kutsal çam, ardıç, meşe, karaağaç, şimşir gibi değerli ormanlarla kaplı idi. Ayrıca dağların yeşilliğini koruduğu için Arslan, Kybele’nin kutsal hayvanı idi. Verimli toprakların ekinlerini toplarken, orakçılar hep bir ağızdan türkü söyler, böylece yorgunluk duymazlardı.

Frigyalılar bağcılığı da geliştirmişlerdir. Aşağı Sakarya ve Menderes ovalarında çok verimli bağlar kurmuşlar, şarap tanrısı Dionizos şerefine bağ bozumu şenlikleri düzenlemişlerdir.³⁹⁵

Apameia’da yetiştirilen üzümünden yapılan şarap oldukça ünlüydü. Sandıklı ovası içindeki Eukarpia (Emirhisar), üzümünün bolluğuyla tanınmaktaydı. Hattâ eskiçağlarda Zeus, Dionizos ve Demeter gibi tanrıların Eukarpia topraklarını iki kat verimli kıldıklarına inanılırdı.³⁹⁶

Frigler, Anadolu’ya uzun ve ipek gibi yumuşak tüylü tiftik keçileriyle ve iyi koşan boylu boslu atları ile gelmişlerdi.³⁹⁷ Hayvan yetiştirici bir toplum olarak bilinen Frigler, özellikle Angora Keçisi olarak bilinen keçinin yününden tekstilde faydalanmışlardır. Ayrıca bu yün endüstrisini geliştirerek, mobilyaların yapımında kullanmışlardır.³⁹⁸ Aynı zamanda bu tiftik keçileri **“Filik”** olarak da adlandırılıyordu.³⁹⁹ Homeros, *İlyada*’da⁴⁰⁰ Frigler’in atlarının iyi koşucu, keçilerinin tüylerinin uzun ve yumuşak olduğunu anlatmaktadır. Ayrıca Frigler’in yetiştirdiği sığırlar çok göz alıcıydı. Omuzlarında yağ birikintisi (hörgüç) bulunan kara sığır boğaları, Men ilahının kutsal hayvanı ve mezarların koruyucusu olmuştur.⁴⁰¹ Aradan 2700 yıl geçmesine rağmen, Afyonkarahisar ve yöresinde geçmişin manzaralarını

³⁹⁴ Veli Sevin, Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar, Atlı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, 1. Baskı 2003 İstanbul, s. 255

³⁹⁵ Ekrem Memiş, a.g.e., 2005c., s.10-11, S. Gönçer , a.g.e., 1971,s.90-91

³⁹⁶ Veli Sevin, 2007, s. 211; C. Bülbül, “Eski Anadolu Tarihinde Frigler”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 27, 2009/2, s. 87

³⁹⁷ S. Gönçer , a.g.e., 1971,s.91-92

³⁹⁸ Martha Sharp Joukowsky, Early Turkey Anatolian Archaeology From Prehistory Through The Lydian Period, USA,1996, s.373

³⁹⁹ Ekrem Memiş, a.g.e. 2005c, s. 11

⁴⁰⁰ Homeros, *İlyada* III, 184-190.

⁴⁰¹ S. Gönçer , a.g.e., 1971,s.91-92

görmek mümkündür. Zaman zaman Afyonkarahisar caddelerinde üzerinde sürücüsü bulunan doru bir ata rastlayabilirsiniz. Afyonkarahisar'ın dillere destan meşhur kaymağı, inek ve manda sütünden yapılmaktadır. Tiftik keçilerinin de Ankara-Afyonkarahisar-Eskişehir üçgeninde yüksek kesimlerde halâ yetiştirildiğini unutmamak lâzımdır.⁴⁰²

Tarım ve hayvancılıkla geçinen köylerin yanında, kentlerde yaşayan daha gelişmiş bir aydın tabakası, tüccar ve esnaf sınıfları da vardı.⁴⁰³

Frigler çağında Afyonkarahisar bahsini bitirmeden önce, Afyonkarahisar bölgesinde yer alan Frig şehirlerinden de kısaca söz etmek gerekiyor. Bu şehirlerin başında **Synnada** geliyor. Bu kent günümüzdeki Şuhut ilçesidir. Bir diğer önemli şehrimiz **Geleine** (Gelene) olup, bugünkü Dinar'dır. Geleine'nin bir başka özelliği daha vardır ki, o da, bu kentin Friglerin ikinci başkenti olmasıdır. Klâsik müellifler bu kentin zaman zaman büyük depremler yaşadığını aktarırlar ki, bu tip depremler günümüzde de sık sık yaşanmaktadır. Afyonkarahisar bölgesindeki diğer Frig şehirlerini şu şekilde sıralayabiliriz: **ABAS** (Afyonkarahisar ili Emirdağ ilçesi Gömü beldesi sınırları içinde), **BROUZOS** (Afyonkarahisar ili-Sandıklı ilçesi/Karasandıklı Köyü), **OTREUS** (Afyonkarahisar ili-Sandıklı ilçesi/Yanıkören Köyü), **EUKARPIA** (Afyonkarahisar ili-Sandıklı ilçesi/Emirhisar Köyü) **EUPHOTBOS** (Afyonkarahisar ili-Dinar ilçesi/Haydarlı Bucağında Göçerli Köyü ile Tatarlı arasında), **THINNOROS** (Afyonkarahisar ili-Şuhut ilçesi/Balçıkhisar köyü deresi ağzında Harımarası mevki).

Görülüyor ki Afyonkarahisar ili ve çevresi, Frigler döneminde en parlak çağını yaşamıştır. Tarihi kayıtlar ve toprak üstünde hâlâ ayakta duran anıtsal eserler, bunu en güzel şekilde gözler önüne sermektedir.⁴⁰⁴

Friglerden sonra bölgenin kontrolü Lidyalılar'ın eline geçmiştir.

⁴⁰² Ekrem Memiş, a.g.e. 2005c, s. 11

⁴⁰³ Veli Sevin, a.g.e,2003, s. 256

⁴⁰⁴ E. Memiş, a.g.e., 2005c, s. 11-12

V. BÖLÜM

LİDYALILAR DÖNEMİNDE AFYONKARAHİSAR VE ÇEVRESİ

İlkçağda bugünkü Gediz ve Büyük Menderes bölgelerini kapsayan bölgeye Lidya adı verilmekteydi.⁴⁰⁵

Bir başka anlatımla Lidya, Batı Anadolu'nun büyük bir kısmını içine alıyordu. Bu arazideki verimli vadiler ve aralarında kalan dağ sıraları Lidya'nın ekonomisine can veren ülkede tarımı destekleyen yeryüzü şekilleriydi. Bunların yanında Lidya ülkesi, zengin yeraltı kaynaklarına, geniş ormanlara ve yaylalara sahipti. Lidya ülkesi içinden doğudan batıya doğru üç ırmak akar: Bunlardan kuzeydeki Kaykos (Bakırçay), ortadaki Hermos (Gediz) ve güneydeki Kaystros (Küçük Menderes) adını taşıyordu. Ülkenin güney sınırını Messogis (Aydın Dağları) oluşturuyordu. Bu dağların güneyinde ise Maiandros Irmağı (Büyük Menderes) ve Karia bölgesi uzanıyordu. Bölgenin en güney kenti Tyrha (Tire) idi. Bölgenin batısını Magnesia (Manisa) kenti oluşturmakta, bunun batısında da İyonya bölgesi uzanmaktaydı. Kuzey sınırı ise Hermos (Gediz) grabeninin⁴⁰⁶ kuzey kıyısından Temnos (Demirci Dağı) ve Dindymos (Murat Dağı) dağlarına kadar uzanıyordu.

Herodotos,⁴⁰⁷ Lidya'nın doğu sınırı hakkında bilgi verirken Lidya ile doğudaki Frigya arasındaki sınırın Karrura denen bir yerleşme olduğunu belirtmiş olsa da, Lidya'nın doğu sınırı ve Karrura'nın yeri kesin olarak bilinmemektedir.⁴⁰⁸

Ancak son yıllarda Lidya Ülkesi'nin sınırlarını Lidce yazıtlar ve yığma mezar tepelerinin (Tümülüs) dağılımıyla belirleme yöntemine başvurulmuştur. Buna göre Lidya ülkesinin doğu sınırının Kütahya'nın güneyindeki Emre Gölü'ne kadar uzandığı kabul edilir. MÖ. 6. yüzyılda gelişen sınırların doğuda Kızılırmak, batıda ise Propontis (Marmara Denizi)'e kadar uzandığı görülmektedir.⁴⁰⁹

Lidya Krallığı, egemen olduğu dönemde hemen tüm Ege kıyılarından Kızılıрмаğa değin uzanan oldukça geniş bir sınıra ulaşmış olmakla birlikte, bu yayılım alanının Klâsik Lidya bölgesi sınırlarıyla hiçbir ilişkisi yoktur. Klâsik Lidya genel

⁴⁰⁵ Crawford H.-Greenewalt, Jr. "Croesus of Sardis and Lydian Kingdom of Anatolia" *Civilizations of The Ancient Near East Vol. I-II*, ed. Jack M. Sasson, USA 2006, s. 1175.

⁴⁰⁶ Graben: Jeolojide çok kullanılan bir terim olup, çöküntü alanı anlamına gelmektedir.

⁴⁰⁷ Herodotos, VII., 30-31.

⁴⁰⁸ Veli Sevin, "Lydialılar" *Görsel Yayınları*, İstanbul 1982, Cilt 2, s.246

⁴⁰⁹ Crawford H.-Greenewalt, Jr. a.g.e., 2006, s. 1173

olarak, kuzeyde Mysia, doğuda Frigya, güneyde Karia ve batıda da Aiolis ve İonia bölgeleriyle komşudur. ⁴¹⁰ Amasyalı coğrafyacı Strabon⁴¹¹: “..... bu bölgeden Toroslara kadar ulaşan yöreler öylesine iç içe geçmiştir ki, artık Frigya’yı Karia’dan, Mysia’yı Lidya’dan ayırmak imkânsızdır.” diyerek Lidya ile Frigya sınırlarının net olarak ayırdedilemeyeceğini vurgular.

MÖ. 7. ve 6. yüzyılın güçlü devletlerinden biri olan Lidya’nın coğrafi durumundan kısaca bahsettikten sonra, şimdi de bu devleti oluşturan halkın kökenine, bu bölgeye ne zaman ve nereden geldiklerine bir göz atalım.

Lidya bölgesi, adını, burada bir devlet kuran Lidler’den almıştır. Ancak bu halkın kökeni konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bazıları Lidyalılar’ın Anadolu’ya Tunç Çağı sonlarına doğru, Frigler ile aynı zamanda (M.Ö 1200) geldiklerini söylerken; bazı bilim adamları da Lidya dili ile Hitit dili arasında bir ilişki olduğunu ve Lidyalılar’ın Batı Anadolu’ya MÖ 2. Binyılın başlarında doğudan gelip yerleşmiş olabileceklerini söylemektedirler. Bir başka görüşe göre ise, Lidyalılar, Anadolu’nun yerli halkı idi.⁴¹² Ancak Lidyalılar kendilerini, güney komşuları Karialılar ve kuzey komşuları Mysialılar ile aynı kökene dayandırır.⁴¹³

Lidyalılar’ın konuştuğu Lidce’nin, Likçe ve Side dili gibi Hint-Avrupai bir dil ailesinin Hitit-Luvi grubuna girdiğini iddia edenler de vardır.⁴¹⁴

Lidce’nin Hitit çivi yazısı ve Hitit hiyogroglifleriyle baş başa bir gelişim gösterdiği anlaşılmıştır. Bu nedenle Lidyalılar’ın oturdukları yerlere MÖ 2. Binyıldan önce doğudan Hint-Avrupalı kavimlerin gelmiş olması muhtemeldir.⁴¹⁵ Ancak bazı dil bilginleri, Lidce ile Hititçe arasında bir ilişki olmadığını, tam tersine bu dilin Luvice ve Likçe’ye benzediğini savunurlar.

Bütün bu bilgilerden anlaşılıyor ki, Lidya ülkesinin halkı, bir yandan bölgeye MÖ. 2. Binyıl başlarında göç eden Hint-Avrupalı halk, diğer yandan da MÖ. 1200’lerden sonra bölgeye sızan Frigler ve bir de Trak göçleri sonucunda Lidya’ya yerleşen Trak kabilelerinden oluşmuştu. Bir başka ifadeyle, Lidya halkı aslında melez bir halktı.

⁴¹⁰ Veli Sevin, a.g.e., 2007, s. 195

⁴¹¹ Strabon,

⁴¹² Crawford H.-Greenewalt, Jr. a.g.e., 2006, s. 1175.

⁴¹³ Trevor Bryce, The Trojans and Their Neighbours, USA 2006, s. 142; Ayrıca bkz: Recep Yıldırım, a.g.e., 2004 Ankara, s. 139; Veli Sevin, a.g.m, İstanbul 1982, Cilt 2, s.246

⁴¹⁴ Crawford H.-Greenewalt, Jr. a.g.e., 2006, s. 1175.

⁴¹⁵ Veli Sevin, a.g.m, İstanbul 1982, Cilt 2, s.247

Demir Çağı'nda hüküm süren Lidya Krallığı ile ilgili bilgiler bize onlardan yüzyıllar sonra yaşayan Yunanlı ve Romalı yazarlar sayesinde ulaşmıştır. Birkaç Yakınoğu kaynağında da Lidyalıların Asur, Mısır, Babil ve diğer çağdaşları ile diplomatik ilişkileri olduğundan söz edilse de, bunlar bize Lidyalılar hakkında yeterince bilgi sunmaktan uzaktır. Okuryazar bir toplum olmalarına rağmen, Mezopotamya kavimlerinden ya da Hititlerden kalan ve bize bilgi veren vesikaların aksine, Lidyalılardan elimize sadece basmakalıp mezar yazıtları kalmıştır. Lidyalı olduğu bilinen tek tarihçi Ksanthos da, Yunanlılar'ın okuyabilmesi için Yunanca yazmış ve eserlerinden çok az bir bölümü günümüze kadar ulaşabilmiştir. İşte bu yüzden ki, Lidyalılar hakkında bildiklerimiz hep dışarıdan yapılan gözlemlere, yabancıların çıkarımlarına ve algılamalarına dayanmakta ve yazık ki bunlar da Lidya'nın iç gelişimleri hakkında fazla bilgi vermemektedirler.⁴¹⁶

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, biz yine de Lidya tarihi ile ilgili bildiklerimizi aktarmaya çalışacağız. Herodotos'a göre Lidya'da üç ayrı kral sülalesi birbiri ardına hüküm sürmüştür. Bunlar, Atyadlar, Heraklitler⁴¹⁷ ve Mermnadlar'dır.⁴¹⁸

Lidya'da yönetimin el değiştirerek Mermnadlar Sülalesi'ne geçmesi hadisesini Herodotos⁴¹⁹ şöyle anlatmaktadır: **“Heraklitler sülalesinin son kralı Kandaules, eşinin olağanüstü güzel olduğunu, güvendiği ve yakınlık gösterdiği Giges adlı bir subayına anlatıp duruyormuş; onun, buna pek inanmadığını sanmış, sarayda eşiyle yattıkları odaya gündüzden gelip saklanmasını ve kraliçe çırılçıplak soyunup yatağa girerken onu görmesini buyurmuş. Giges, “Beni bu işten bağışlayın” demişse de Kandaules diretmiş, Giges, ona uymak zorunda kalmış. Ne var ki, kraliçe, olup biteni anlamış, çırılçıplak görünmüş olmak çok ağrına gitmiş; Giges'i çağırıp, ona “Ya öleceksin, ya da kralı öldürüp onun yerine geçecek, benim kocam olacaksın” demiş. Giges, ister istemez, Kandaules'i o gece uyurken, hançerleyip öldürmüş; böylece, onun sülalesi olan Mermnadlar, Lidya krallığını ele geçirmişler.”**

⁴¹⁶ Nicholas Cahill, a.g.e., s. 94.

⁴¹⁷ Trevor Bryce, a.g.e., 2006, s. 142

⁴¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: Herodotos, I, 8-15.; Ayrıca bkz: Amélie Kuhrt, The Ancient Near East c. 3000-330 BC. Vol II, USA 2007, s. 567

⁴¹⁹ Herodotos, I. Kitap/8-13

Mermnadlar Sülalesinin⁴²⁰ eline geçen Lidya Devleti hızla gelişmeye başladı. Bu sülalenin ilk kralı olan ve yukarıda öyküsü anlatılan Giges zamanında (MÖ. 687-645) bölgeye **“Lidya”** denilmeye başlandı. Mermnadlar Sülalesinin 141 yıl kadar süren egemenliği süresince eskiden hiç önemli olmayan Lidyalılar, birinci derecede önem kazandılar ve Anadolu'nun hemen hemen yarısını egemenlikleri altına aldılar. Giges zamanında Lidya egemenliğine giren topraklar arasında Afyonkarahisar ve çevresi de bulunmaktadır. Coğrafi olarak Lidya ülkesinin sınırları ile Frigya ülkesinin sınırları zaten iç içe olduğu için, Frigya'da oturan halk, bu egemenliğe karşı çıkmamış görünüyor. Frigler'in Lidya egemenliğine karşı çıkmamalarının en önemli nedeni, her halde devletlerinin Kimmerler tarafından yıkılması ve devletsiz kalmış olmalarıdır. Üstelik, bazı Klâsik yazarlar, bu iki halkın akraba olduğu konusunu gündeme getirirler ki, Frigler'in Lidya egemenliğini benimsemiş olmalarında, söz konusu akrabalık bağlarının da tesiri olmuş olabilir. Giges zamanında Lidyalılar, kendi kıyılarındaki Hellen kentlerinin güçlenmesini önlemek girişimlerinde bulunmuşlar ve bu maksat için Giges ilk olarak, Miletos, Simirna (İzmir), Kolofon şehirleri üzerine ordu göndermiş. Kolofon'u ve Lidya ovasının batısındaki Sipilos Magnesia'sını (bugünkü Manisa) ele geçirmiş ve bu iki kenti haraca bağlamıştı.

Daha sonra Giges Batı Anadolu üzerine yürümekte olan Kimmer kavimlerine karşı birtakım tedbirler almayı düşünmüş ve Asur kralına bir elçilik heyeti göndererek, bu barbar kavimlere karşı yardım rica etmişti. Fakat Asurbanipal (MÖ. 668-626), Kimmerler'le barış yapmış olduğundan, Giges bu defa Mısır'da Asur'a karşı ayaklanarak XXVI. Sülaleyi kuran I.Psammetik (MÖ. 661-609) ile ittifak etmişti.⁴²¹

Giges'ten sonra tahta çıkan oğlu Ardis (607-560)⁴²², ülkesini Kimmer saldırılarının yarattığı güç durumdan kurtarmak amacıyla Asur İmparatorluğu ile diplomatik ilişkilere girişti. Bu yardım isteği Asur belgelerinde şu sözlerle anlatılır: **“Kendisinden sonra oğlu (Ardis) onun (Giges'in) tahtına çıktı. Kötü iş, tanrılar aracılığıyla beni (Asurbanipal) güçlendirdi. Bana elçileriyle haber gönderdi. Benim soylu ve krali ayaklarıma sarıldı ve dedi ki, tanrının koruduğu kral sensin. Babam Giges senden ayrıldı ve ona kötü şeyler oldu. Beni (Ardis'i), yani senden**

⁴²⁰ Lidya krallarının saltanat yılları ile ilgili tablo için bkz: Amelie Kuhrt, a.g.e., 2007, s. 568

⁴²¹ E. Memiş, a.g.e., 2009, s. 214-215; Gyges'in icraatları için ayrıca bkz: Amélie Kuhrt, a.g.e., 2007, s. 568-569

⁴²² Crawford H.-Greenewalt, Jr. a.g.e., 2006, s. 1173.

korkan uşagımı kuru. Ben senin boyunduruğunu taşımak istiyorum.” Ancak bu diplomatik ilişkilere rağmen Kimmerler, Lidya Devleti'nin doğu sınırından içeri girerek, kuzeyden gelen Treler ile birleşip, başkent Sardes'i işgal ettiler (M.Ö 639-638). Sardes'i ele geçiren Kimmerler kenti yağmalayıp yıktıktan sonra, hiç zaman kaybetmeden, batıya İonya üzerine yöneldiler. Kimmer akınları bir taraftan İonyalıları güç duruma sokarken, öte yandan Lidya monarşisinin gelişimini geciktirerek, dolaylı yönden İonyalıları'a yardım etmiştir. Kimmer istilasından sonra Ardis Lidya'yı yeniden kurmaya çalıştı.

Ardis'ten sonra yerine geçen ve 12 yıl tahtta kalan Sadyattes hakkında pek fazla bilgi yoktur. Sadyattes'ten sonra yerine oğlu Alyattes geçmiştir. Alyattes'in yapmış olduğu mücadeleler sonucunda devletin doğu sınırını Halys (Kızılırmak)'a kadar genişletmiş olduğu görülmektedir. Bu dönemde Önasya'nın o zamanki iki süper gücü olan Med ve Lidya devletleri karşı karşıya gelmişti.⁴²³ Ve çıkış nedeni tam olarak bilinmeyen Lidya-Med savaşı Kızılıрмаğın iki devlet arasında sınır olarak kabul edilmesiyle sonuçlandı. Kızılırmak savaşı, Eski Önasya tarihinin en önemli siyasal olaylarından biri olarak kabul edilir.

Alyattes'ten sonra yerine, MÖ.560 yılında Mermnadlar sülalesinin 5.ve son kralı Kroisos geçti.⁴²⁴ Kroisos zamanında Lidyalılar, Likya ve Kilikya dışında, Kızılıрмаğın batısında kalan bütün bölgeleri egemenlikleri altına almayı başarmışlardır. Bu, toplam 276.000 km²'lik bir alanı kapsamakta ve asıl Lidya'yı oluşturan çekirdek bölgenin on katından daha büyük bir alana karşılık gelmektedir. Medlerin MÖ 550 yılında, Pers Kralı Kyros tarafından bölgeden çıkarılmaları Lidyalılar için doğu sınırında yeni bir tehlikenin doğmasına neden oldu. Bunun üzerine Kroisos, Persler saldırmadan onların üzerine gidip aynı zamanda topraklarını Kızılırmak nehrinin ötesinde de genişletmek istedi. Fakat Kyros ve yönetimindeki Pers orduları daha hızlı davrandılar ve Lidya'nın başkenti Sardes önlerinde görünerek, Lidyalıları'ı şaşkına çevirdiler. Lidya ordusu tamamıyla bozguna uğramadan zor da olsa şehir surları içine sığındı. Kent iki hafta süren kuşatmadan sonra düştü ve Kroisos esir alındı. Kroisos'un savaşı kazanması durumunda Lidya, Yakındoğu'nun en büyük imparatorluğu haline

⁴²³ Med kralı Keyaksar ile Lidya kralı Alyattes'in orduları MÖ. 28 Mayıs 585 tarihinde Kızılıрмаğın doğusunda karşılaşmışlardı. Ancak bu sırada meydana gelen güneş tutulması yüzünden, iki taraf arasında bir barış antlaşması yapılmıştı.

⁴²⁴ Veli Sevin, a.g.m, İstanbul 1982, Cilt 2, s.247-255

gelecekti. Ancak savaş sonunda Lidya, Pers İmparatorluğu'nun bir eyaleti haline getirilerek, egemenliğini bütünüyle kaybetti.⁴²⁵

Mermnadlar Batı dünyası ile sıkı bir ilişki içindeydiler. Efesos kenti ile akrabalığa varan ilişkiler kurulmuştu. Bunun sonucunda da Lidya, özellikle MÖ 6. yüzyıldan itibaren Hellenleşmeye başlamıştı. Bu etkinin MÖ 5. yüzyılda daha da fazlaştığı görülmektedir. Nitekim MÖ 6 yüzyıla doğru gelindiğinde, bölgede yerli Lidce'nin yerini Yunanca almıştı.

MÖ 7. yüzyılın ilk yarısında Giges ile başlayan güçlü Lidya Krallığı yaklaşık 141 yıl süren egemenliği boyunca sürekli Doğu sorunlarıyla uğraşmak zorunda kaldı ve sonunda da tüm çabalarına rağmen, onu, yine Doğulu bir düşman tarih sahnesinden sildi.⁴²⁶

Bu büyük devletin uygarlığa en önemli katkısı ise parayı bulmaları olmuştur. Lidyalılar Paktalos çayından elde ettikleri beyaz altından, üzerinde devletin garantisi olan ilk madeni parayı basmışlardır.⁴²⁷ Bu buluş, madeni paranın bulunuşu olarak kabul edilmelidir. Böyle bir madeni değer birimi bu tarihten 1500 yıl önce de vardı, fakat ilkel bir temele dayanmaktaydı. Bunlardan en önemlisi kuşkusuz Babil değer sistemiydi. Babil değer sistemi gümüş ağırlıklara dayanmaktaydı. Devlet bu ağırlık birimlerinin ancak tam bir ağırlığa sahip olmasını kontrol eder, ağırlıkların azalması halinde bunu yapanlar cezalandırılırdı. En önemli husus, madenin değeri ile esas para değerinin birbirine eşit olmasıydı. Bu durumda büyük değerlerin nakli, ağırlıkların fazla olması nedeniyle oldukça güçleşiyordu. Madeni paranın basılması ve kullanılması, bütün bu güçlükleri ortadan kaldırmıştır.⁴²⁸

Herodotos'a göre⁴²⁹, ilk olarak altın ve gümüş para basan ve kullanan, bunun yanısıra ilk olarak ufak tefek ticaret işlerine girenler Lidyalılar'dı. Lidya Krallığı tarafından devlet ve sarayın resmi arması ile güvence altına alınmış bulunan bu sikke birimi, biçimsiz bir elektron parçasıydı. Bu paralar, altın ve gümüş karışımından oluşmaktaydı. Bunlar hafif olduklarından kolayca taşınıp, saklanabilmekteydiler. Daha sonra bu sikkeler kusursuz hale getirildiler.

⁴²⁵ Amélie Kuhrt, a.g.e., 2007, s. 571-572

⁴²⁶ Veli Sevin, a.g.m 1982, Cilt 2, s. 247

⁴²⁷ Herodotos, I, 94

⁴²⁸ Veli Sevin, a.g.m, 1982, Cilt 2, s. 256

⁴²⁹ Herodotos, I, 94

Elektron ya da beyaz altın denilen altın gümüş karışımı madenden yapılmış olan Lidya sikkeleri, biçim olarak baklaya benzerler. Ön yüzleri ilk zamanlar düz, sonra çizgili, daha sonra resimli olan bu sikkelerin arka yüzlerinde 1,2 ya da 3 adet derin dörköşe, dikdörtgen ya da üçgen çukurluk bulunuyordu.

Resimli sikkelerin ön yüzlerinde ise önceleri krallığın arması olan arslan başı, pençesi ya da iki arslanın karşılıklı ön bölümleri yer alıyordu.

Dünya tarihinde altın ve gümüş gibi iki ayrı madenden para basan ilk kişi olan Kroisos'a ait sikkelerin ön yüzlerinde, sırt sırta vermiş ve yalnızca ön bölümleri olan bir boğa ile arslan betimlenmiştir. Daha sonraları, bu kez yüzyüze bakan yine yalnızca önyüzü görülen arslan ve boğa betimli sikkeler de basılmıştır.⁴³⁰

Görülüyor ki Lidyalılar, dünya medeniyet tarihine sikkeyi armağan etmişlerdir. Bundan sonraki dönemlerde madeni para basacak olan devletler, Lidya sikkelerini örnek alacaklardır.

Lidya Devleti, MÖ. 546 yılında Pers kralı Kyros tarafından yıkılınca bütün Anadolu toprakları Persler'in hakimiyeti altına girmiş oluyordu.⁴³¹ Dolayısıyla daha önceleri Lidyalılar'ın hakimiyeti altında bulunan Afyonkarahisar ve çevresi de Persler'in egemenliğini kabullenmek zorunda kalmıştı. İskender'in bölgeyi ele geçirmesine kadar yaklaşık 213 yıl (MÖ. 546-333) Afyonkarahisar ve çevresi Pers egemenliğinde yaşayacaktır.

⁴³⁰ Veli Sevin, a.g.m, 1982, s.256-257; Ayrıca bkz: Crawford H.-Greenewalt, Jr. a.g.e., 2006, s. 1173.

⁴³¹ Hasan Bahar-Güngör Karauğuz-Özdemir Koçak, a.g.e., 1996, s. 67

SONUÇ

Yapmış olduğumuz bu çalışmada, En Eski Çağlardan Persler dönemine kadar Afyonkarahisar ve çevresinin tarihini gözler önüne sermeye çalıştık. Çivi yazılı kaynaklara ve Klâsik Grek müelliflerinin eserlerine dayandırdığımız çalışmamızı, arkeolojik kazı sonuçları ve yüzey araştırmaları ile destekleyerek önemli sonuçlara ulaştık.

Toplam 5 bölümden oluşan çalışmamızın sonucunda aşağıdaki neticeleri elde ettik:

1. Afyonkarahisar İli, ülkemizin Ege Bölgesi, İç Batı Anadolu Bölümü içerisinde yer almaktadır. Afyonkarahisar kuzeyde Eskişehir, kuzeybatıda Kütahya, doğuda Konya, güneyde Isparta, güneybatıda Denizli ve batıda da Uşak illeri ile komşudur.
2. Coğrafi konumundan dolayı önemli yolların kesiştiği bir kavşak noktasında bulunduğu için, en eski çağlardan beri yerleşime sahne olduğu görülmüştür ki, yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar da Afyonkarahisar ve çevresinin Neolitik devirlerden itibaren yerleşime sahne olduğunun izlerini taşımaktadır.
3. Eski Hitit Devleti zamanında (MÖ. 1700-1450) Afyonkarahisar Bölgesi Hitit egemenliği altındadır. Ancak belgelerden de anlaşıldığına göre, zaman zaman Hitit kontrolünden çıkmıştır.
4. Bu coğrafya üzerinde siyasi varlıklarını uzun süre koruyabilmiş devletler kurulmuştur. Bunların önde gelenlerinden biri, Güneybatı Anadolu'ya lokalize edilen Arzava Memleketleri'dir. Hitit İmparatorluk çağına ait belgelerde Afyonkarahisar ve çevresi "**Mira-Kuvalya Memleketi**" olarak adlandırılmakta idi. Bu ülke, Hititlerin sürekli mücadele ettikleri Arzava Memleketleri içerisinde yer almaktaydı.

5. Yeni Hitit Devleti'nin erken dönemlerinde **“Arzava”** ismine II. Tuthalya ile oğlu I. Arnuvanda dönemine tarihlenen Madduvattaş metninde rastlanmaktadır. Hitit metinlerinde Arzava'nın Hatti ülkesinin batısında olduğu söylenmektedir. Gerçekten, günümüzde Arzava Memleketleri Anadolu'nun güneybatısına lokalize edilmektedir.
6. Mira ve Kuvalya Krallığı Hitit İmparatorluğu yıkılincaya kadar Afyonkarahisar ve çevresine hakim olmuştur. Bizim düşüncemize göre, Hitit Devletinin çöküşüne neden olan Ege Göçleri neticesinde Mira ve Kuvalya Krallığı da yıkılmaktan kurtulamamıştır. Bu olay sonucunda ise Afyonkarahisar ve çevresi Friglerin egemenliğine geçmiştir.
7. Friglerin Anadolu'ya ne zaman ve nereden geldikleri ile ilgili birçok görüş ileri sürülmüştür. MÖ. 13. yüzyılın ikinci yarısında cereyan eden Troya savaşları sırasında Troyalılar'ın müttefikleri olarak karşımıza çıkan Frigler, Hitit Devleti Ege Göçleri sonucunda yıkılınca, bu fırsatı değerlendirerek dalgalar halinde Makedonya'dan Anadolu'ya göç etmişler ve Hititlerin boşalttığı bölgeye yerleşmişlerdir. Arkeolojik buluntulardan anlaşıldığına göre Frigler, MÖ. 9. yüzyılda Gordion merkez olmak üzere Orta Anadolu'da Ankara, Alacahöyük, Pazarlı, Boğazköy ve Konya'nın bir bölümü, Doğu Anadolu'da Malatya, batıda ise Afyonkarahisar ve Manisa'ya kadar uzanan topraklar üzerinde güçlü bir devlet kurmuşlardır.
8. Bazı bilim adamları Asur vesikalarında geçen Muşkiler'in **“Frigler olabileceği”**ni ileri sürseler de, biz bu iki kavmin kral isimlerinde görülen benzerliklere rağmen, iki ayrı kavim olduğunu düşünüyoruz.
9. Ayrıca şunu da belirtmek isteriz ki, biz, Asur vesikalarında zikredilen Muşkiler'in, MÖ. 2. Binyıl Hitit metinlerinde geçen Gaşkalar olabileceği kanaatindeyiz. Muşki ve Gaşka isimleri

arasındaki ses benzeşmesi de bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

10. Frig Devleti'nin Kimmerler tarafından yıkılmasından sonra Afyonkarahisar ve çevresi bir süre Kimmer egemenliğinde yaşamıştır.
11. Lidya kralı Alyattes MÖ. 609 yılında Kimmerleri Anadolu'dan kovunca bu defa Afyonkarahisar ve çevresi Lidya Krallığı'nın hakimiyet sahası içerisine dahil olmuştur.
12. Pers kralı Kyros, MÖ. 546 yılında Lidya kralı Kroisos'u mağlup edince, bu defa tüm Lidya toprakları Perslerin eline geçmiş ve Persler bütün Anadolu'nun hakimi olmuşlardır. Dolayısıyla Anadolu topraklarının bir bölümünü oluşturan Afyonkarahisar ve çevresi de Pers egemenliği altına girmiştir.
13. Savaşçı bir kavim olan Frigler Anadolu topraklarına yerleştikten sonra Anadolu kültürüne önemli katkılarda buldukları gibi, kendilerinden önce bu topraklar üzerinde yaşayan kavimlerin kültüründen de etkilenmişlerdir. Özellikle dini inançlar açısından Friglerin Hitit etkisinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Gerçekten onlar, Hititler zamanında meşhur bir tanrıça olan Karkamışlı Kubaba'yı "**Kybele**" ismiyle kendi panteonlarına dahil etmişler ve Kybele inancının tüm Anadolu'ya yayılmasını sağlamışlardır.
14. Frigler de tıpkı öncüleri Hititler gibi ziraate önem vermişler, ziraati koruyucu ve geliştirici önlemler almışlardır. Hattâ daha da ileri giderek ekili alanlara zarar verenleri ve "**saban kıranları**" ölüm cezasıyla cezalandırmışlardır.
15. Afyonkarahisar ve çevresi Doğu ve Batı kültürlerinin kavşak noktasında yer aldığı için, bu bölgede Doğulu ve Batılı kültürleri yan yana ve hattâ içiçe görmek mümkündür. Afyonkarahisar ve çevresi, günümüzde de bu özelliğini sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

AKURGAL, Ekrem., Phrygische Kunst, Ankara 1955.

AKURGAL, Ekrem., “Forschungen In Phrygien”, Anatolia Revue Annuelle D’Archeologie III, 1958, s. 145-155

AKURGAL, Ekrem., Ancient Civilizations and Ruins of Turkey, İstanbul 1978.

AKURGAL, Ekrem., Anadolu Kültür Tarihi, Tubitak Yay., 20. Basım, Ankara 2008.

ALDRED, Cyril., “Egypt: The Amarna Period and The End of The Eighteenth Dynasty”, CAH Vol. II, Part II, s. 49-86.

ANABOLU, Mükerrerem., “Afyonkarahisar Müzesi’ndeki İlginç Kabartma” VIII. T.T. Kongresi Bildirileri, Cilt 1, Ankara 1976, s. 411-414.

ATALAY, İbrahim., - MORTAN, Kenan., Türkiye Bölgesel Coğrafyası, İnkılap yayınları 1997.

BAHAR, Hasan., - Karauğuz, Güngör., - Koçak, Özdemir., Eskiçağ Konya Araştırmaları I, İstanbul 1996.

BAİNES, John – MALEK, Jaromir., Cultural Atlas of Ancient Egypt, USA 2000.

BAKIR, T., “Daskyleion (Tyaiy Drayahya) Hellespontine Phrygia Bölgesi Akaemenid Satraplığı”, Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Arkeoloji Bölümü Dergisi, Anadolu/Anatolia 25, 2003, s. 1-19.

BAKIR, Tomris., “Yeni Bir Gordion Mu?”, National Geographic, Ocak 2008.

BALKAN, Kemal., Mama Kralı Anum-Hirbi’nin Kaniş Kralı Warşama’ya Gönderdiği Mektup, T.T.K. Yayını, Ankara 1957.

- BARNET, R. D., "Phrygia and The Peoples of Anatolia in The Iron Age", CAH Vol II-Part II, Chapter XXX, 1975 s. 417-442
- BAYDUR, Nezahat., Kültepe (Kaneş)ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul 1970.
- BECKMAN, Gary., "New Joins to Hittite Treaties", ZA 87, s. 96-100
- BECKMAN, Gary., Hittite Diplomatic Texts, Atlanta 1999.
- BERNDT-ERSÖZ, Susanne., Phrygian Rock-Cut Shrines (Structure, Function and Cult Practice), Brill, Leiden-Boston 2006.
- BIENKOWSKI, Piotr., – MILLARD, Alan., Dictionary of The Ancient Near East, USA 2000.
- BOSSERT, Helmuth Th., Asia, İstanbul 1946.
- BOZDAĞ, Mehmet., Afyonkarahisar Frig Vadisi İhsaniye, Afyonkarahisar İli Frig Vadisi Kültür Envanteri, Afyonkarahisar Valiliği Kültür Yayını, Afyonkarahisar 2009.
- BRANDAU, B.,-SCHICKERT, H., Hititler (Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu), Çev:Nazife Mert Oğlu,Arkadaş Yayınları, Ankara 2004.
- BRIXHE, Claude.,-WAELEKENS, Marc., "Un Nouveau Document Néo-Phrygien Au Musée D'Afyon", Kadmos 20, 1981, s. 66-75.
- BRIXHE Cl., - LEJEUNE, M., Corpus des Inscriptions Paleo-Phrygiennes I-II, Paris 1984
- BRIXHE, C.,- Lejeune, M., Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes (Institut français d'études, anatoliennes mémoire, 45) Paris 1984.

- BRIXHE,C.,-HODOT, R., L'Asie Mineure, du nord au sud: inscriptions inédits (Études d'archéologie classique, 6). Nancy 1988.
- BRIXHE, C., "LA plus occidentale des inscriptions phrygiennes", *Incontri Linguistici* 13, 1989-1990, s. 61-67.
- BRIXHE, C., "Les inscriptions paléo-phrygiennes de Tyane: leur intérêt linguistique et historique", in *La Cappadoce méridionale jusqu'à la fin de l'époque romaine. Actes du Colloque d'Istanbul (Institut Français d'Études Anatoliennes) 13-14 avril 1987*, eds. B. Le Guen-Pollet&O. Pelon. Paris 1991, s. 37-46.
- BRIXHE, C., "Les grecs, les phrygiens et l'alphabet", in *Studia in honorem Georgii Mihailov*, ed. A. Fol, Sofia 1995, s. 101-114.
- BRIXHE, C., "Les documents phrygiens de Daskyleion et leur éventuelle signification historique", *Kadmos* 35, 1996, s. 125-148.
- BRIXHE, C., "Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes: Supplement I", *Kadmos* 41, 2002, s. 1-102.
- BRIXHE,, C., "Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes: Supplement II", *Kadmos* 43, 2004, s. 1-130.
- BRYCE, Trevor., *Letters of The Great Kings of The Ancient Near East*, USA 2003.
- BRYCE, Trevor., *Life and Society in The Hittite World*, USA 2004.
- BRYCE, Trevor., *The Kingdoms of The Hittites*, USA 2005.
- BRYCE, Trevor., *The Trojans and Their Neighbours*, USA 2006.
- BRYCE, Trevor., *Hittite Warrior*, Great Britain 2007.

- BÜLBÜL, Cemil., “Eski Anadolu Tarihinde Frigler”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 27, 2009/2, s. 79-94.
- CARRUBA, O., “Beitrage Zur Mittelhethitischen Geschichte I. Die Tuthalijas und die Arnuwandas”, SMEA 18/1977, s. 137-174.
- CATE, Philo H.J. Ten., “Mursilis Northwestern Campaigns-Additional Fragments Of His Comprehensive Annals”, JNES 25, 1966, s. 162-191.
- CHARPIN, Dominique., The History of Ancient Mesopotamia: An Overview, Civilizations of The Ancient Near East, Jack M. Sasson in Ed., USA 2006.
- CLAUDE, F.A. Schaeffer., UGARITICA V, Paris 1968.
- CLINE, E. H., “Aššuwa and The Achaeans: The “Mycenaean” Sword at Hattušas and Its Possible Implications”, The Annual of the British School at Athens, Vol. 91 (1996), s. 137-151.
- COLLINS, Billie Jean., The Hittites and Their World, USA 2007.
- COŞKUN, Y., “Hitit Çivi Yazılı Belgelerin Işığı Altında İlkçağda Tuvanuva”, Belleten 53, Aralık 1989.
- COX, C.W.M., and CAMERON, A., “A native inscription from the Myso-Phrygian Borderland”, Klio 25, 1932, s. 1-16.
- CRAWFORD, H.,-GREENEWALT, Jr., “Croesus of Sardis and Lydian Kingdom of Anatolia” Civilizations of The Ancient Near East Vol. I-II, ed. Jack M. Sasson, USA 2006, s. 1173-1183.
- CRESPIN, Anne-Sophie., “Between Phrygia and Cilicia the Porsuk area at the beginning of the Iron Age”, An.St. 49, 1999.

- ÇAPAR, Ömer., “Anadolu’da Kybele Tapınımı”, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XXIX, 1-4, 1979, s. 191-210.
- ÇAPAR, Ömer., “Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı”, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XXIX, 1-4, 1979, s. 167-190.
- ÇAPAR, Ömer., Homeros Destanlarında Anadolu Kavimleri, IX. T.T.Kongresi, I. Cilt, Ankara 1986, s. 333-348.
- DARKOT, Besim., - TUNCEL, Metin., Ege Bölgesi Coğrafyası, İstanbul 1995.
- DEVRIES, Keith., “Gordion 1978”, An.St XXIX, 1979, s. 197-198.
- DEVRIES, Keith., “Gordion 1979”, An.St XXX, 1980, s. 213-214.
- DEVRIES, Keith., “Gordion 1980”, An.St XXXI, 1981, s. 186-187.
- DEVRIES, Keith., “Gordion Work” 1983, VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, s. 273-277.
- DEVRIES, Keith., “Gordion 1983”, An.St XXXIV, 1984, s. 214-215.
- DEVRIES, Keith., “Gordion 1986”, V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, s. 423-425.
- DEVRIES, Keith., “Gordion and Phrygia in the sixth century B.C.”, Source. Notes in the history of art 7, 1988, s. 51-59.
- DEVRIES, Keith., “The Gordion Excavation Seasons of 1969-1973 and Subsequent Research”, AJA 94, 1990, s. 371-406.
- DREW-BEAR, Thomas., “Frig Dilinde Yeni Yazıtlar”, III. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1984, s. 257-260.

- DREW-BEAR, Thomas, "Frigya ve Pisidya'da Hıristiyanlar, Askerler ve Eğitim Görmüş Köylüler", 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Kocaeli 2007, s. 261-268
- DREWS, R., "Myths of Midas and The Phrygian Migration From Europe", *Klio* 75, 1993, s. 9-26.
- EDWARDS, G. R., "Gordion Report, 1958" *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı IX, Ankara 1959, s.
- EDWARDS, G. R., "The Gordion Campaign of 1958: Preliminary Report", *AJA* 63, 1959, s. 263-268.
- EDWARDS, G. R., "Summary of Archaeological Research in Turkey in 1962 Gordion", *An.St.* 13, 1963, s. 19-20.
- FORRER, E., *Forschungen. Erkner bei Berlin: Selbstverlag*, 1926.
- FRANCOVICH, G. de Santuari e tombe rupestri dell'antica Frigia e un'indagine sulle tombe della Licia, Roma 1990.
- FRIEDRICH, J., "Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, I", *Mitteil-ungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft* 31/1. Leipzig 1926, s. 52-70.
- FRIEDRICH, J., *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache, I*, *Mitteil-ungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft* 31/1. Leipzig 1926, s. 106-150.
- FRIEDRICH J., "Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache II", *Mitteil-ungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft* 34/1. Leipzig 1930, s.5-19.
- FRIEDRICH, J., "Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache II", *Mitteil-ungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft* 34/1. Leipzig 1930, s.50-82.

- GARSTANG, J. - GURNEY, O.R. *The Geography of Hittite Empire*, London 1959.
- GATES, Marie-Henriette., "Gordion" *AJA* 99 No:2, 1995.
- GATES, Marie-Henriette., "Gordion", *AJA* 100, 1996, s. 307-308.
- GATES, Marie-Henriette., "Gordion" *AJA* 101 No:2, 1997, s. 272-274.
- GOETZE, A., *Madduwattaš*, *MVAeG* 32, Leipzig 1928.
- GOETZE, A., *Die Annalen Des Muršiliš*, *MVAeG* 38, Leipzig 1933.
- GOETZE, A., *Kizzuwatna and The Problem of The Hittite Geography*, Yale University, London 1940
- GÖNÇER, Süleyman., *Afyon İli Tarihi*, cilt 1, İzmir 1971.
- GURNEY, O.R., *The Hittites*, London 1952.
- GUTERBOCK, Hans G., "Hittites and Akaeans: A New Look", *Proceedings of The American Philosphical Society*, 128, 1984, s. 114-122.
- GUTERBOCK, H. G., "Troy in Hittite Texts? Wilusa, Ahhiyawa and Hittite History", in M. J. Mellink (ed.), *Troy and Trojan War*, 1986,
- HAMILTON, W.J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia I-II*, London, 1842.
- HANFMANN, George M. A., - WALDBAUM, JANE C., "Kybebe and Artemis Two Anatolian Goddesses at Sardis", *Archaeology* 22, 1969, s. 264-269
- HASPELS, C.H. Emilie., *The Highlands of Phrygia*, Princeton 1971.
- HASPELS, C.H., *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments I, The Text II, The Plates*, New Jersey, 1971.

HEINHOLD-KRAHMER S., Arzawa. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den Hethitischen Quellen, Texte der Hethiter 8. Heidelberg 1977.

HEINHOLD-KRAHMER, S., Arzawa. Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den Hethitischen Quellen, Texte der Hethiter 8. Heidelberg 1977.

HENRICKSON, R.C., and BLACKMAN, M.J., "Large-Scale Production of Pottery at Gordion: Comparison of The Late Bronze and Early Phrygian Industries" Paléorient 22/1, 1996, s. 67-87.

HERODOTOS, Herodot Tarihi, Çev: Mümtelim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.

HOFFMANN, I., "Einige Überlegungen zum Verfasser des Madduwatta-Textes", Or, LIII, 1984, s. 34-51.

HOMEROS, İlyada, Çev: Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, 19. Baskı, İstanbul 2005.

HUXLEY, G.L., Achaeans and Hittites, Oxford 1960

IŞIK, Fahri, "Karanlık Dönem'in Aydınlığı ve Frig Sanatının Anadolu'su Üzerine" A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi, Anadolu/Anatolia 24, 2003, s. 19-29 IŞIK, Fahri "Phryg Dini (Tek Tanrıça Matar Kubelaya)", Arkeo Atlas Dergisi, Sayı 5, 2006, s. 47-52

IŞIK, Fahri., Frigler Bir Trak Halkının Anadolu'da Doğuşu, 2002 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, Ankara 2003, s. 21-25

İLASLI, Ahmet - UYAN, Muzaffer., "Türk Öncesi Eserler", Afyonkarahisar Kütüğü, cilt 1, Afyon 2001, s. 275-295

İŞCAN, Nejat., Frigya (Phrygia), Eskişehir 2002.

- JASTROW, JR. Morris., “Mešek and Tabal”, The American Journal of Semitic Languages and Literatures 13-3, 1897.
- JOUKOWSKY, Martha Sharp., Early Turkey Anatolian Archaeology from Prehistory through the Lydian Period, USA 1996.
- Kalder, W. M., “Early-Christian Epitaphs From Phrygia”, An.St. V, 1955, s.25-38.
- KARAMUT, İsmail., Pisidia Antiocheia’sı Yakınında Bulunan Men Kutsal Alanı, Türk Arkeoloji Dergisi, sayı XXVIII, 1989, s. 177-178.
- KARAUĞUZ, Güngör., Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri, Konya 2002.
- KARAUĞUZ, Güngör., MÖ. II. Binde Orta Anadolu’nun Güney Kesimi, Çizgi Kitabevi, Konya-2005.
- KARGIOĞLU, Mustafa., Afyonkarahisar Çevresi Flora ve Vejetasyonu, Afyonkarahisar Kütüğü, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Cilt:1, Afyonkarahisar 2001, s. 49-60
- KINAL, F., Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi, TTK Yayınları, Ankara 1953.
- KINAL, Füzulan., Eski Anadolu Tarihi, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987.
- KINAY, Cahit., “Phrygiaka; Phryg Arkeolojisi Üzerine Yeni Araştırmalar”, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi II, 1943-1944, s. 83-87
- KNUDTZON, J. A., Die El-Amarna-Tafeln, Neudruck der Ausgabe, 1964.
- KOÇAK, Özdemir., “Afyon-Bolvadin Yüzey Araştırmaları 2002 (Neolitik Çağdan İlk Tunç Çağına Kadar)”, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Ankara 2003, s. 173-184.

- KOÇAK, Özdemir., “Bolvadin, Çay ve Sultandağı Yüzey Araştırmaları 2003”,
22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Konya 2004, s. 19-28.
- KOÇAK, Özdemir., Erken Dönemlerde Afyonkarahisar Yerleşmeleri, Kömen
Yayınları, 1. Baskı, Konya 2004.
- KOÇAK, Özdemir., “Afyon İli ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları 2004”, 23.
Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Antalya 2005, s. 83-94.
- KOÇAK, Özdemir., - IŞIK, Adem., “2005 Yılı Afyonkarahisar İli ve İlçeleri
Arkeolojik Yüzey Araştırması”, 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı,
1. Cilt, Çanakkale 2006, s. 357-380.
- KOÇAK, Özdemir., - IŞIK, Adem., “2006 Yılı Afyonkarahisar İli ve İlçeleri
Arkeolojik Yüzey Araştırması”, 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı,
2. Cilt, Kocaeli 2007, s. 85-102.
- KOÇAK, Özdemir., “Afyonkarahisar İli ve İlçeleri 2007 Yılı Yüzey
Araştırması”, 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 2, Ankara
2008, s. 51-72.
- KÖRTE, Alfred., “Kleinasiatiscche Studien III. Die phrygischen Felsdenk mäler”,
AM 23, 1898, s. 80-153.
- KÖRTE, Gustav., - KÖRTE, Alfred., Gordion: Ergebnisse Der Ausgrabung Im
Jahre 1900. Berlin: Druck Und Verlang Van Georg Reimer, 1904.
- KRAUSS, Rolf., “Akhetaten: A Portrait in Art of an Ancient Egyptian Capital”,
Civilizations of The Ancient Near East, Jack M. Sasson in Ed., USA
2006, s. 749-762.
- KRETSCHMER, P., “Alakšandu König von Vilusa”, Glotta 13,1924, s. 205-213.
- KRETSCHMER, P., “Alaksandus Alexandras” Glotta 24,1935, s. 203-251.

- KRETSCHMER, P., “Nochmals die Hypachäer und Alaksandus”, *Glotta* 25,1936, s. 203-251.
- KUHRT, Amelie., *The Ancient Near East C. 3000-330 B.C. Volume I*, Roudledge History of The Ancient World, USA 2007.
- KUNIHOLM, Peter Ian., “Gordion” VI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 1990, s. 130-131.
- KUNIHOLM, Peter Ian., “Aegean Dendrochronology Project Extensions to The Long Chronologies”, VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, 1992.
- LABORDE, De Léon., *Voyage de l’Asie Mineure par MRS. Alexandre de Laborde*, Becker, Hall et Léon de Laborde, Paris 1838.
- LANDSBERGER, B., “Önasya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri”, II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul, 20-25 Eylül 1937, TTK Yayınları, İstanbul 1943.
- LATACZ, Joachim., *Troy and Homer*, USA 2004.
- LEICK, Gwendolyn., *Dictionary of Ancient Near East Architecture*, London 1988.
- LEICK, Gwendolyn., *The Babylonians an Introduction*, USA 2007.
- LUCKENBILL, D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. 1, New York 1968.
- LUCKENBILL, D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. 2, New York 1968.
- MACQUEEN, J.G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev: Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2001.

- MACQUEN, J. G., *The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor*, London 2001.
- MANSEL, A.M., *Ege ve Yunan Tarihi*, T.T.K. Yayını, Ankara 1988.
- MELLINK, Machteld J., "Gordion" *AJA* 63, 1959, s. 79.
- MELLINK, Machteld J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 68, 1964, s. 149-166.
- MELLINK, Machteld J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 71, 1967, s. 155-174.
- MELLINK, Machteld J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 75, 1971, s. 161-181.
- MELLINK, Machteld J., "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 80, 1976, s. 261-289.
- MELLINK, Machteld J., "Archaic Wall Paintings from Gordion" In *From Athens to Gordion: the Papers of a Memorial Symposium for Rodney S. Young*, Keith De Vries, ed., *University Museum Papers No1*, 1980, s. 91-98.
- MELLINK, Machteld J. "Comments on a Cult Relief of Kybele from Gordion", *Beitrage zur Altertumskunde Kleinasiens Festschrift für Kurt Bittel*, Mainz am Rhein 1983, s. 349-360.
- MELLINK, Machteld J., "Gordion" *AJA* 89, 1985, s. 560.
- MELLINK, Machteld J., "Gordion" *AJA* 95, 1991, s. 140-141.
- MELLINK, Machteld J., "Archaeology in Anatolia" *AJA* 97, 1993, s. 105-133.
- MELLINK, Machteld J., "Bilinguals and The Alphabet in Cilicia, Tabal and Phrygia", *Karatepe'deki Işık Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*,

Derleyenler, Güven Arsebük, Machteld J. Mellink, Wolf Schirmer, Ege Yayınları-İstanbul, 1998, s. 495-498.

MELLINK, Machteld J., “Mita, Mushki and Phrygians”, Anadolu Araştırmaları II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1965, s. 317-325

MELLINK, M. “Anatolia”, CAH, Vol. 4, s. s. 211-233

MELLINK, Machteld J., “Archaeology in Anatolia” AJA 97, 1993.

MELLINK, Machteld J., “Temples and High Places in Phrygia”, Temples and High Places in Biblical Times, Jerusalem, 14-16 March 1977.

MEMİŞ, Ekrem., “Filistin Kime Aittir?” Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, sayı 1, Ankara 1985, s. 223-238.

MEMİŞ, Ekrem, “MÖ. 2. Binyılda Hitit-Gaşka Münasebetleri” II. Tarih Boyunca Uluslararası Karadeniz Bildirileri, Samsun 1990, s. 103-110.

MEMİŞ, Ekrem., Troya ve Troyalılar (Troyalılar Türk Müdür?), Çizgi Kitabevi, Konya 2005a.

MEMİŞ, Ekrem., İskitlerin Tarihi, Çizgi Kitabevi, Konya 2005b.

MEMİŞ, Ekrem., “Eskiçağda Afyonkarahisar”, Merfes’05 Mermer Sempozyumu, Afyonkarahisar 2005c., s. 1-15

MEMİŞ, Ekrem., Eskiçağda Mezopotamya, Ekin Kitabevi, Bursa 2007.

MEMİŞ, Ekrem., Tarih Metodolojisi, 5. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2008.

MEMİŞ, Ekrem., Eskiçağ Türkiye Tarihi, Çizgi Kitabevi, 9. Baskı, Konya Ekim-2009a.

- MEMİŞ, Ekrem., Eskiçağda Türkler, Çizgi Kitabevi, 3. Baskı, Konya 2009b.
- MERMERCİ, Doğu., “Afyon Bölgesi ve Hinterlandında MÖ. II. Bin Yerleşme Birimleri”, VIII. TTK Kongresi, I. Cilt, Ankara 1979, s. 159-163
- MERRIER, S.A., “Diplomacy and International Marriages”, Ed.:R. Cohen-R. Westbrook, USA 2000, s. 165-173.
- MIEROOP, Marc Van De., A History of The Ancient Near East, ca. 3000-323 BC., Second Edition, USA 2007.
- MONTE, del G.F., “Mashuiluwa, König von Mira.”, Or 43, 1974, s. 355-368.
- MONTE, del G.F., “Neue Bruchstücke zum Manapa-^dU-Vertrag” Or 49, 1980, s. 59-62.
- MORAN, W. L., The Amarna Letters, London 1992.
- MORRIS L, Bierbrier., Historical Dictionary of Ancient Egypt, Second Edition, USA 2008.
- MUSCARELLA, Oscar White., “Phrygian or Lydian” JNES 30, 1971, s. 124-136
- MUSCARELLA, Oscar White., “King Midas of Phrygia and The Greeks”, Anatolia and The Ancient Near East Studies in Honor of Tahsin Özgüç, Ed. K. Emre, Ankara 1989.
- MUSCARELLA, O. W. “The Iron Age background to the formation of the Phrygian state”, BASOR 299/300, 1995, s. 91-101.
- MUSCARELLA, O. W., “The Iron Age background to the formation of the Phrygian state”, BASOR 299/300, 1995, s. 91-101.
- NOUGAYROL, J., PRV II ve PRV V, UGARITICA V, Paris 1968.
- OPPENHEIM, A. Leo., Ancient Mesopotamia, USA 1977.

- OTTEN, H., "Zusätzliche Lesungen zum Alaksandu-Vertrag", MIO 5, 1957.
- PERROT, G., - GUILLAUME, Edmond., - DELBET, Jules., Exploration archeologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont, Paris 1872.
- POSTGATE, J.N. "Assyrian Texts and Fragments", Iraq 35, 1973, s. 13-36.
- RAMSAY, W.M., "Some Phrygian Monuments", JHS 3, 1882, s. 256-263.
- RAMSAY, W.M., "Studies in Asia Minor", JHS 3, 1882, s. 1-68.
- RAMSAY, W. M., "The Rock Necropoleis of Phrygia" JHS 3, 1882, s. 1-32.
- RAMSAY, W. M., "Sepulchral Customs in Ancient Phrygia" JHS 5, 1884, s. 241-262.
- RAMSAY, W. M., "A Study of Phrygian Art I", JHS 9, 1888, s. 372-373
- RAMSAY, W.M., "A Study of Phrygian Art (Part II)", JHS 10, 1889, s. 147-189.
- RAMSAY, W.M., Çev. Mihri Pektaş, "Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası", M.E.B. Yayınları, İstanbul 1960.
- REBER, F. Von., "Die Phrygischen Felsendenkmaler", Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften , 21, 1897-1898, s. 529-598.
- ROAF, Michael., Cultural Atlas of Mesopotamia and The Ancient Near East, USA 2004.
- ROL, Alexander., "The Paredroi between 'Midas City' and 'Midas' Gardens", Frigi e frigio atti del 1. Simposio internazionale Roma 16-17 Ottobre 1995, s. 261-269
- ROLLER, Lynn E., "The Legend of Midas", Classical Antiquity, Vol. 2, No. 2, 1983, s. 299-313.

- ROLLER, Lyon E., "A Hellenistic Statuette From Gordion: Kybele Among The Muses" *AJA* 90, 1986, s. 161-178
- ROLLER, Lynn E., "Hellenistic Epigraphic Texts From Gordion" *Anatolian Studies* XXXVII, 1987, s. 103-133;
- ROLLER, Lynne E., "The Phrygian Character of Kybele: The Formation of an Iconography and Cult Ethos in The Iron Age", *Anatolian Iron Ages* 3, Van, 6-12 August 1990, s. 189-198.
- ROST, L., *Die Außerhalb von Boğazköy Gefunden Hethitischen Briefe*, MIO 4, 1956.
- SAMS, G. Kenneth., "Imports At Gordion", *Expedition*, 1979, s. 6-17.
- SAMS, G. Kenneth., "Sculptured Orthostates at Gordion", *Studies Honor of Tahsin Özgüç, Anatolia and The Ancient Near East*, Ankara 1989, s. 447-454.
- SAMS, G. K. - VOIGHT, Marry M., "Work at Gordion In 1988", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 11, 1990, s. 77-105.
- SAMS, G. Kenneth., "20. Aspects of Early Phrygian Architecture At Gordion", *Anatolian Iron Ages* 3, Van 6-12 Ağustos 1990, s. 211-220.
- SAMS, G. K. - VOIGHT, Marry M., "Work at Gordion In 1989", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 12, 1991, s. 455-470.
- SAMS, G. K. - VOIGHT, Marry M., "Gordion Archaeological Activities, 1993", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 16, 1995, s. 369-392.
- SAMS, G. K. - VOIGHT, Marry M., "Gordion Archaeological Activities, 1994", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 17, 1996, s. 433-452.
- SAMS, G. K. - VOIGHT, Marry M., "Gordion 1995", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 18, 1997, s. 475-497.

- SAMS, G. Kenneth., "Gordion and The Kingdom of Phrygia", Frigi e Frigio, Atti del 1. Simposia Internazionale Roma, 16-17 Ottobre 1995, A cura di R. Gusmani, M. Savlini, P. Vannicelli, Consiglio Nazionale delle Ricerche Roma 1997, s. 308-416
- SAMS, G. Kenneth., "Sculptured Orthostates in Early Phrygia" AJA 84, 1980, s.102
- SASSON, Jack M., Civilizations of The Ancient Near East, USA 2006.
- SAYCE, A.H., "The Geographical Position of Arzava", The Journal of Egyptian Archaeology, Volume VIII, London 1922, s. 111-139
- SAYCE, A. H. "Midas of Phrygia", Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, No: 1, 1931, s. 135-138.
- SCHULER, Von., Die Kaškaer, Berlin 1965.
- SERTESER, Ahmet., Afyonkarahisar'da Bitki Örtüsü Toprak İlişkisi, Afyonkarahisar Kütüğü, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Cilt:1, Afyonkarahisar 2001, s. 61-72
- SEVİN, Veli., Anadolu Arkeolojisi, Der Yay., İstanbul 2003.
- SEVİN, Veli., Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, T.T.K. Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2007.
- SİVAS, Hakan., "Afyonkarahisar Çevresinde Yeni Bulunan Roma Dönemi Nekropollerini", VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyonkarahisar, 18-20 Nisan 2005, s.
- SİVAS, Taciser., "Kabartmalı Bir Frig Kaya Mezarı: Karacakaya/Gelin Kız Mezarı", Muhibbe Darga Armağanı Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul 2008, s. 437-450
- SNELL, Daniel., A Companion to The Ancient Near East, USA 2005.

- SOMMER, F., "Die Ahhijava Urkunden" XIX, 1932, s. 329-349.
- STAR, S. Frederick., "Mapping Ancient Roads in Anatolia", *Archaeology* 16, 1963, s. 162-169.
- STARKE, Frank., "Zur Deutung der Arzaua-Briefstelle VBot 1, 25-27," *ZA* 71 1982, s. 221-231.
- STEUART, John R.A., *Description of Some Ancient Monuments with Inscriptions stil existing in Lydia and Phrygia several of which are supposed to be Tombs of The Early Kings*, London 1842.
- STRABON, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yay., 4. Baskı, İstanbul 2000.
- SUMMERS, G.D., "Grey Ware and The Eastern Limits of Phrygia", *Anatolian Iron Ages 3*, Van 6-12 August 1994, s. 241-252
- ŞAHİN, M. Çetin., "Büyük Aslantaş: Frigya'da Bir Hitit Kaya Mezarı", *Archivum Anatolicum* 4, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2000, s. 151-156
- ŞAHİN, N. Eda Akyürek., *Phrygia'dan İki Yeni Meter Kranomegalene Adağı*, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 125, 2007, s. 67-74
- TARHAN, M. Taner., "Eskiçağda Kimmerler Problemi" VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1979, cilt 1, s. 335-369.
- TARHAN, M. Taner., "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1984, s. 109-120.
- TAYLOR, W., *The Mycenaeans*, London 1972.
- TEXIER, Charles., *Description de l'Asie Mineure, Faite par ordre du gouvernement Français, de 1833 a 1837 I*, Paris 1839.

- TEXIER, Charles., Çev: Ali Suat, KÜÇÜK ASYA Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, II. Cilt, Ankara 2002.
- TSETSKHLADZE, Gocha R., “Thracians Versus Phrygians: About The Origin og The Phrygians Once Again”, Anatolian Iron Ages 6, Eskişehir, 16-20 August 2004, s.283-310.
- TÜFEKÇİ SİVAS, Taciser., Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki PHRYG KAYA ANITLARI, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 1999.
- TÜFEKÇİ SİVAS, Taciser., “Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri 2001 Yılı Yüzey Araştırması”, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Ankara 2002, s. 285-298.
- TÜFEKÇİ SİVAS T., SİVAS, Hakan., “2002 Yılı Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri Yüzey Araştırması”, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Ankara 2003, s. 155-166
- TÜFEKÇİ SİVAS T., SİVAS, Hakan., “2003 Yılı Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri Yüzey Araştırması”, 22. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Konya 2004, s. 285-298
- TÜFEKÇİ SİVAS, Taciser., “Yeni Araştırmalar Işığında Afyonkarahisar Bölgesi Frig Kaya Anıtları” VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyonkarahisar, 18-20 Nisan 2005,
- UÇANKUŞ, H. T., “Afyon’un Tatarlı Kasabası’nda Bulunan Phryg Tümülüsü Kazısı” VIII. T.T. Kongresi Bildirileri, 1976, Cilt 1. s. 305-334
- UÇANKUŞ, Hasan Tahsin Bir İnsan ve Uygarlık Bilimi ARKEOLOJİ Tarih Öncesinden Perslere Kadar Anadolu, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

- UÇANKUŞ, H. T., Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia (Kültür Rehberi), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- UMAR, Bilge., Phrygia, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2008.
- UYAN, Muzaffer., "Ulaşım ve Haberleşme" Afyonkarahisar Kütüğü, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Cilt:2, Afyonkarahisar 2001.
- ÜNAL, Ahmet., Hititler Devrinde Anadolu II, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.
- ÜYÜMEZ, Mevlüt., - KOÇAK, Özdemir., - İLASLI, Ahmet., "Afyonkarahisar/Bayat İlçesi Dede Mezarı Orta Tunç Çağı Nekropolü 2006 Yılı Kazıları", 25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Kocaeli 2007, s. 403-416.
- VASSILEVA, Maya., "A Few Notes on The Recent Phrygian Epigraphic Data", Frigi e frigio: atti del 1. Simposio internazionale : Roma, 16-17 ottobre 1995 s. 267-270.
- VOIGHT, Mary M., Excavations at Gordion 1988-1989: The Yassihöyük Stratigraphic Sequence. In Anatolian Iron Ages 3: Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990, D. French and A. Çilingiroğlu, eds, 1994, s. 265-293.
- VOIGHT, Mary., HENRICKSON, M. Robert C., DEVRIES, Keith., LAWALL, Mark., MARSH, Ben., GÜRSAN-SALZMAN Ayse., and YOUNG, T. Cuyler., "Fieldwork at Gordion: 1993-1995", Anatolica XXIII, 1997, s. 1-59.
- VOIGHT, Mary M., "Gordion" The Oxford Encyclopedia of Archaeology in The Near East, 1997, s. 426-431.

- VOIGHT, Mary M., “From Phrygian Capital to Achaemenid Entrepot: Middle and Late Phrygian Gordion”, *Iranica Antiqua* XXXIV, 1999, s. 191-241
- VOIGHT, Mary M.,-HENRICKSON, Robert C., “Formation of The Phrygian State: The Early Iron Age at Gordion”, *An.St* 50, 2000, s. 37-54.
- VOIGHT, Mary M., “The Middle Phrygian Occupation At Gordion” *Ancient Near Eastern Studies Supplement* 20, *Anatolian Iron Ages* 6, The Proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Colloguium held at Eskişehir, 16-20 August 2004, ed. By A. Çilingiroğlu and Antonio sagona, Peeters 2007, s. 311-333.
- WITTKE, Anne-Maria., “Phrygia: Kayaların Efendileri”, *Arkeo Atlas*, 2006.
- WITTKE, Anne-Maria “Remarks on The Early History of Phrygia (Twelfth To Eighth Century B.C.)” *Ancient Near East Studies Supplement* 20, *Anatolian Iron Ages* 6, The Proceedings of The Sixth Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Eskişehir, 16-20 August 2004, Eds. A. Çilingiroğlu- Antonio Sagona, Peeters 2007, s.
- WOODARD, Roger D., *The Cambridge Eyclopedia of The World’s Ancient Languages*, United Kingdom 2005.
- YILDIRIM, Recep., *Uygarlık Tarihine Giriş*, Ankara 2004.
- YILMAZ, Özer., *Afyon ve Çevresi İklim Özellikleri*, Afyon 1999.
- YILMAZ, Özer., “Afyonkarahisar İli Genel Coğrafya Özellikleri”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Cilt:1, Afyonkarahisar 2001, s. 3-26
- YİĞİT, Turgut., *Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit Çağında Anadolu*, Ankara 2000.

- YİĞİT, Turgut., “Akkadlar Devrinde Anadolu’nun Siyasal Yapısı” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 40, 3-4, 2000, s. 13-28
- YOUNG, Rodney S., “Gordion 1950”, University of Museum Bulletin 16, 1951, s. 3-20.
- YOUNG, Rodney S., “Making History at Gordion”, Archaeology 6, 1953, s. 159-166.
- YOUNG, Rodney S., “Progress at Gordion”, University of Museum Bulletin 17, 1953, s. 2-39.
- YOUNG, Rodney S., “Gordion: Preliminary Report-1953” AJA 59, 1955; s. 1-18.
- YOUNG, Rodney S., “Asia Minor (Gordion 1950-Progress at Gordion 1951-1952)”, Bibliotheca Orientalis XIII, 1956, s. 232-233.
- YOUNG, Rodney S., “Gordion 1956: Preliminary Report” AJA 61, 1957, 319-331.
- YOUNG, Rodney S., “Gordion on The Royal Road”, Proceedings of the American Philosophical Society; 107, 1963, s. 348-364.
- YOUNG, Rodney S., “Early Mosaics at Gordion” Expedition 7, 1965, s. 4-13.
- YOUNG, Rodney S., “Doodling at Gordion”, Archaeology 22, 1969, s.270-275.
- YOUNG, Rodney S., “The Campaign of 1955 at Gordion”, AJA 60, 1956, s. 249-266.
- YOUNG, Rodney S., “The Campaign of 1957 at Gordion”, AJA 62, 1958, s. 139-154.

- YOUNG, Rodney S., "The Campaign of 1959 at Gordion", AJA 64, 1960, s. 227-243.
- YOUNG, Rodney S., "The Campaign of 1961 at Gordion", AJA 66, 1962, s.153-168.
- YOUNG, Rodney S., "The Campaign of 1963 at Gordion", AJA 68, 1964, s. 279-292.
- YOUNG, Rodney S., "The Gordion Campaign of 1965", AJA 70, 1966, s. 267-278.
- YOUNG, Rodney S., "The Gordion Campaign of 1967", AJA 72, 1968, s. 231-242.
- YOUNG, Rodney S., "The Gordion Excavations, Final Reports, Vol I: Three Great Early Tumuli", Philadelphia, 1981.
- YÜKSEL, İbrahim., "Şehrin Adı Afyon Değil Afyonkarahisar", Anadolu'nun Kilidi Afyon, Afyon 2004, s. 45-49.

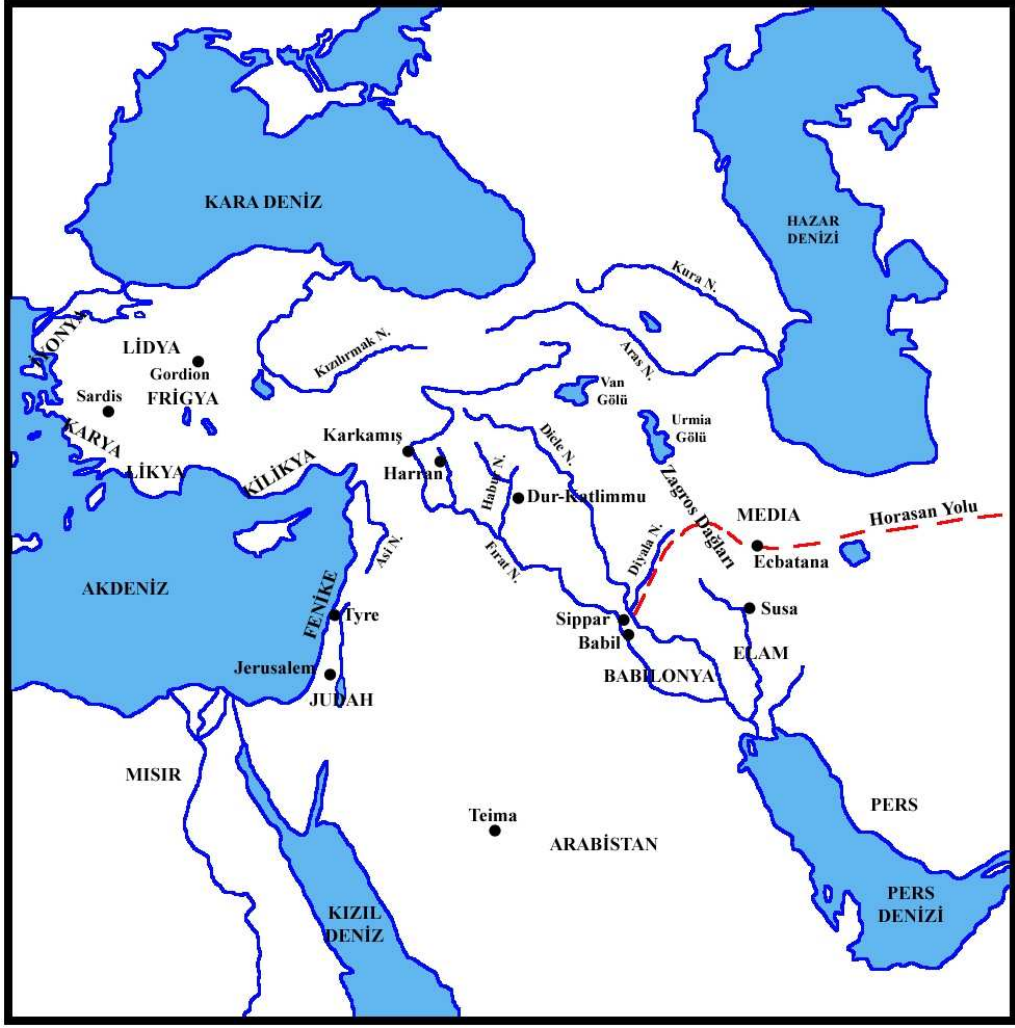
EKLER

EK 1: HARİTALAR

Harita 1: Geç Bronz Çağında Anadolu, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya

Bu harita, Bryce 2006, s. 79'daki harita temel alınarak çizilmiştir.

Harita 2: MÖ. 6. Yüzyılda Güneybatı Asya (Yakın Doğu)

Bu harita, Bryce 2005, s. 53'deki harita temel alınarak çizilmiştir.

Harita 3: Midas Zamanında Frigya ve Çevresi

Bu harita, Sasson 2006, s.1148'deki harita temel alınarak çizilmiştir.

Harita 4: Anadolu (MÖ.1500-700)

Bu harita, Sasson 2006, s.1103'deki harita temel alınarak çizilmiştir.

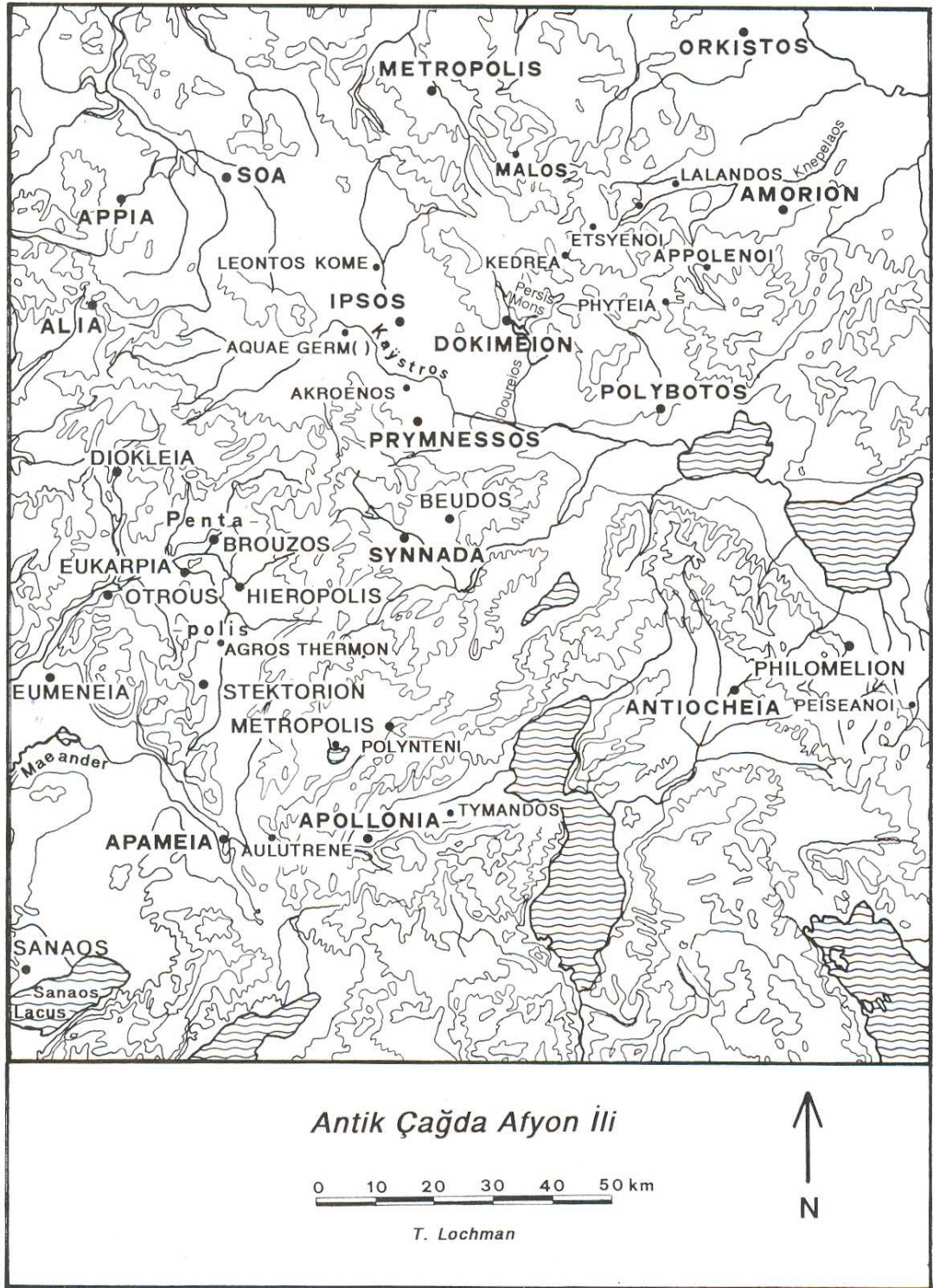
Harita 5: Hitit Anadolu'sunda Yerleşim Birimleri

Bu harita, Kuhrt 2007, s. 233'deki harita temel alınarak çizilmiştir.

Harita 6: MÖ. 9.-7. Yüzyıllar Arasında Frig Krallığı

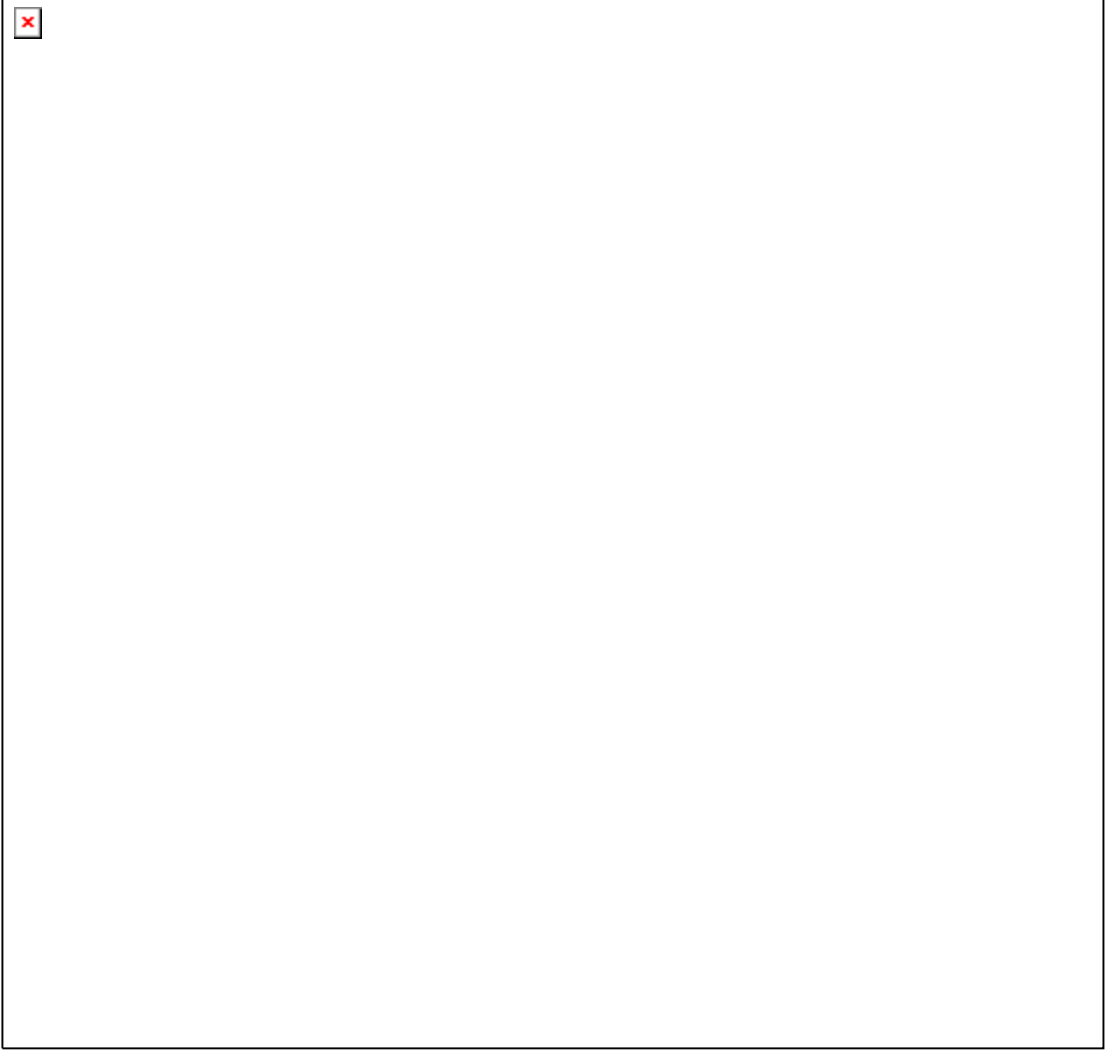
Taciser Tüfekçi Sivas-Şevket Dönmez, National Geographic, Ocak 2008, s. 63

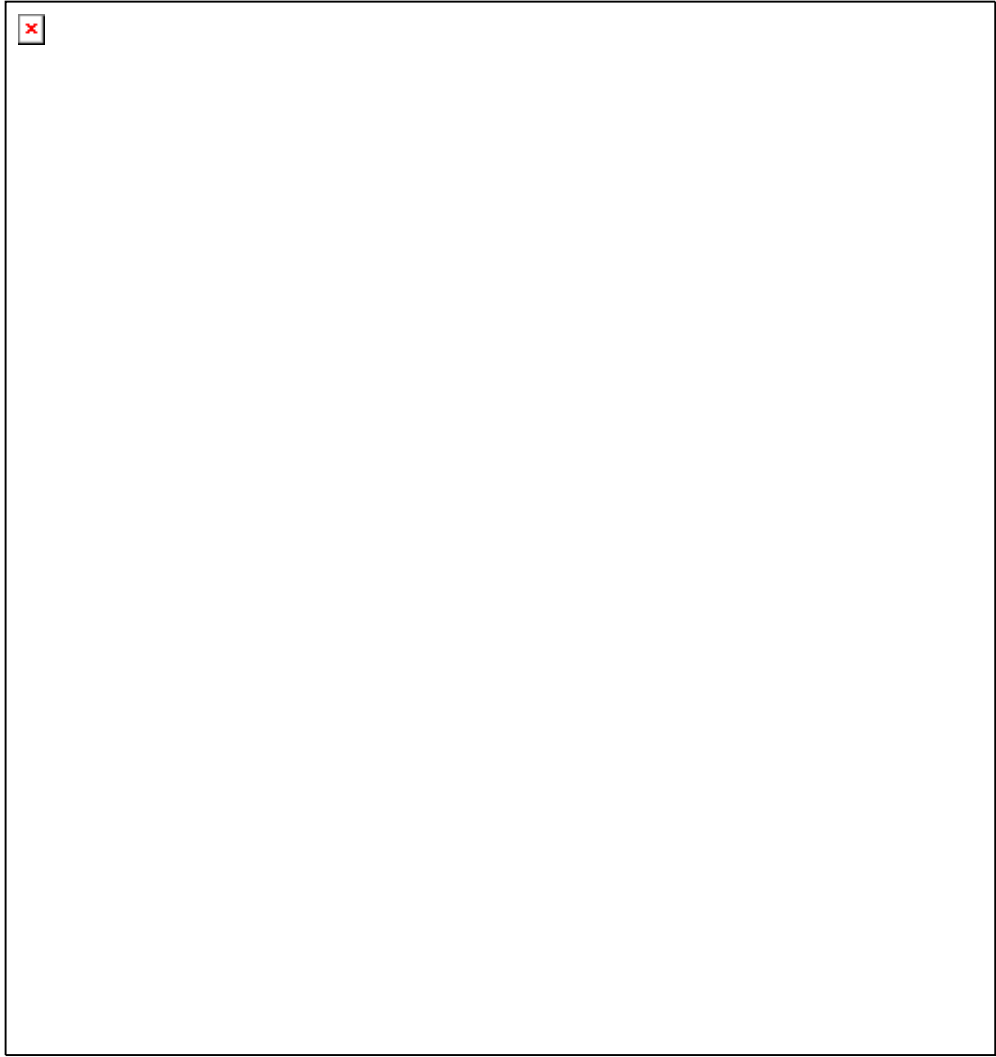
Harita 7: Antik Çağda Afyonkarahisar

Thomas Drew-Bear, "Grek ve Roma Döneminde Afyonkarahisar", Afyonkarahisar Kültüğü, Cilt 1, Afyon 2001, s. 111

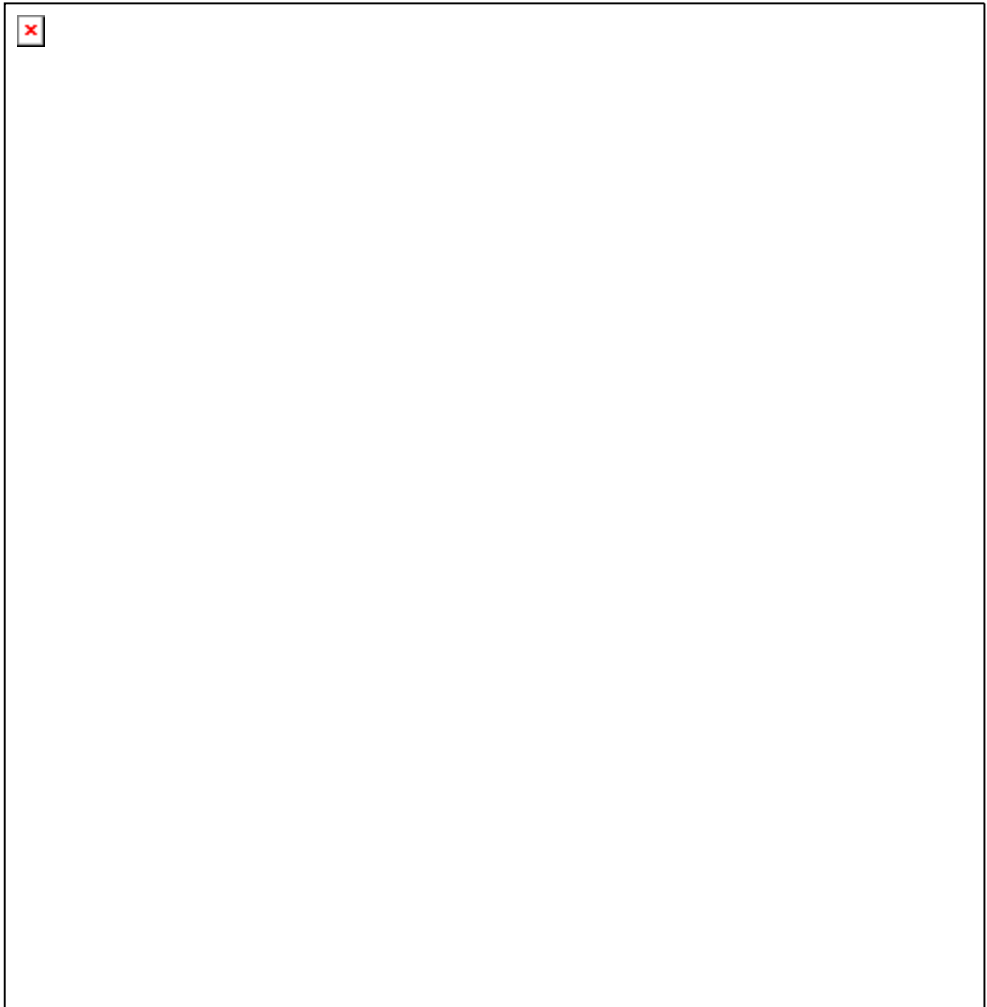
EK 2:
FRİG VADİSİNDE ÇEKİLMİŞ FOTOĞRAFLAR

Frig Vadisi'nin Giriş

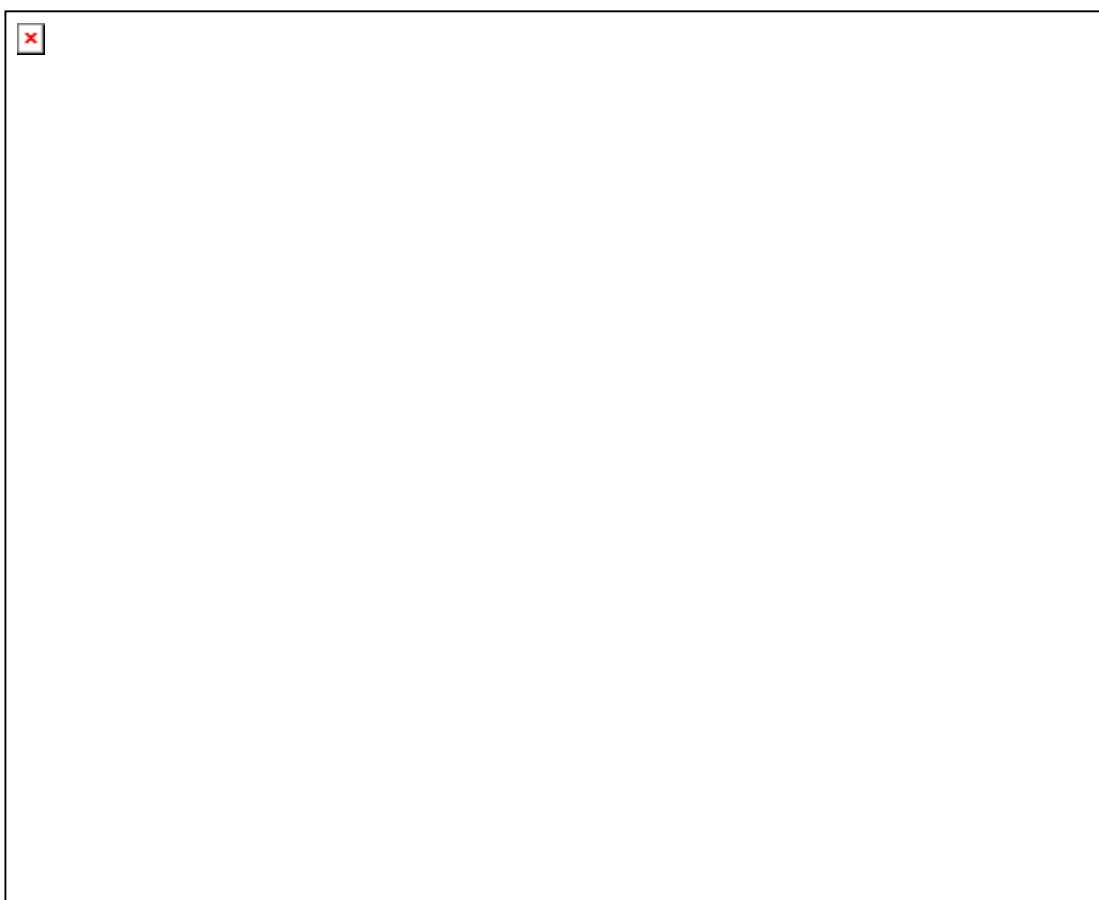
Ayazini (Metropolis)

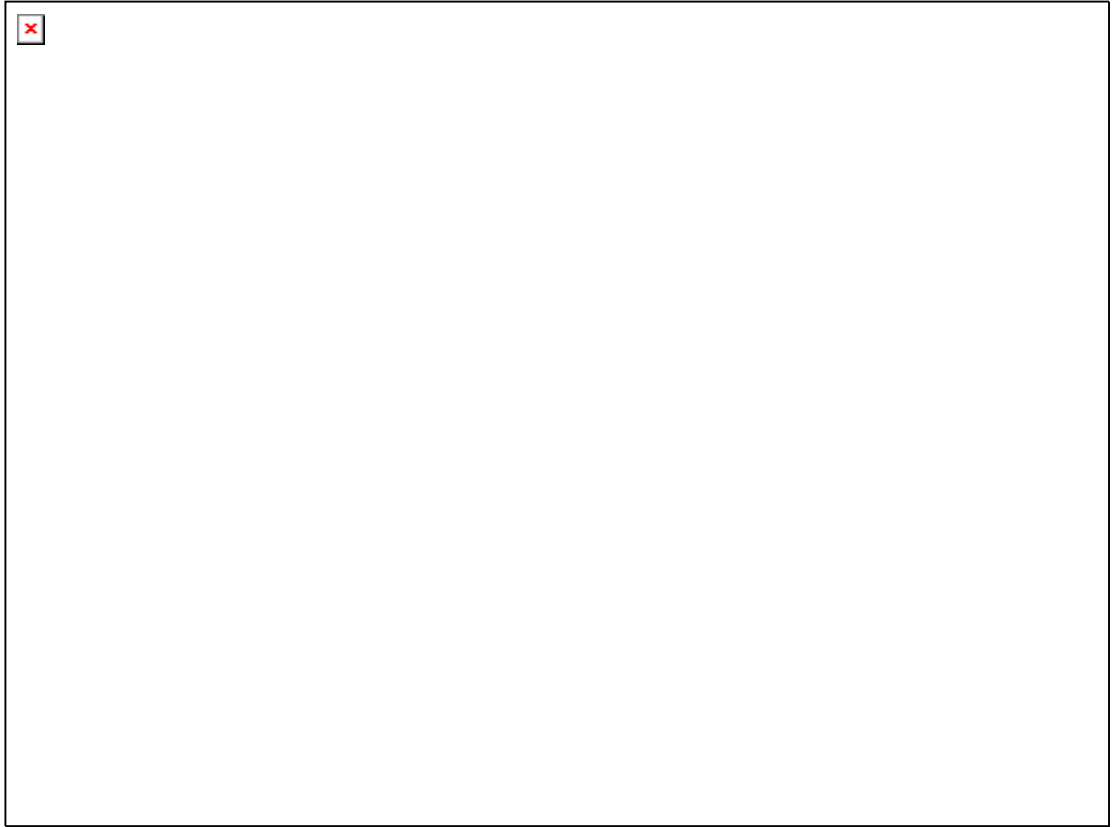
Ayazini (Metropolis)

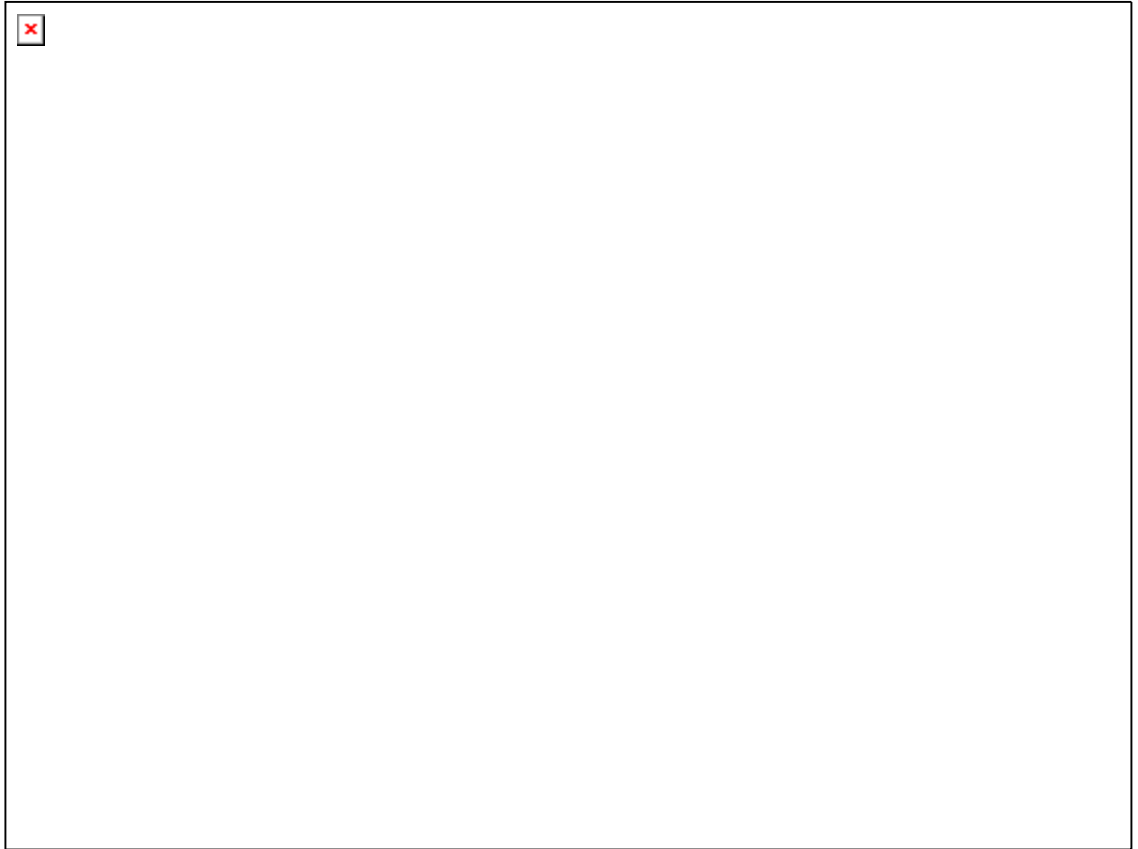
Ayazini (Metropolis)

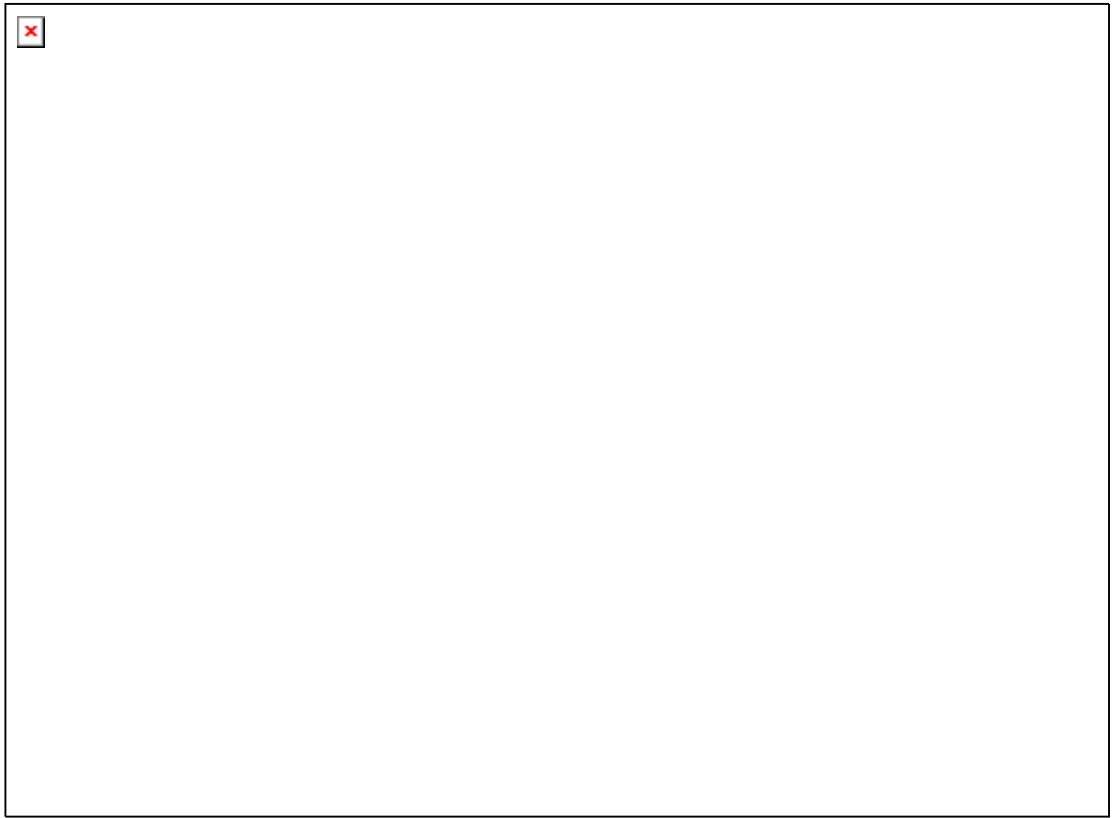
Ayazini (Metropolis)

Ayazini (Metropolis)

Ayazini (Metropolis)

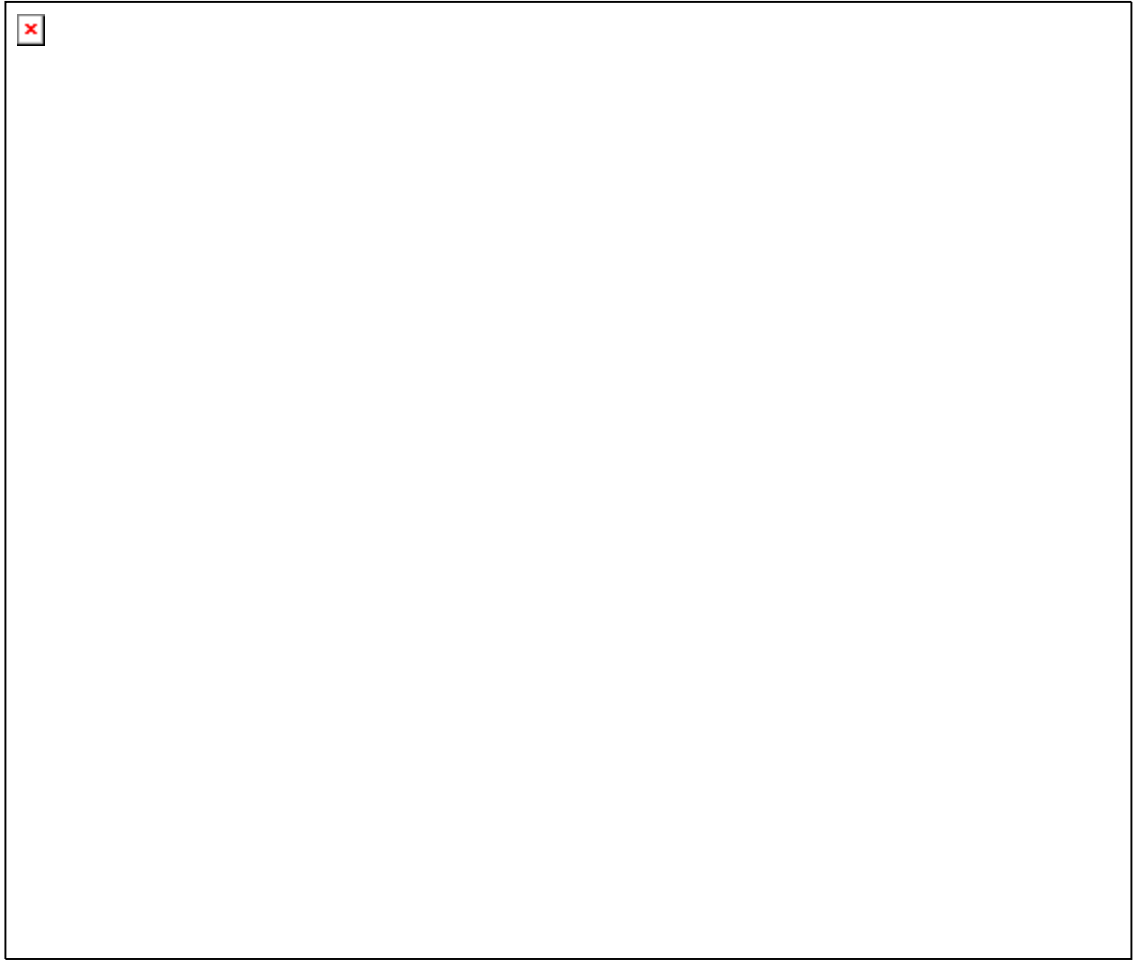
Ayazini (Metropolis)

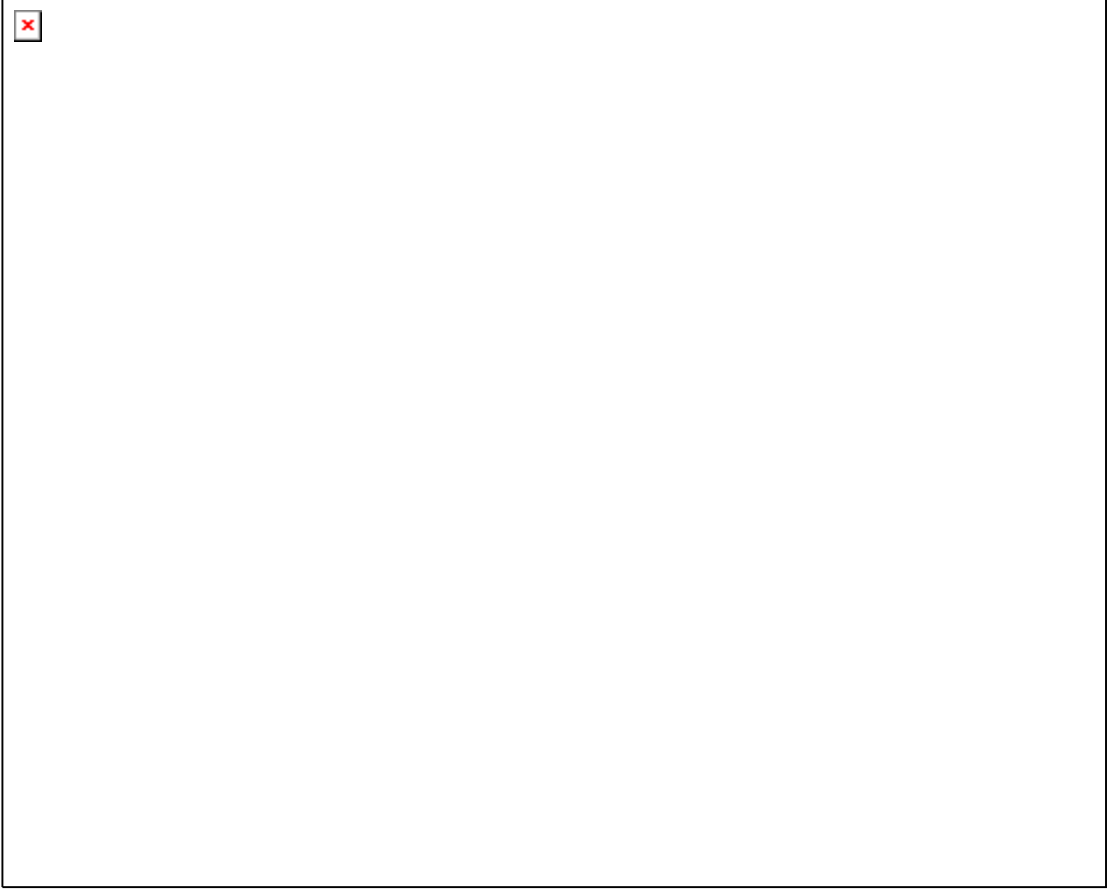
Ayazini (Metropolis)

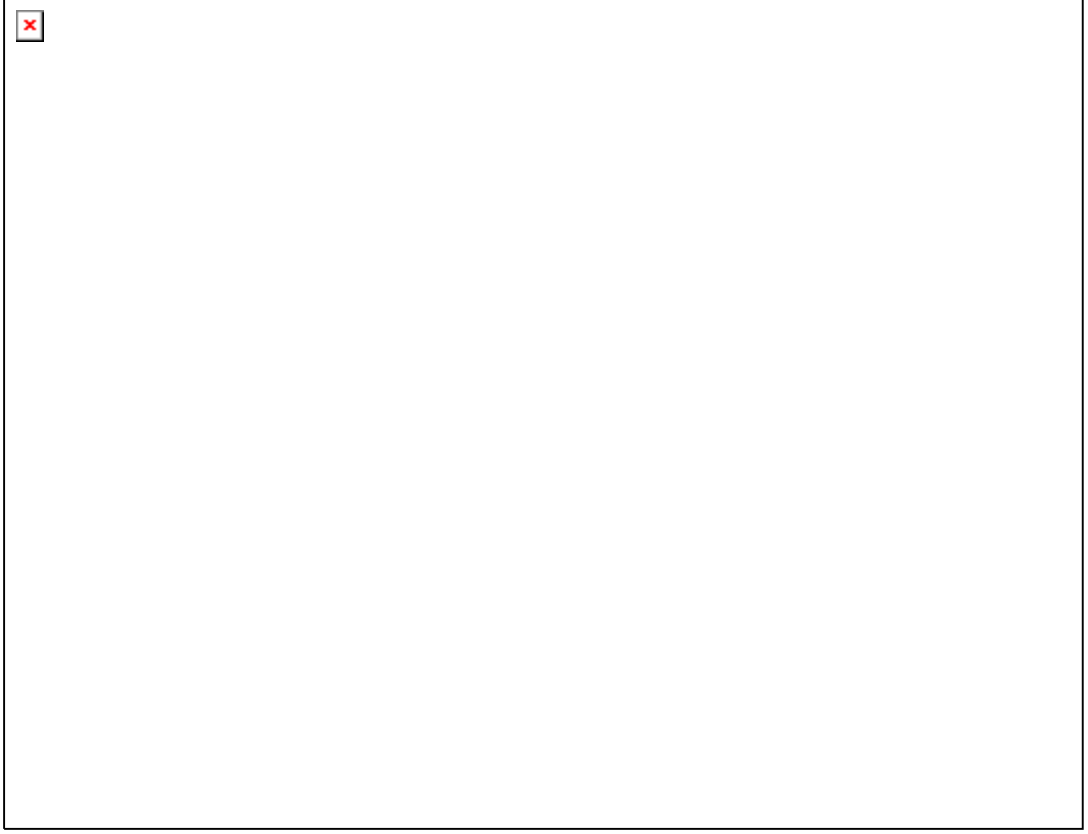
Ayazini (Metropolis)

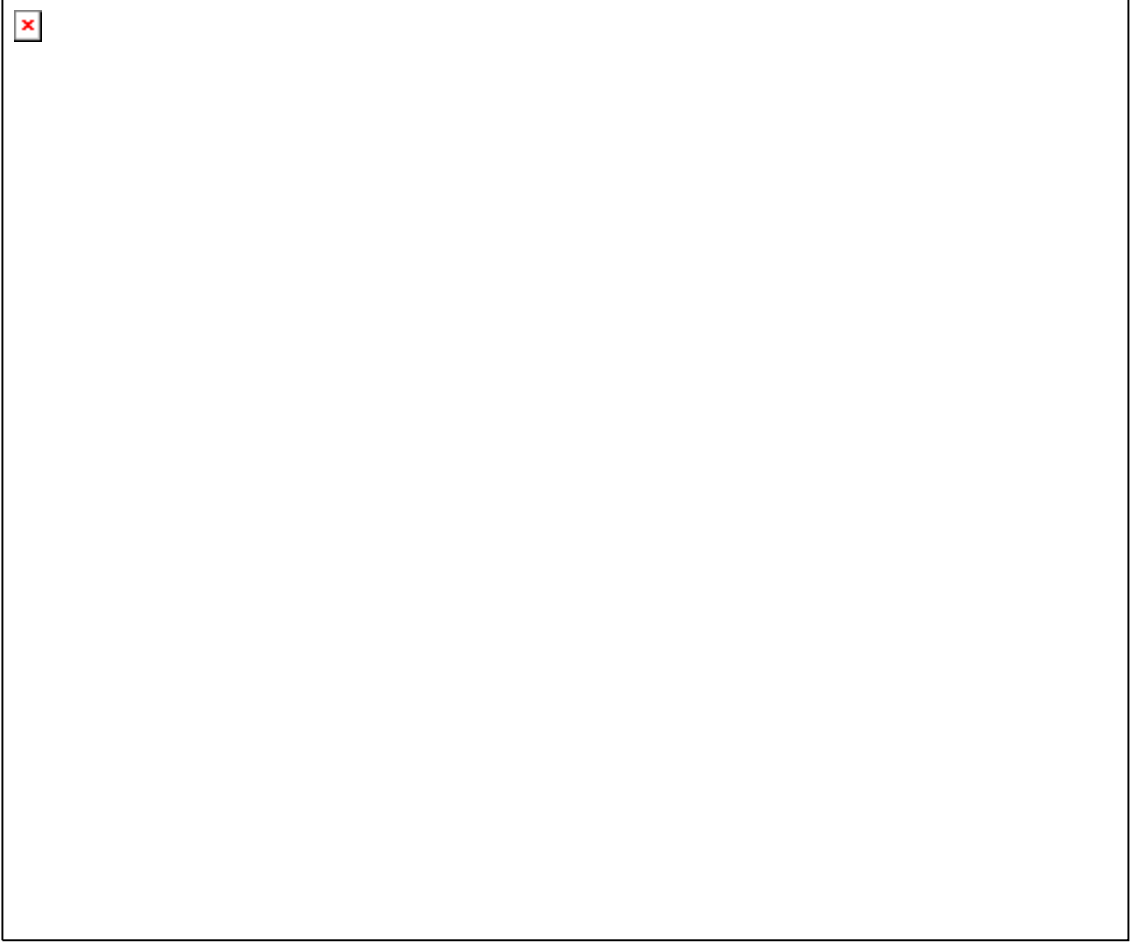
Ayazini (Metropolis)

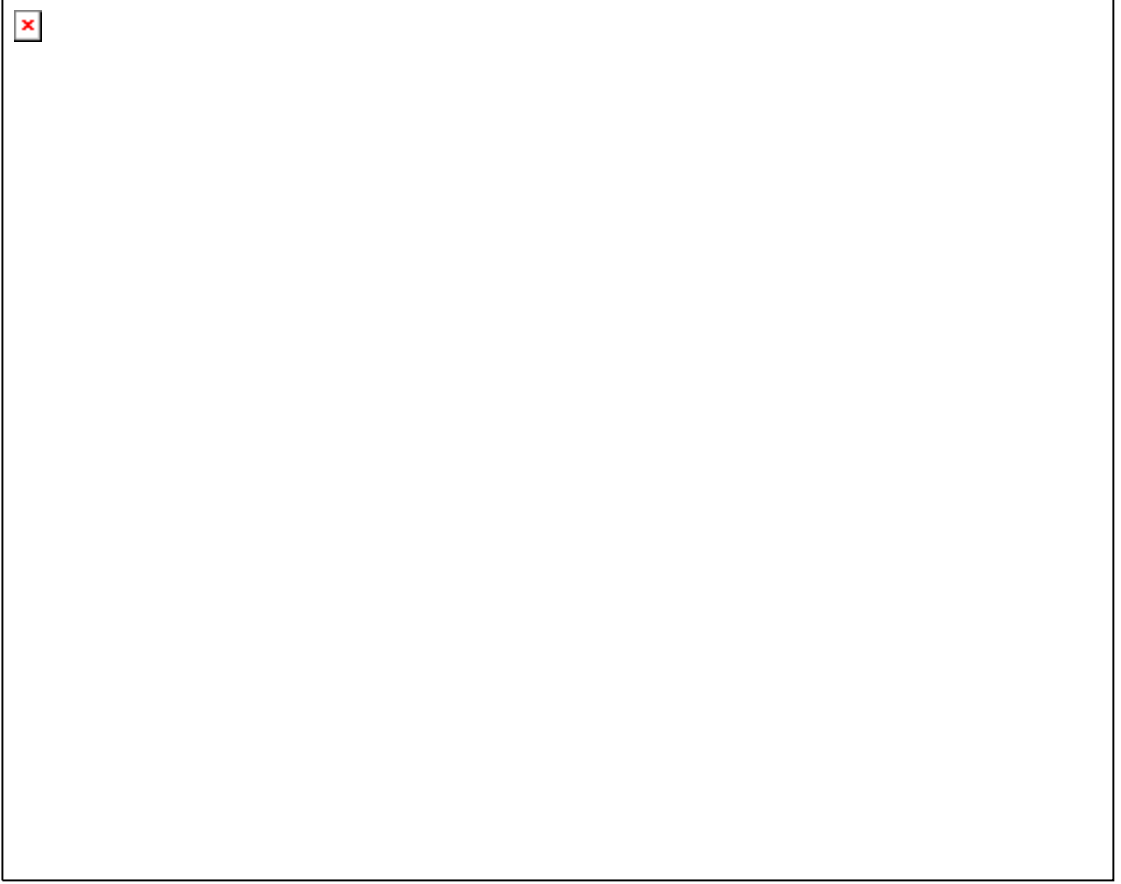
Ayazini (Metropolis) Kasabası Mezarlığı

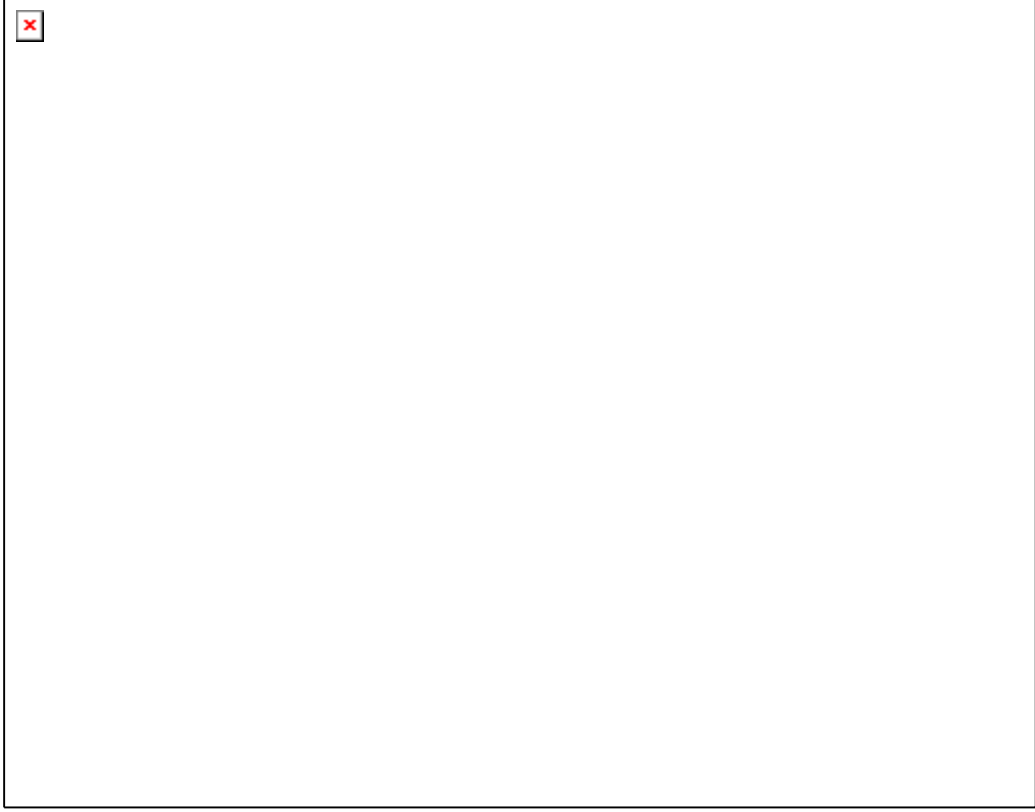
Ayazini Kasabası/Kaya Mezarları

Ayazini Kasabası/Kaya Mezarları

Ayazini Kasabası/Kaya Mezarları

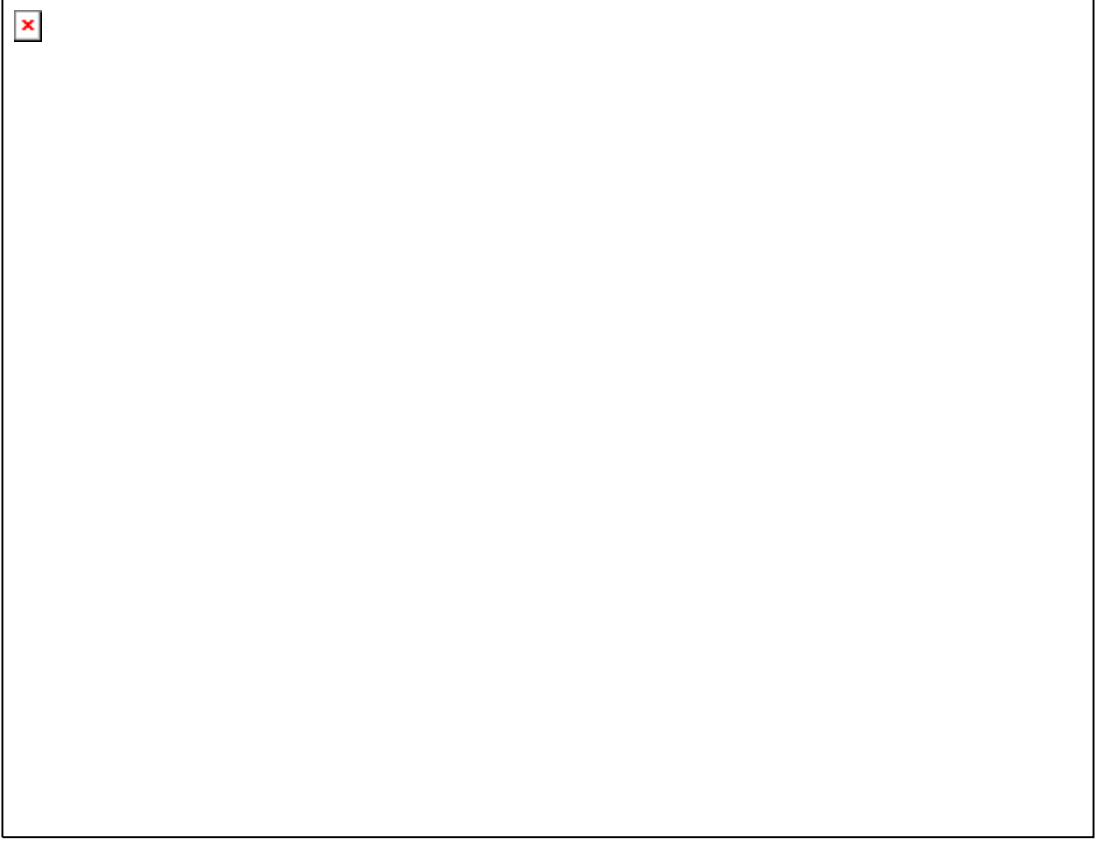
Ayazini Kasabası/Kaya Mezarları

Ayazini Kasabası/Kaya Mezarları

Ayazini Kasabası/Kaya Mezarları

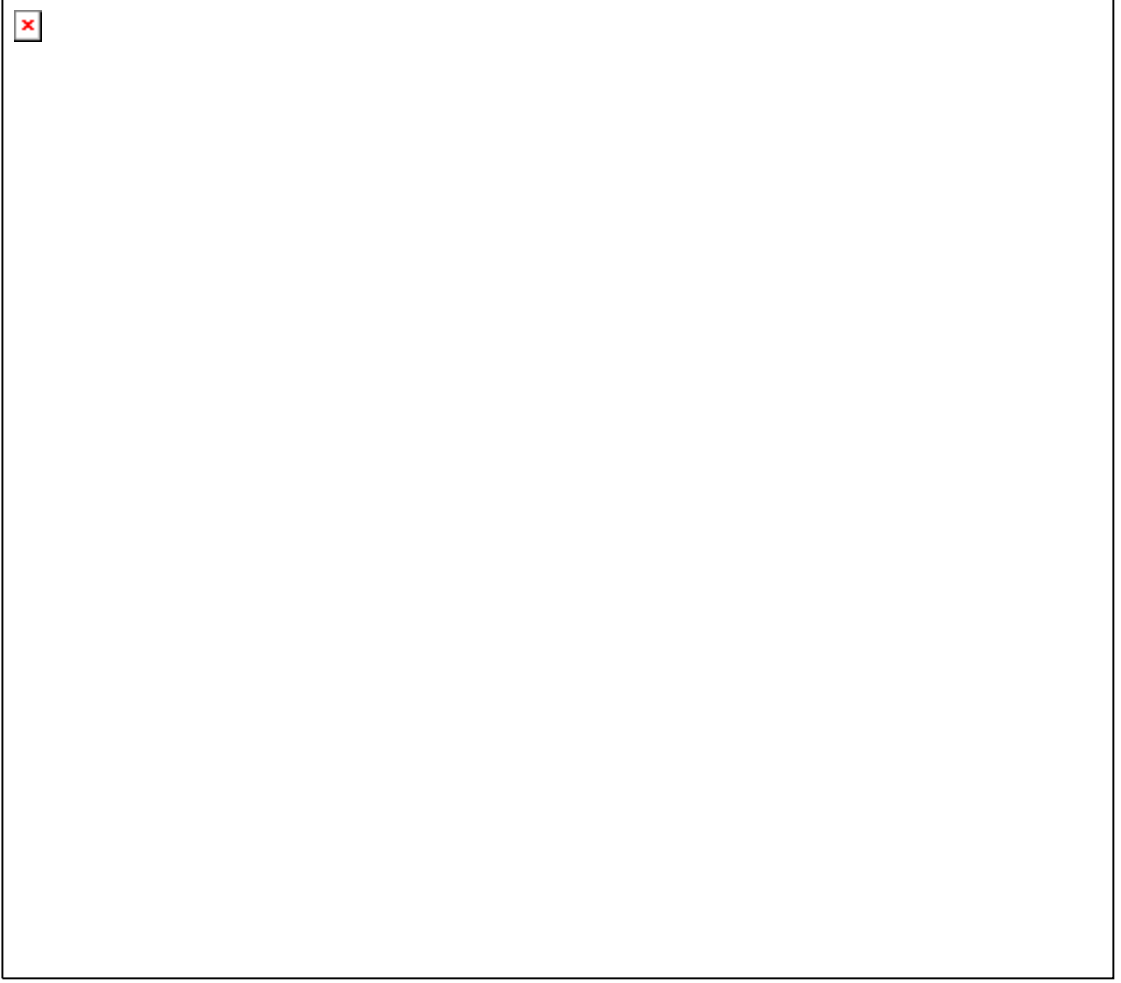
Ayazini Kasabası/Kaya Mezarları

Ayazini Kasabası Frig Kaya Mezarı Önündeki Modern Çeşme

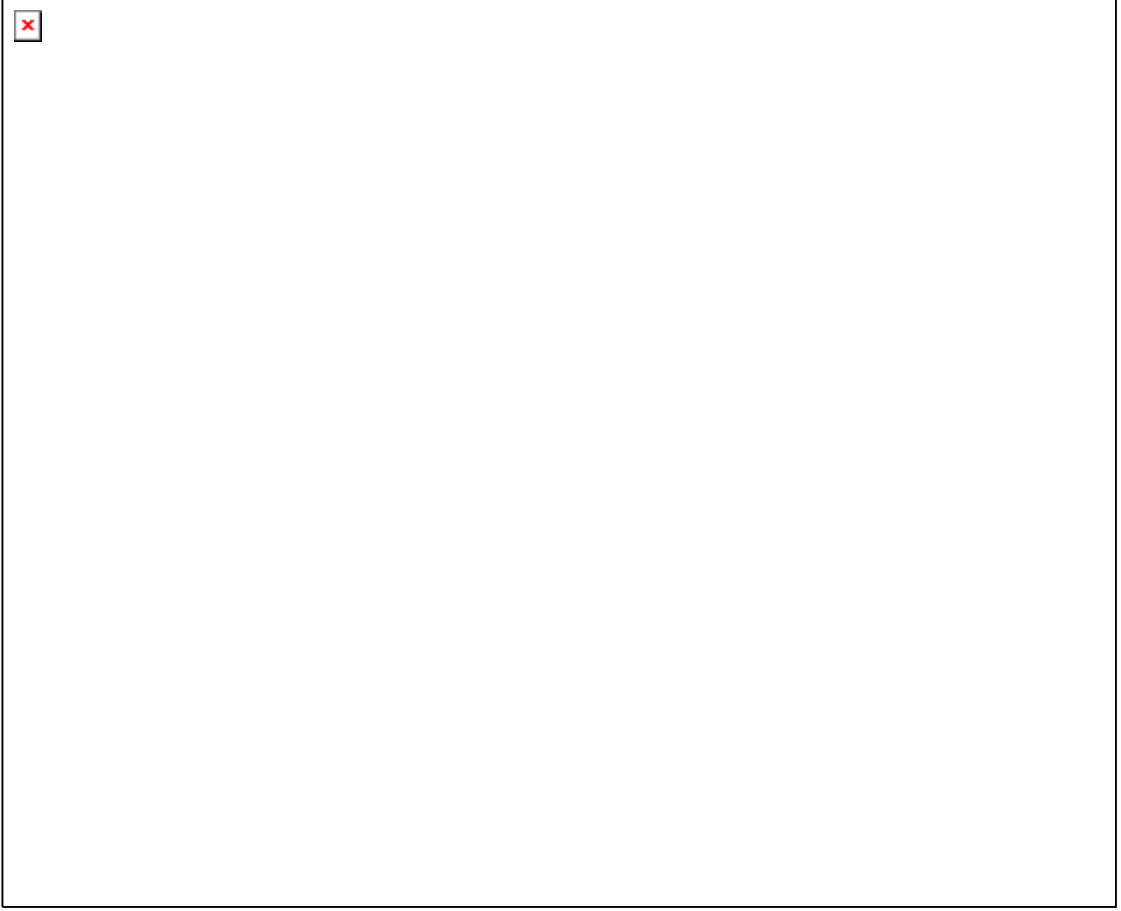

Ayazini Kasabası'ndan Bir Görünüm

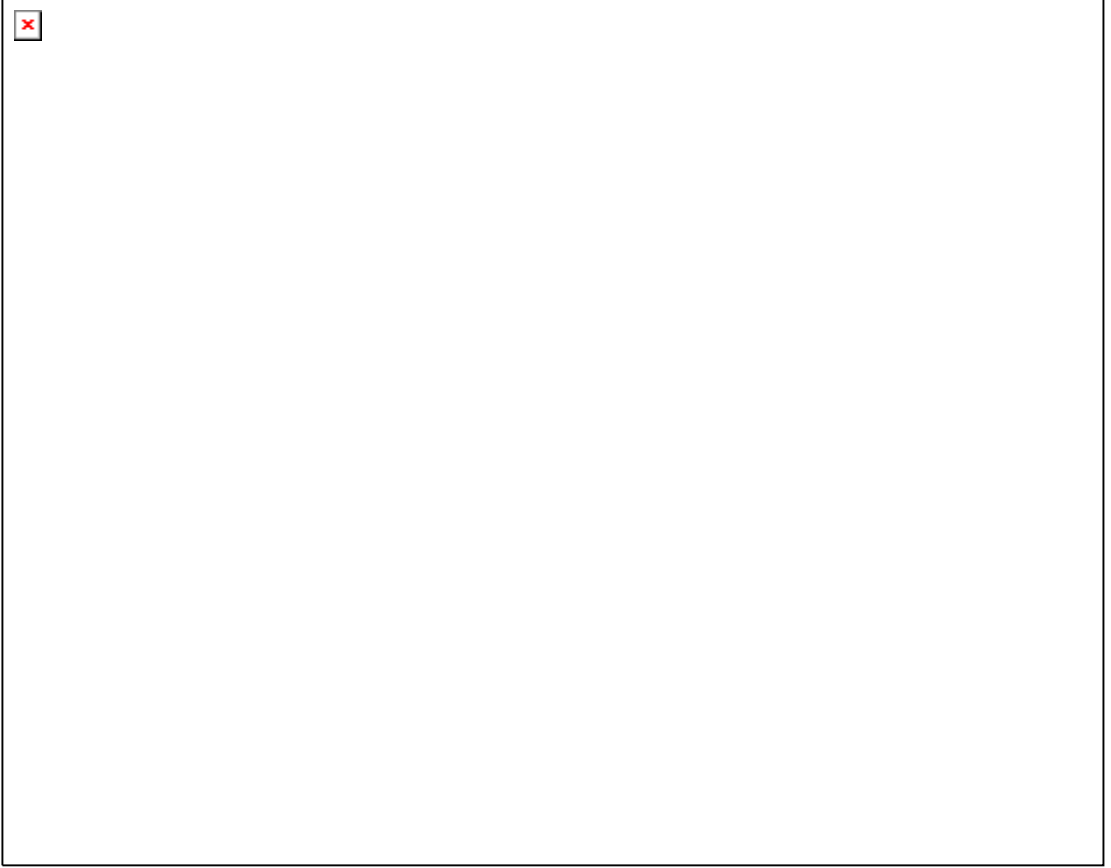

Avdalaz Kalesi'ne giden Frig Yolu

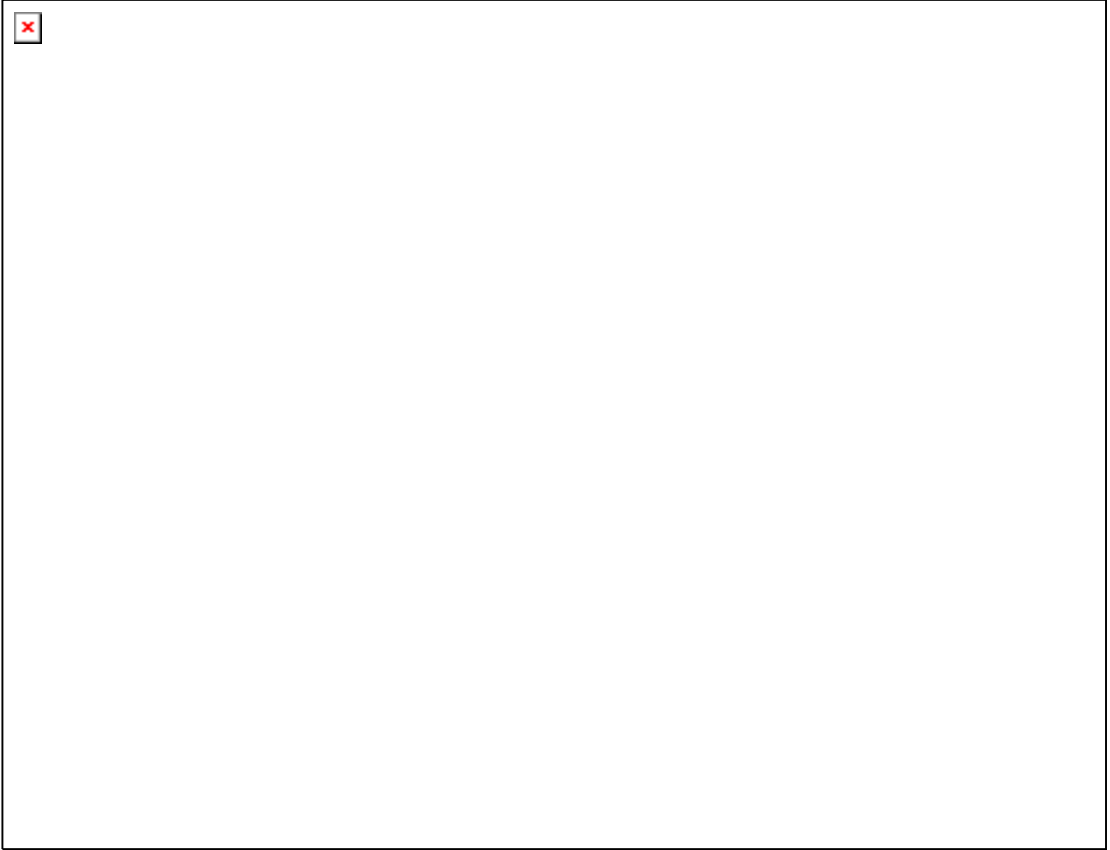

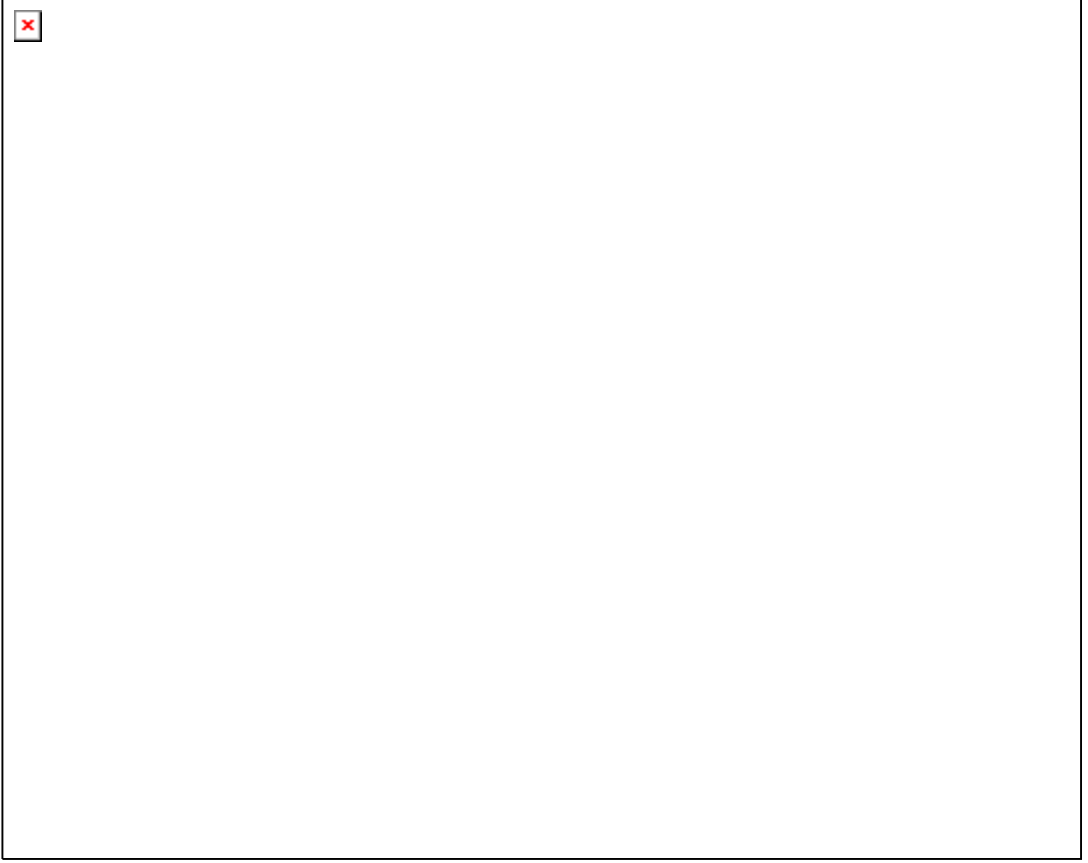

Frig Vadisi'ndeki Peribacalarından Bir Görünüm

Frig Vadisi'ndeki Peribacalarından Bir Görünüm

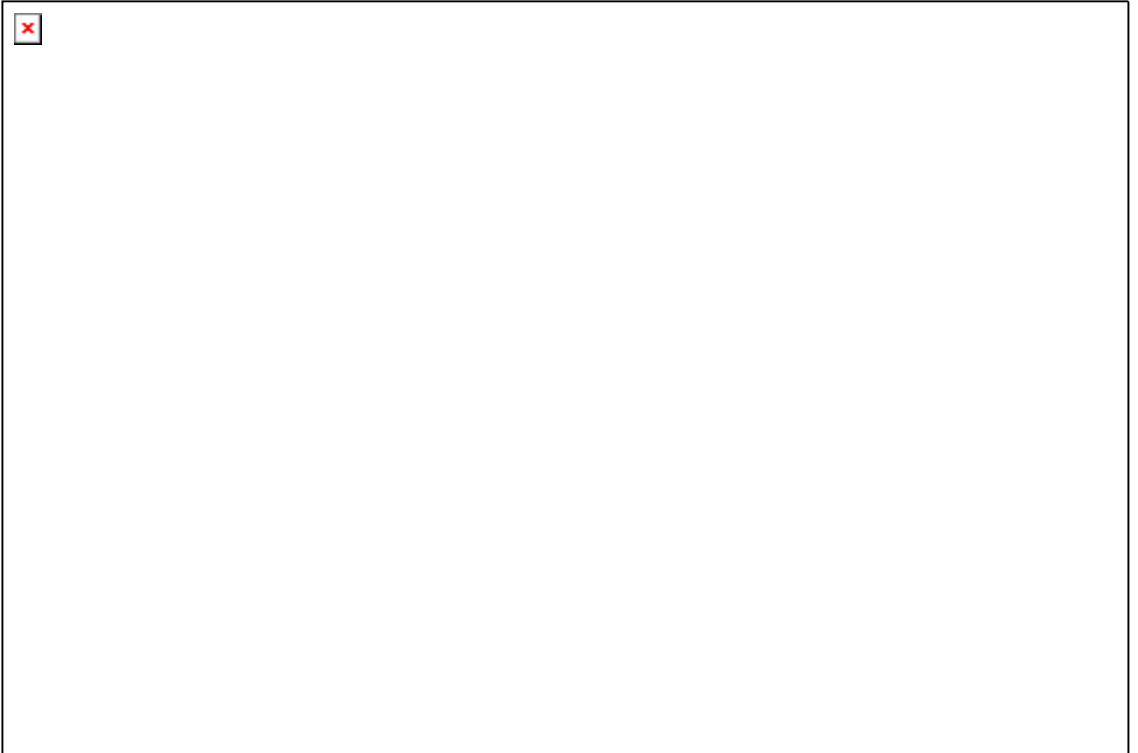

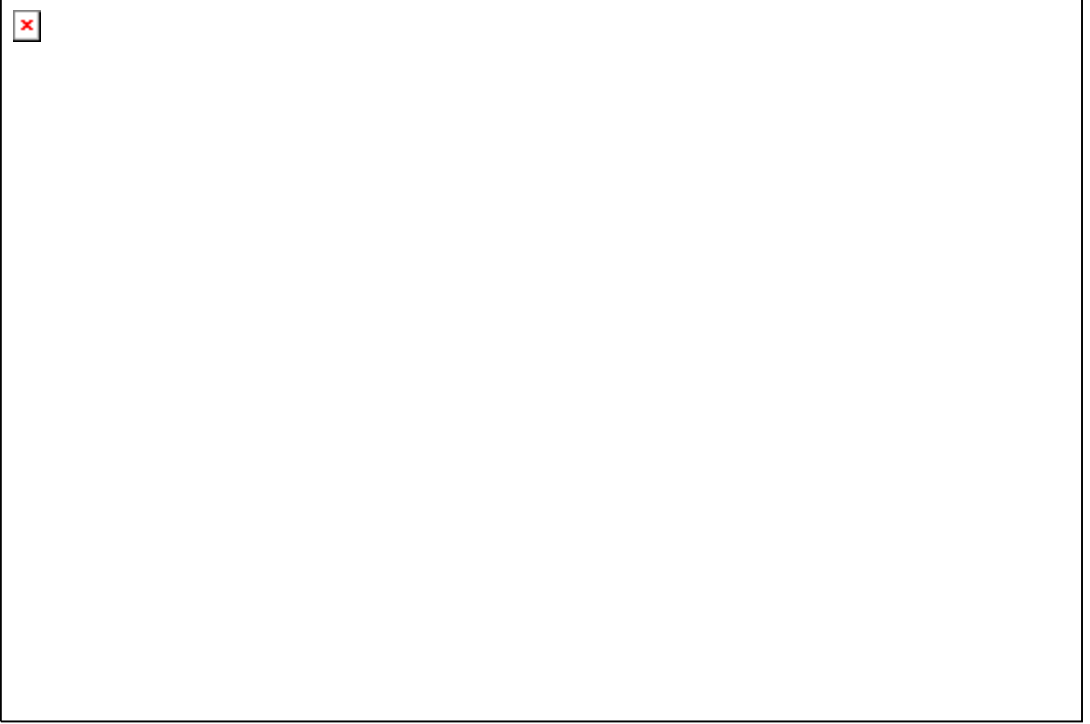
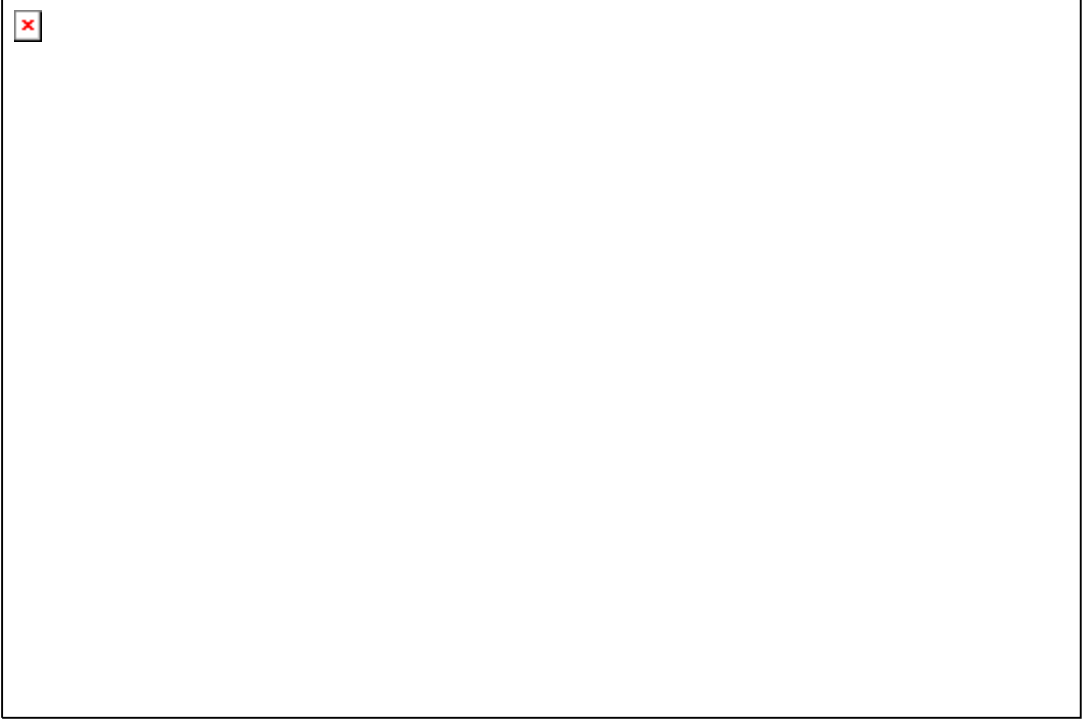
Frig Vadisi'ndeki Avdalaz Kalesi'nin Uzaktan Görünümü

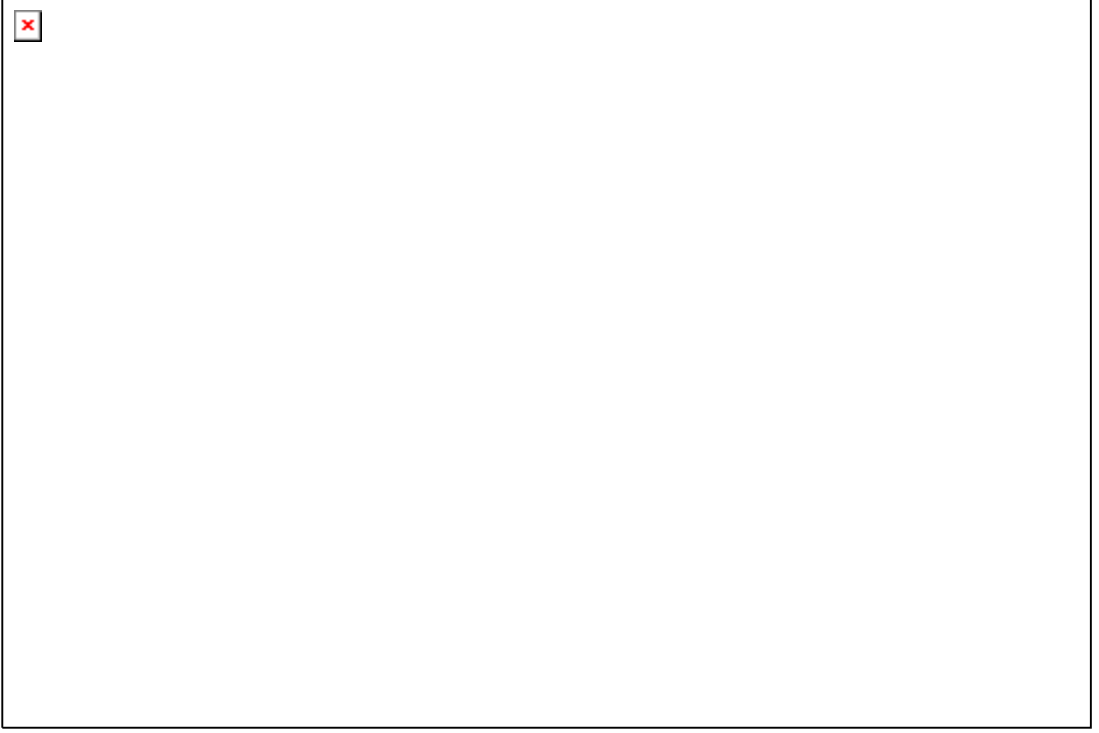
Avdalaz Kalesi

Frig Vadisi'ndeki Aslantaş Anıtı

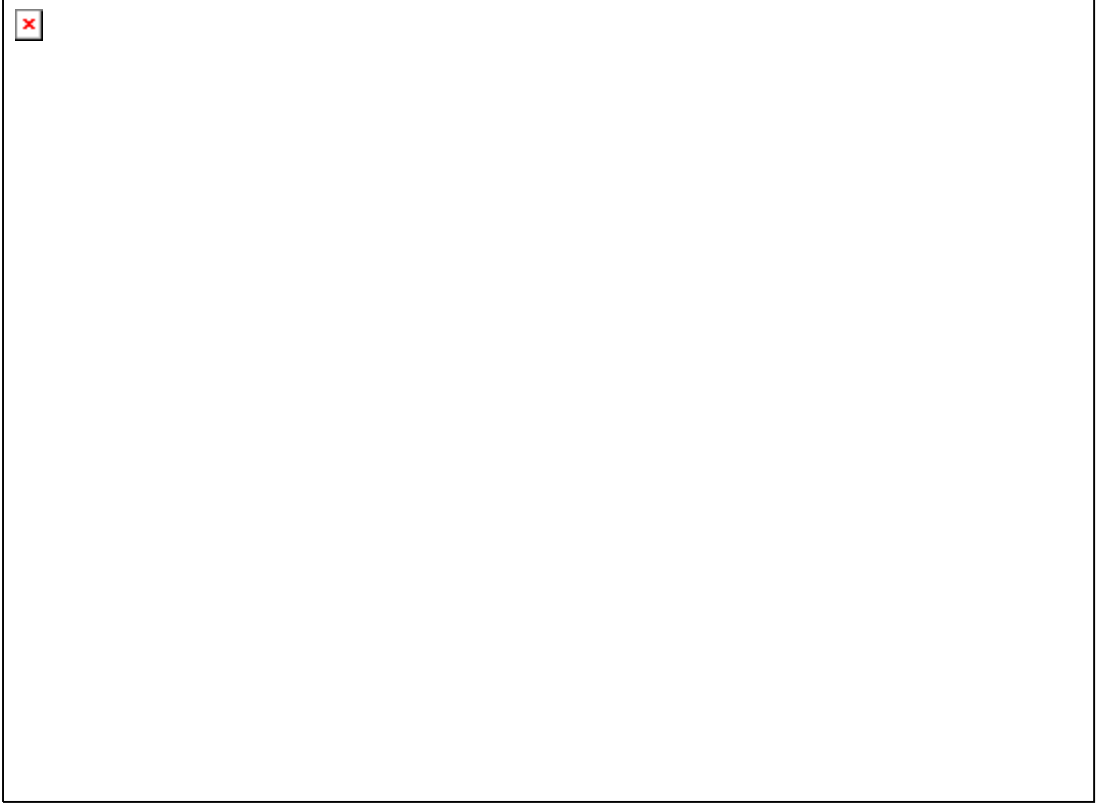
Frig Vadisi'ndeki Yılandaş Anıtı

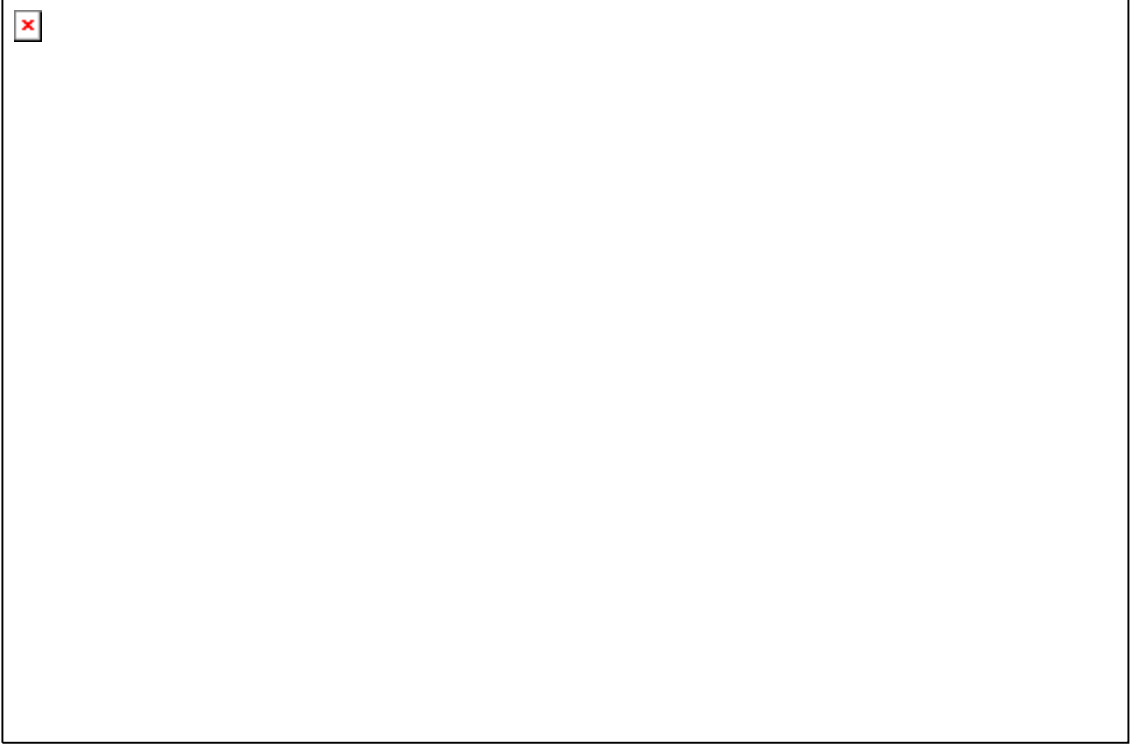
Göynüş Vadisi

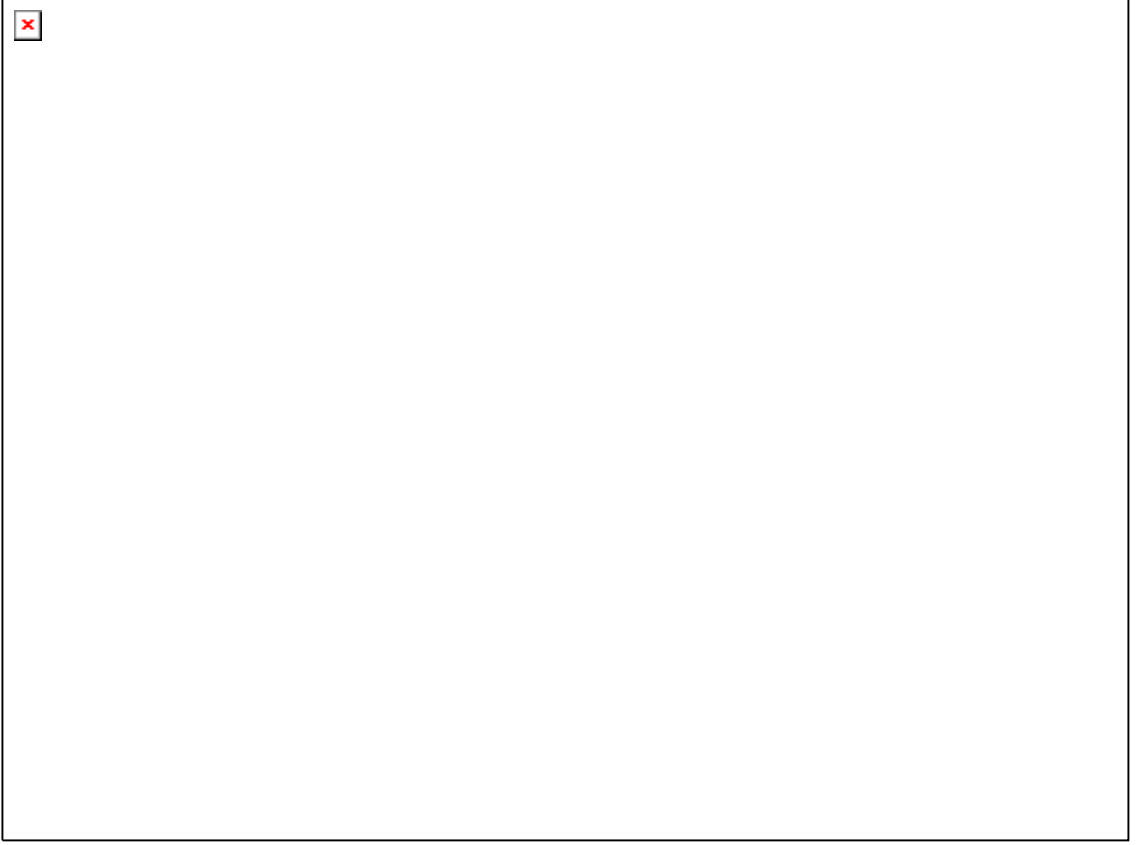
Göynüş Vadisi'ndeki Peribacaları

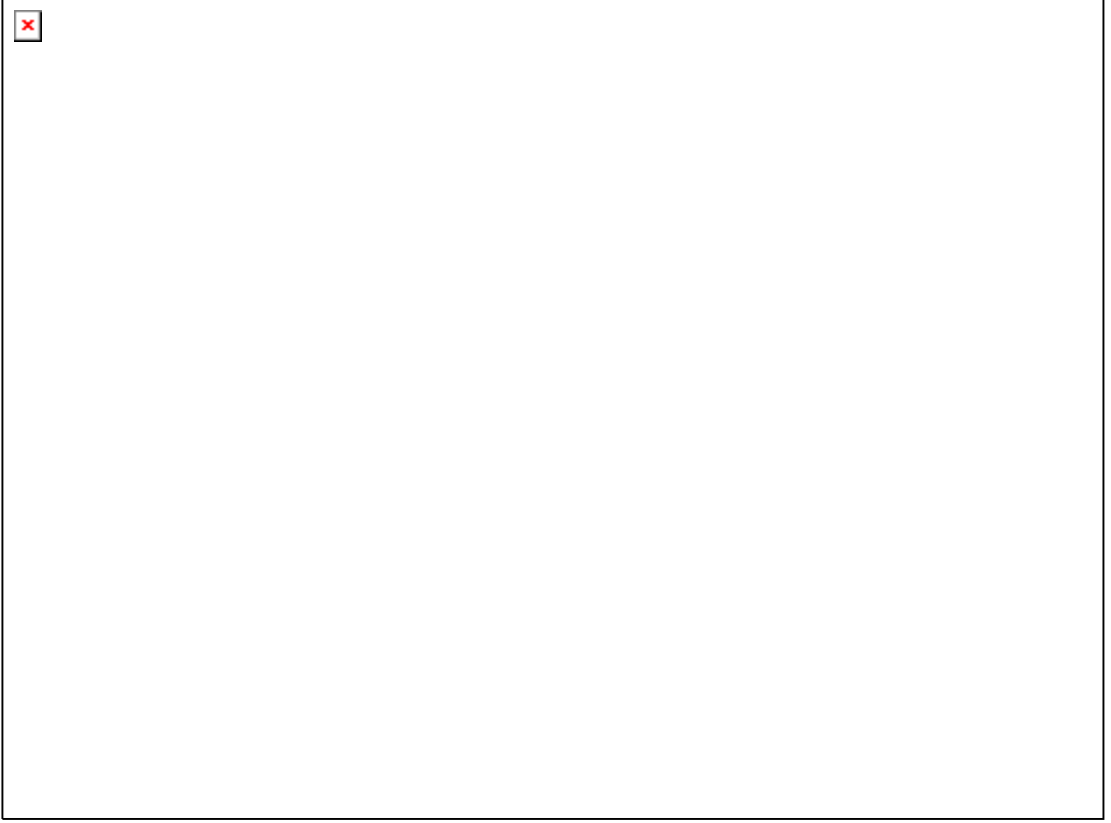
Göynüş Vadisi'ndeki Peribacaları

Bayramaliler Köyü

Emre Gölü'nden Bir Görünüm

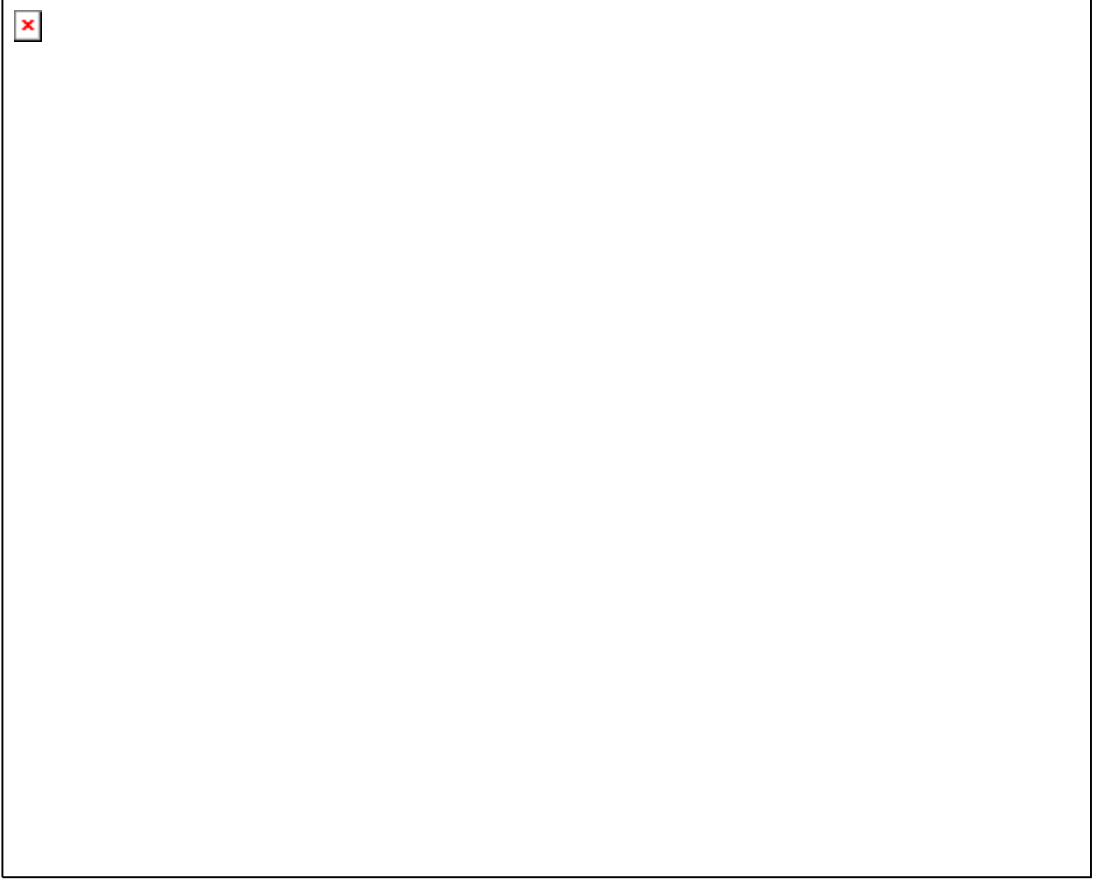
Frigler Dönemi'nden Memeçler Kayalıkları

Frig Vadisi'ndeki Aslankaya Anıtı

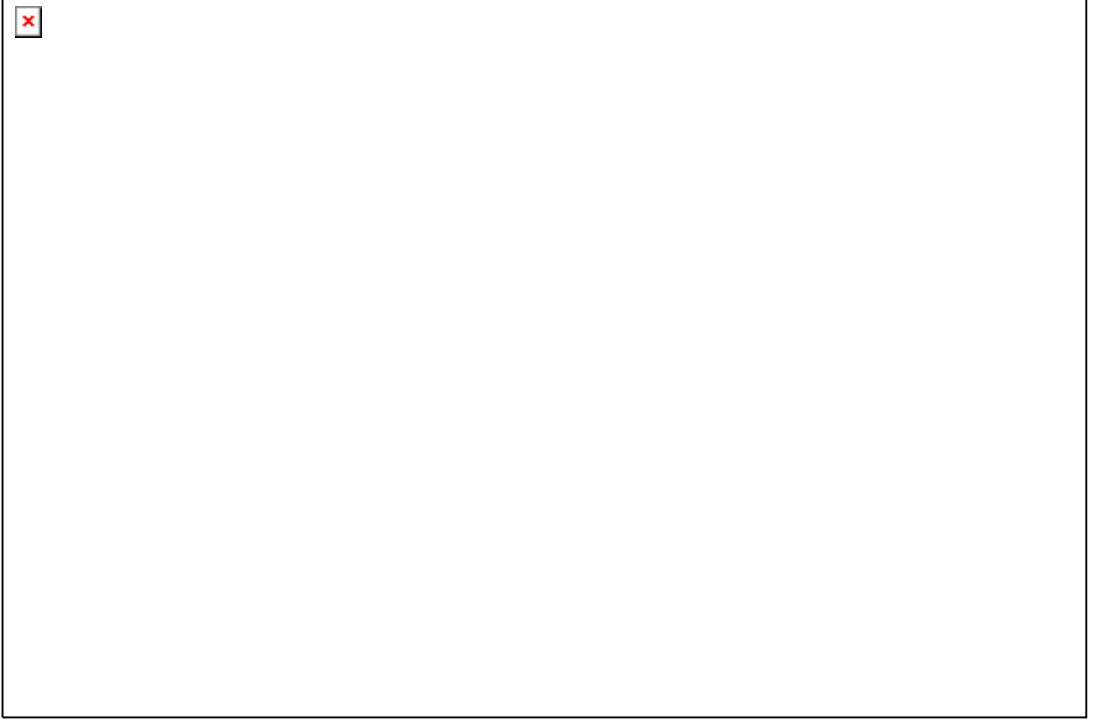
Frig Vadisi'ndeki Aslankaya Anıtı

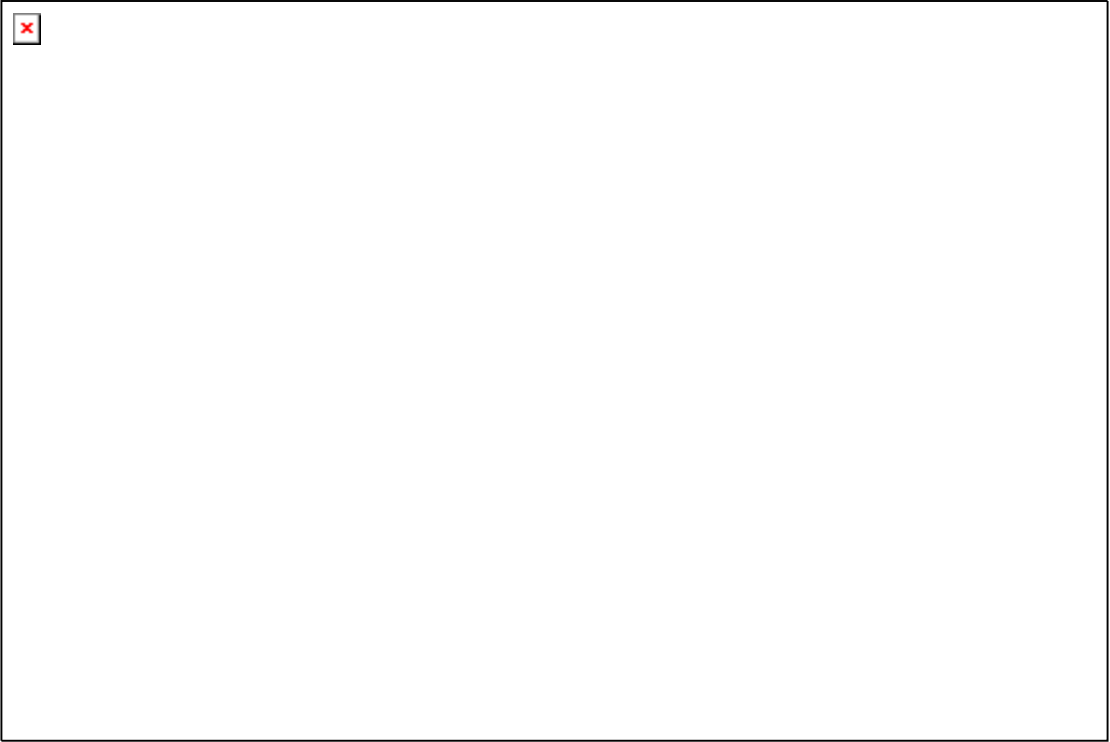
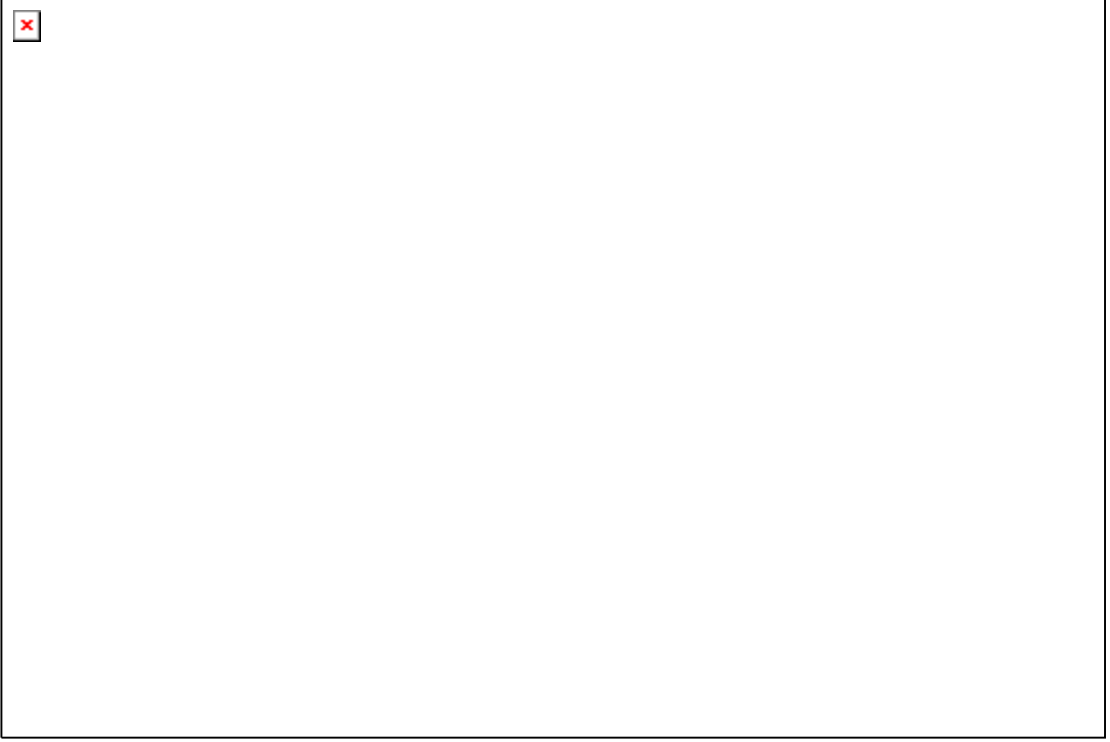
Frig Vadisi'ndeki Aslankaya Anıtı

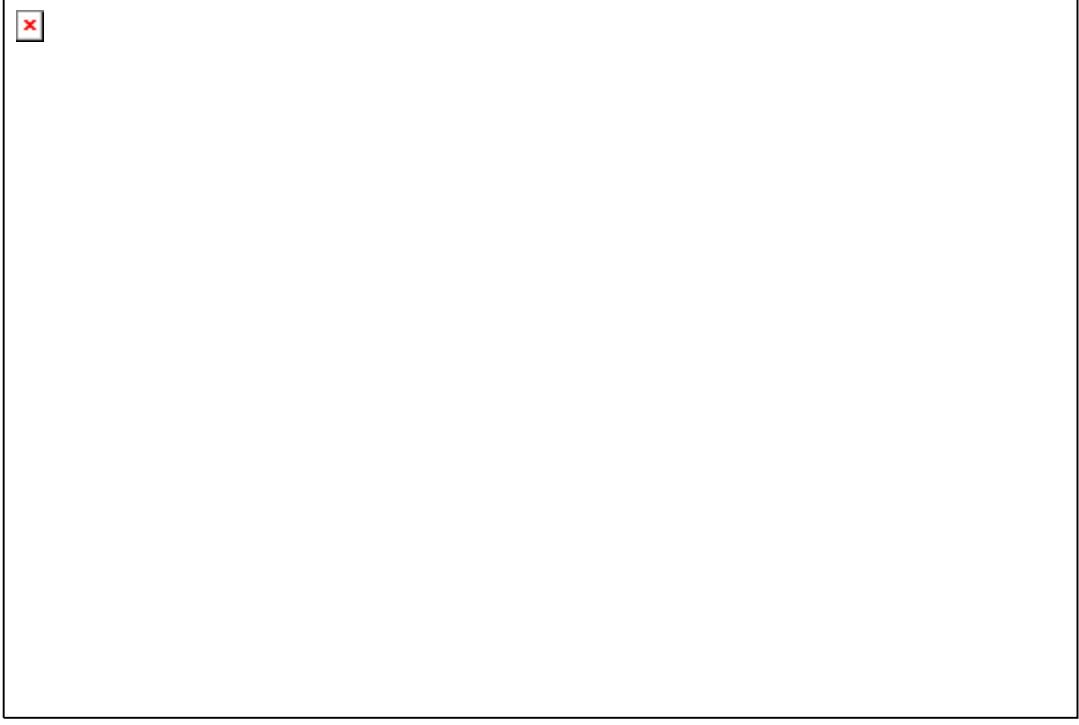
Frig Vadisi'ndeki Aslankaya Anıtı

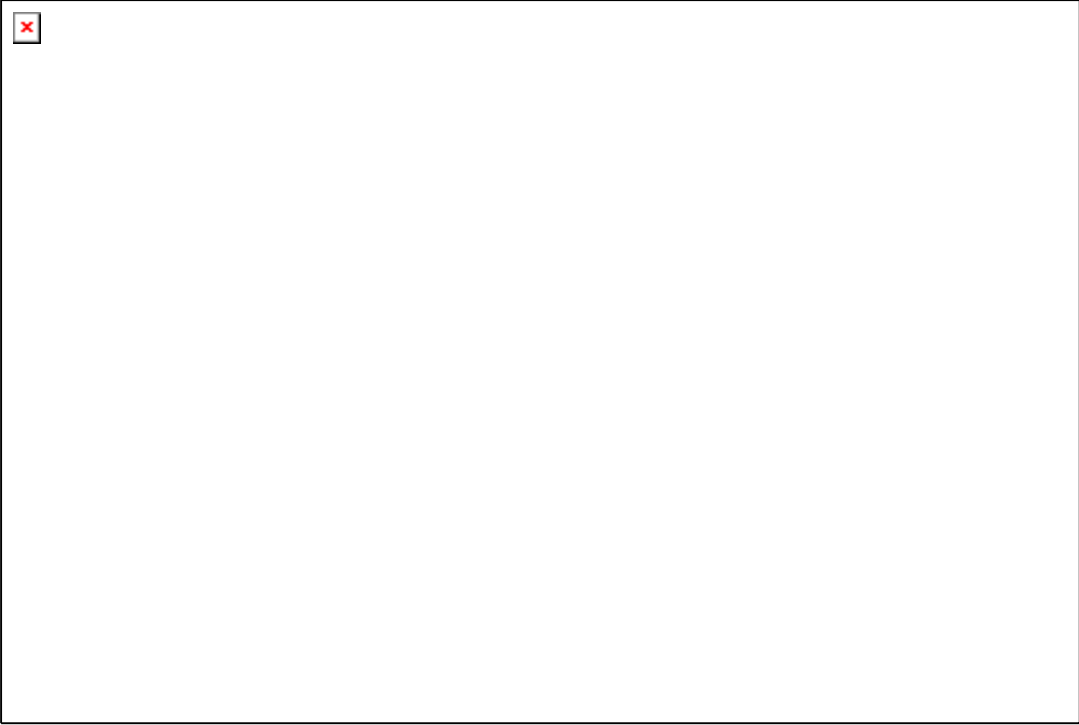
Areyastis/Arezastis (Küçük Yazılıkaya) Anıtı

Yazılıkaya/Midas Amtı

Yazılıkaya/Midas Anıtı Çevresindeki Kaya Yerleşimleri

Yazılıkaya/Midas Antik Kenti

EK 3:

**ARKEOLOJİK KAZILARDA AFYONKARAHİSAR VE
ÇEVRESİNDE ELE GEÇİRİLEN ESERLERDEN BİR DEMET**

Londra'daki Karkamışlı Kubaba Röliefi

Lynne E. Roller, 1990, s. 196

Ankara'daki Karkamışlı Kubaba Röliefi

Lynne E. Roller, 1990, s. 197

Salmanköy'de bulunmuş Kybele Başı

Lynne E. Roller, 1990, s. 197

Gordion'da Bulunmuş Kybele Röliefi

Lynne E. Roller, 1990, s. 198

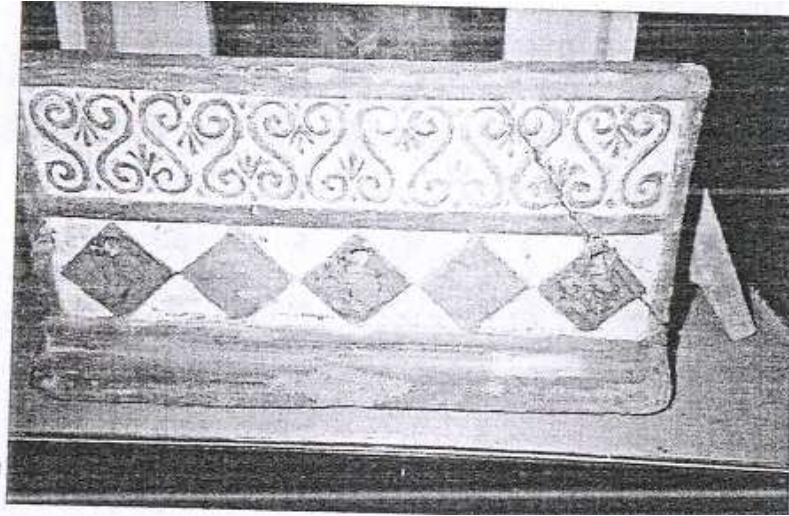
Ankara Bahçelievler’de Ele Geçirilen Kybele Röliefi

Lynne E. Roller, 1990, s. 198

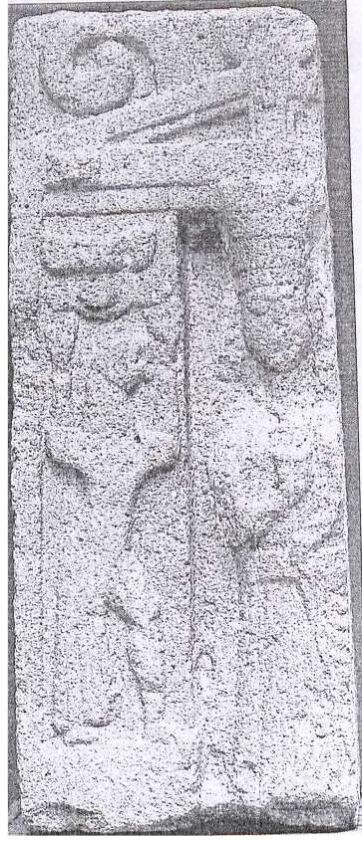
Frig atı Kiremitleri (Gordion Müzesi'nden)

Marta Sharp Joukowsky, 1996, s. 373

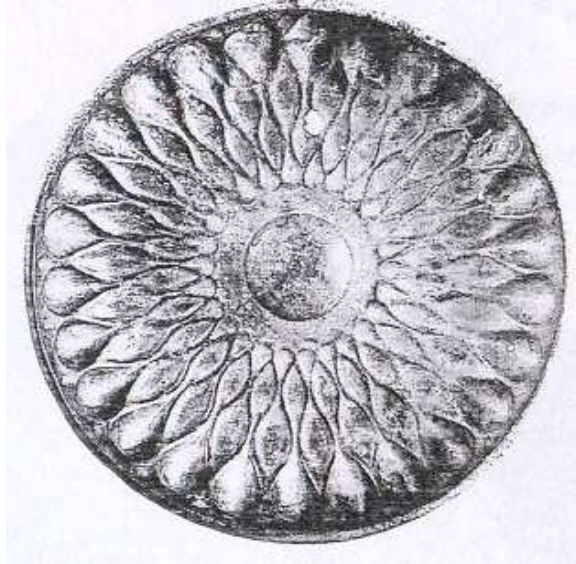
Frig atı Kiremitleri (Gordion Müzesi'nden)

Marta Sharp Joukowsky, 1996, s. 373

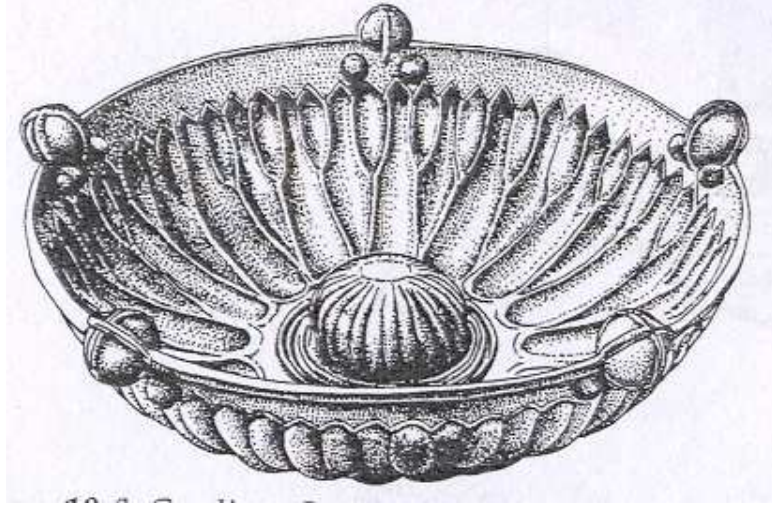
Ankara Etlik'te Bulunan Kybele Röliefi

Lynne E. Roller, 1990, s. 198

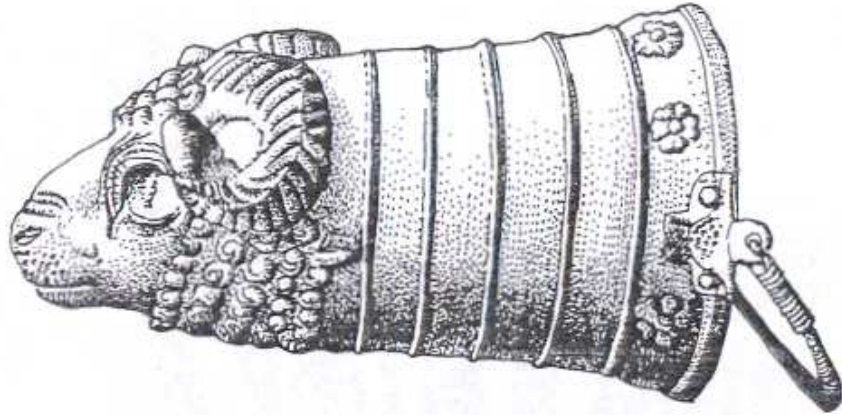
Bronzdan yapılmış kutsal kâse (Louvre Müzesi'nden)

Marta Sharp Joukowsky, 1996, s. 379

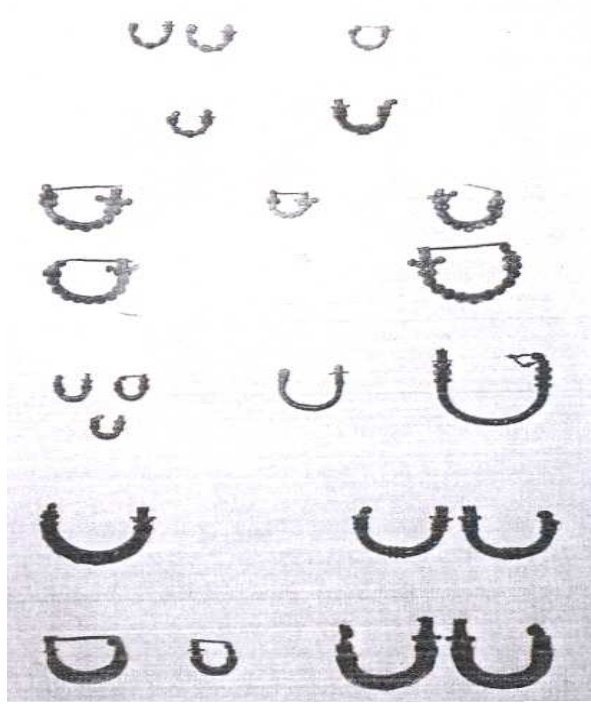
**Gordion'da bulunmuş dökme bronzdan yapılmış kutsal kâse
(MÖ. 8. yüzyıl sonları)**

Marta Sharp Joukowsky, 1996, s. 379

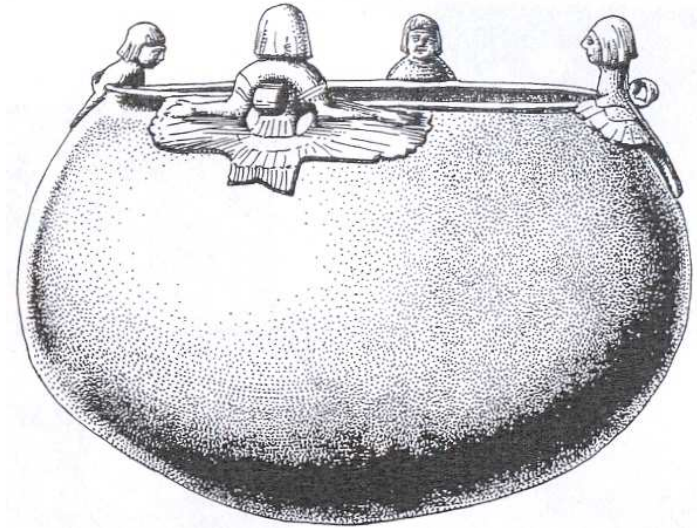
**Bronzdan yapılmış koç başı situla
(Anadolu Medeniyetleri Müzesi/MÖ. 8. yüzyıl sonu)**

Marta Sharp Joukowsky, 1996, s. 380

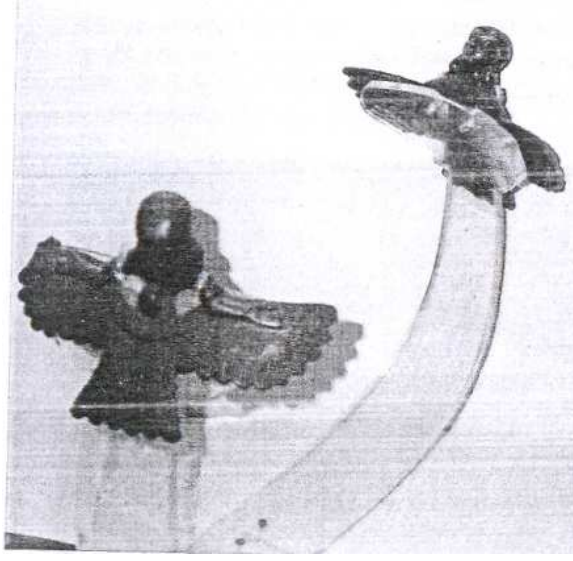
Frig Fibulaları (İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden)

Marta Sharp Joukowsky, 1996, s. 380

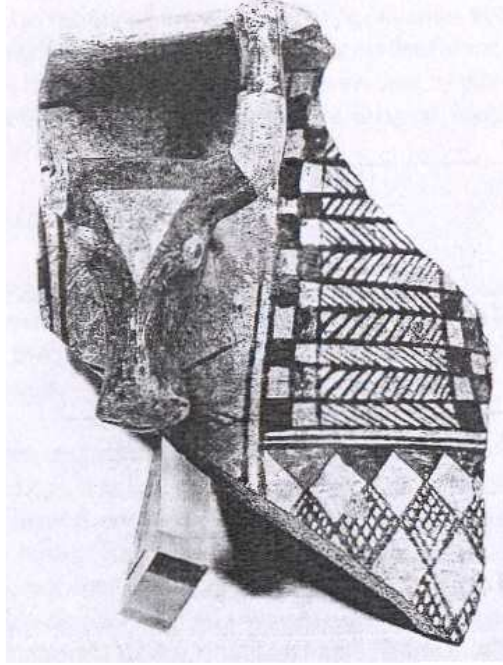
**Dört kulplu bronz kazan
(Gordion'daki Büyük Midas Tümülüsü'nde bulunmuştur/MÖ. 8. yüzyıl
ortaları)**

Marta Sharp Joukowsky, 1996, s. 381

**Brondan yapılmış deniz kızı motifli Frig kulpları
(İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden)**

Marta Sharp Joukowsky, 1996, s. 381

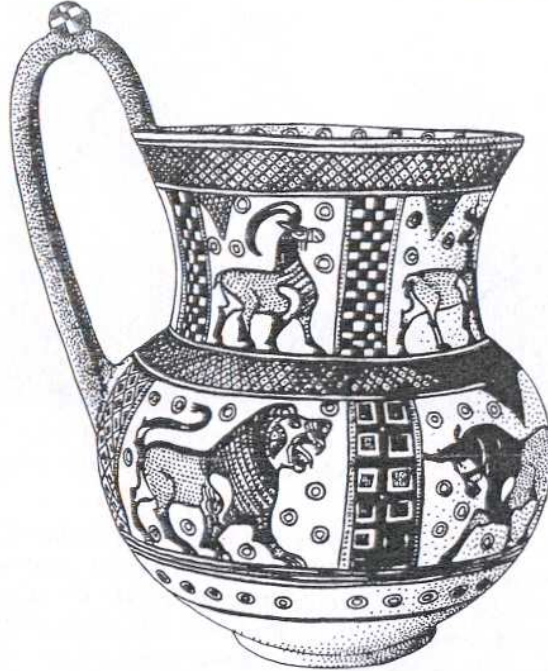
Sığır başı (Louvre Müzesi'nden)

Marta Sharp Joukowsky, 1996, s. 382

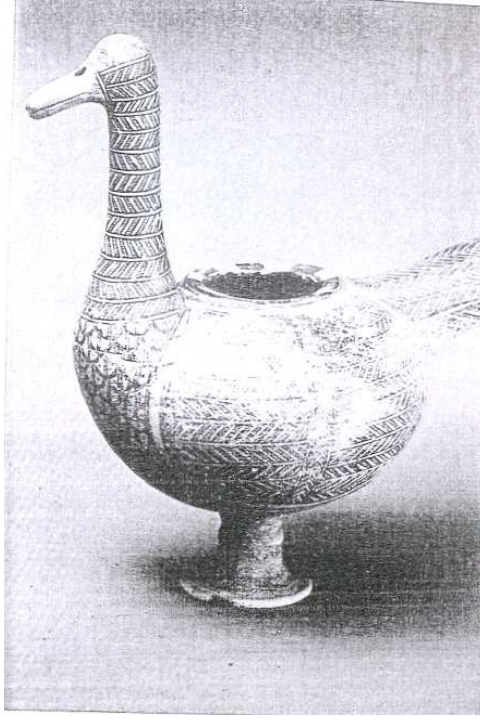
**Alişar Höyük'te bulunmuş yuvarlak ağızlı Frig sūrahisi
(Anadolu Medeniyetleri Müzesi/MÖ. 8. yüzyıl)**

Marta Sharp Joukowsky, 1996, s. 382

**Gordion'da bulunmuş Frig sūrahisi
(Anadolu Medeniyetleri Müzesi/MÖ. 8. yüzyıl sonu-MÖ. 7. yüzyıl başları)**

Marta Sharp Joukowsky, 1996, s. 383

**Gordion'da bulunmuş ördek biçimli Rython
(Anadolu Medeniyetleri Müzesi/Ankara)**

Marta Sharp Joukowsky, 1996, s. 383

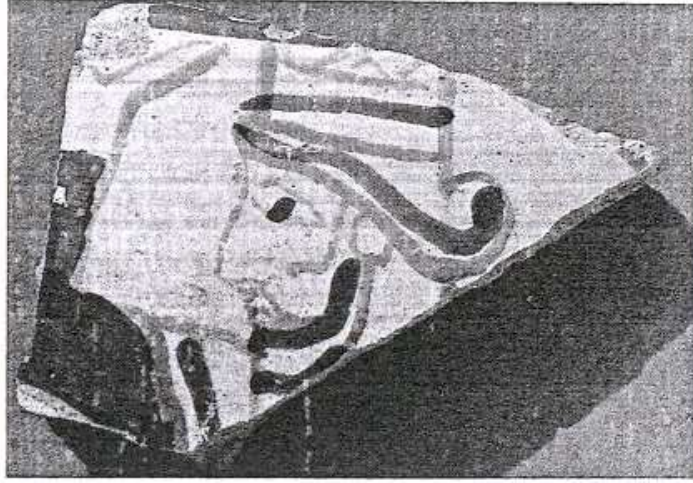
**Alışar Höyükte bulunmuş Frig dönemine ait dört kulplu sürahi
(Anadolu Medeniyetleri Müzesi/MÖ. 8. yüzyıl)**

Marta Sharp Joukowsky, 1996, s. 382

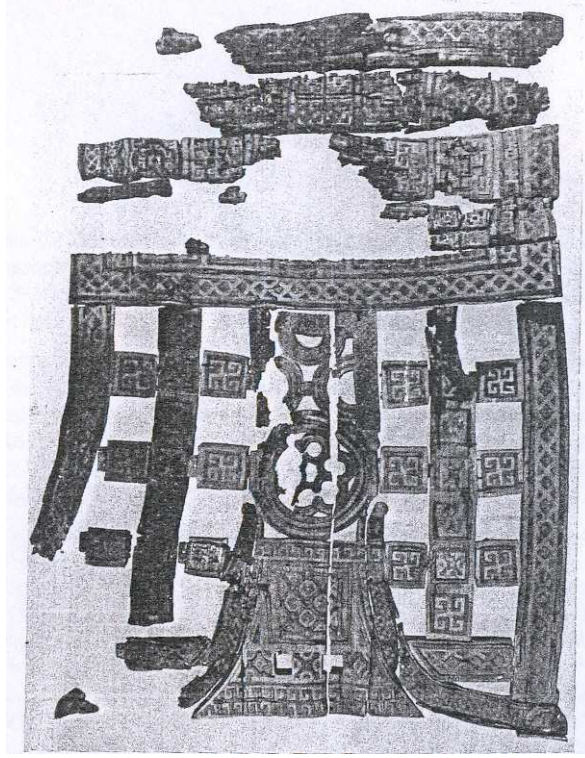
Sardes'te bulunmuş olan mermer stel (MÖ. ca. 400)

George M. A.Hanfmann 1969, s. 265

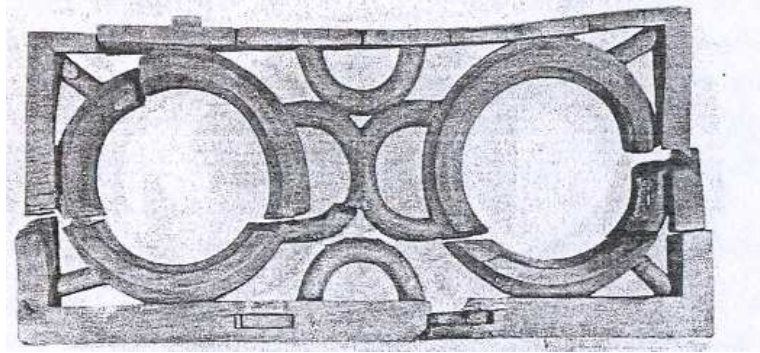
Gordion'da bulunmuş olan Pers figürlü küçük sürahi fragmanı

Machteld J. Mellink, 1991, s. 140

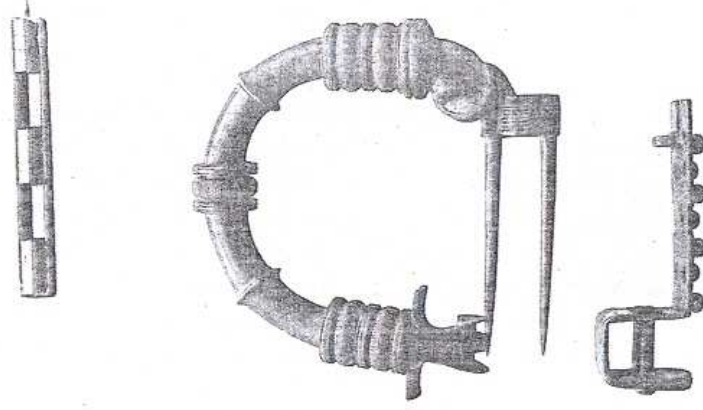
**Gordion Tümülüs P'de bulunmuş olan hizmet standının n
(Temizlendikten sonraki hali)**

Keith DeVries 1985, s. 205

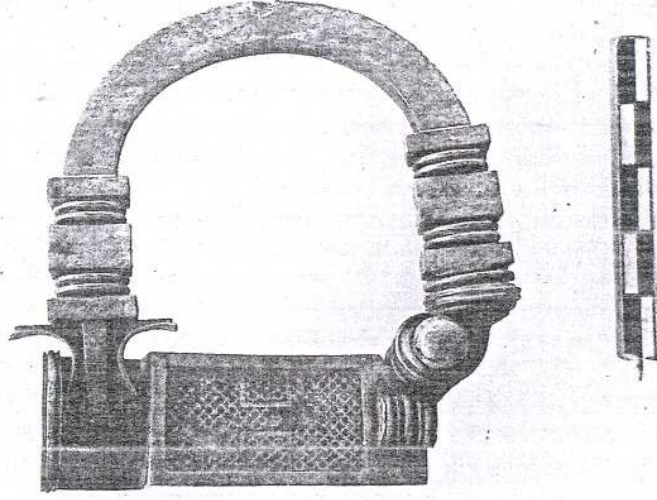
**Gordion Tümülüs P'de bulunmuş olan hizmet standının üst parçası
(Temizlendikten sonraki hali)**

Keith DeVries 1985, s. 205

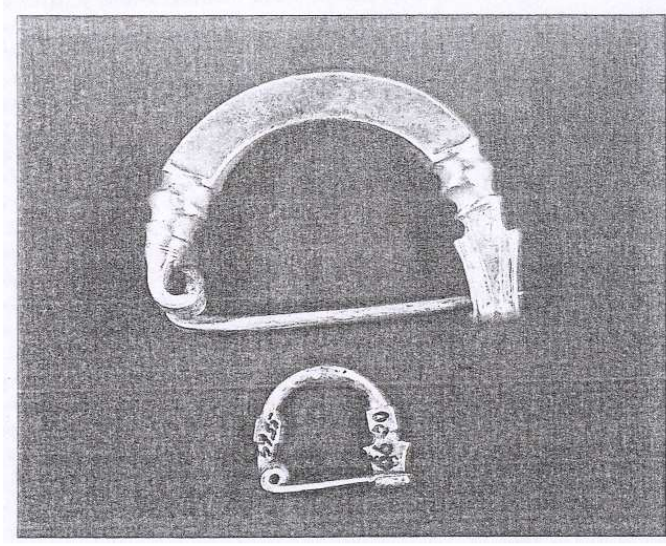
**Gordion'daki Tümüls MM'de bulunmuş olan Bronz Fibula
(B900/Anadolu Medeniyetleri Müzesi-MÖ. 725-700)**

Oscar White Muscarella 1971, s. 55

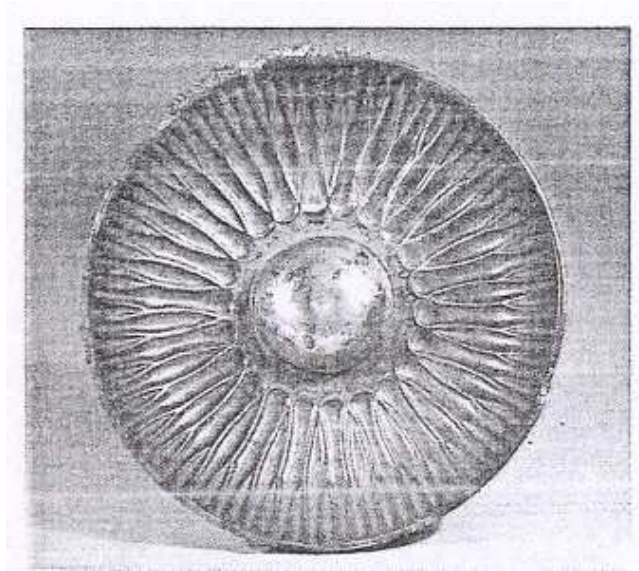
**Gordion'daki Tümüls MM'de bulunmuş olan Bronz Fibula
(B820/Anadolu Medeniyetleri Müzesi-MÖ. 725-700)**

Oscar White Muscarella 1971, s. 55

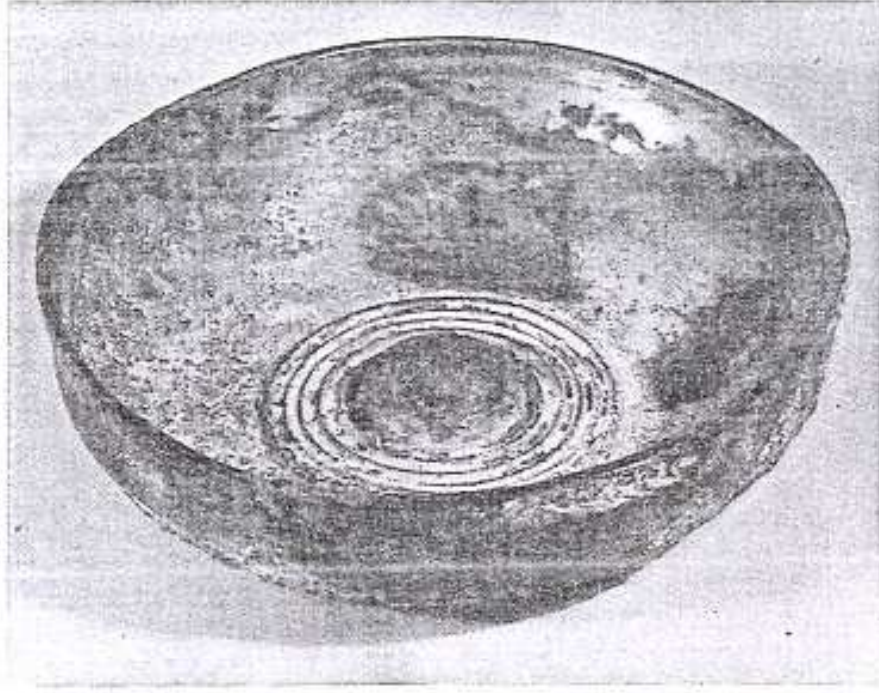
Gordion'da tahribata uğramış tabakada bulunan altın ve elektrum fibula (Anadolu Medeniyetleri Müzesi/MÖ. 8. yüzyıl sonu-MÖ. 7. yüzyıl başları)

Oscar White Muscarella 1971, s.61

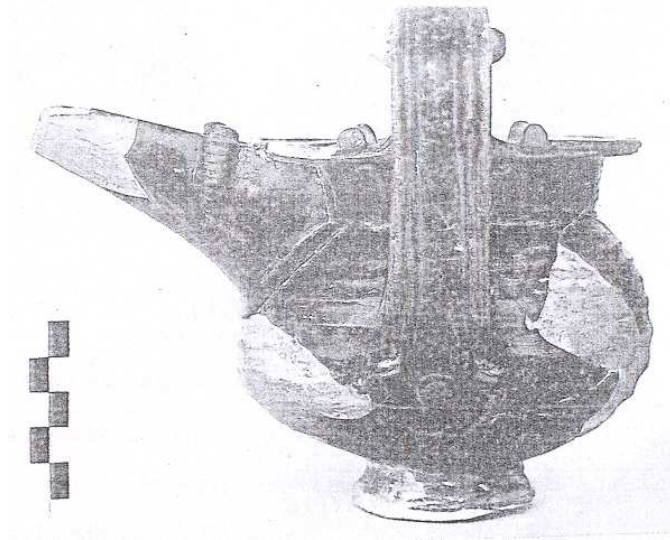
Gümüş kaplamalı kutsal kap (Metropolitan Sanat Müzesi'nden)

Oscar White Muscarella 1971, s. 61

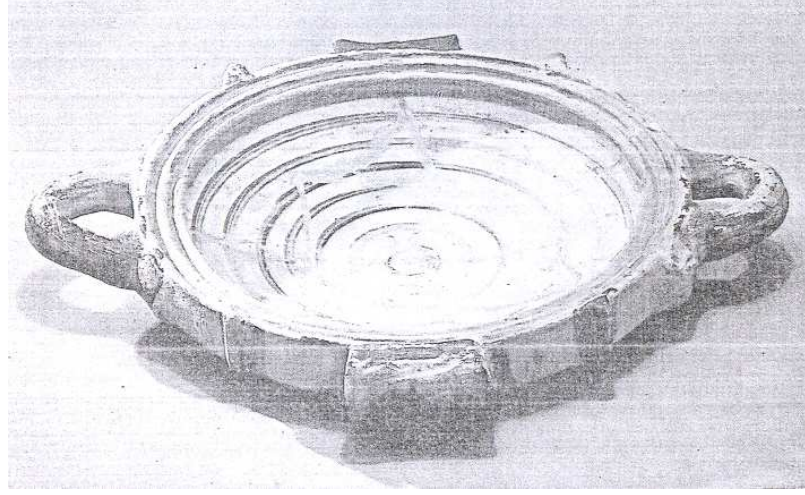
Gümüştten yapılmış kutsal kâse (Özel koleksiyon/ABD)

Oscar White Muscarella 1971, s. 61

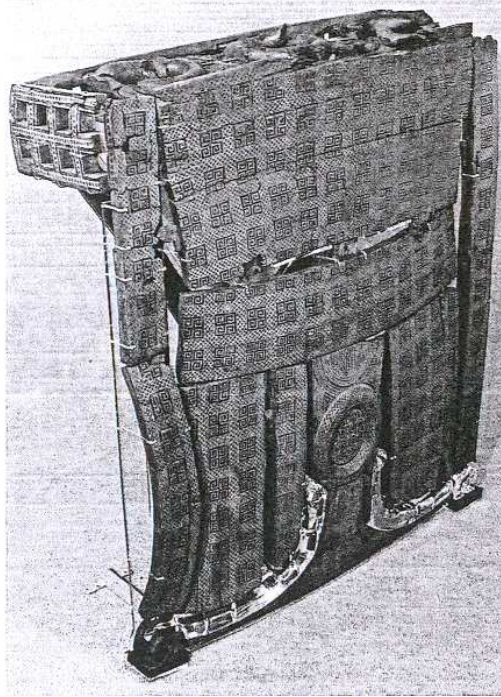
**Gordion'da bulunmuş siyah boyalı sürahi
(Anadolu Medeniyetleri Müzesi/MÖ. 6.-5. yüzyıllar)**

Oscar White Muscarella 1971, s. 62

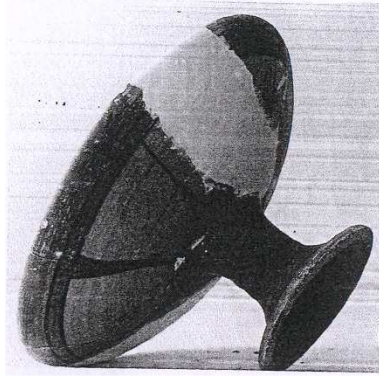
**Sardes'te 23a numaralı mezarda bulunmuş olan topraktan yapılmış
Lidya kabı (Metropolitan Sanat Müzesi'nden)**

Oscar White Muscarella 1971, s. 62

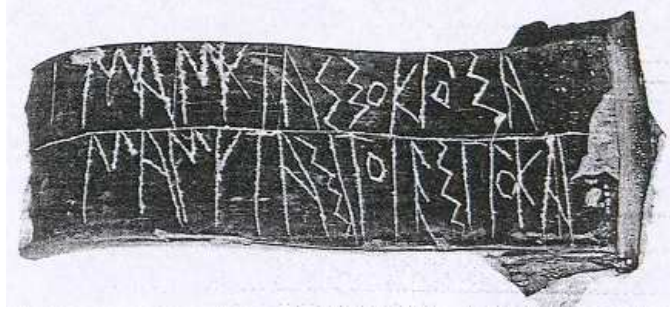
**Tümülüs MM'de bulunmuş ahşap servis standı
(Temizlenmiş ve restore edilmiş hali)**

Keith DeVries 1990, s. 389

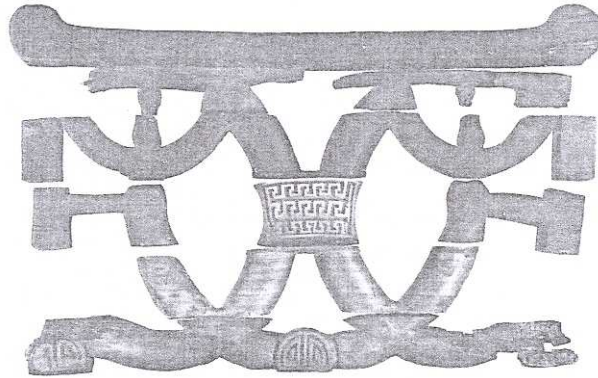
Lidya yapımı meyve kabı

Keith DeVries 1990, s. 392

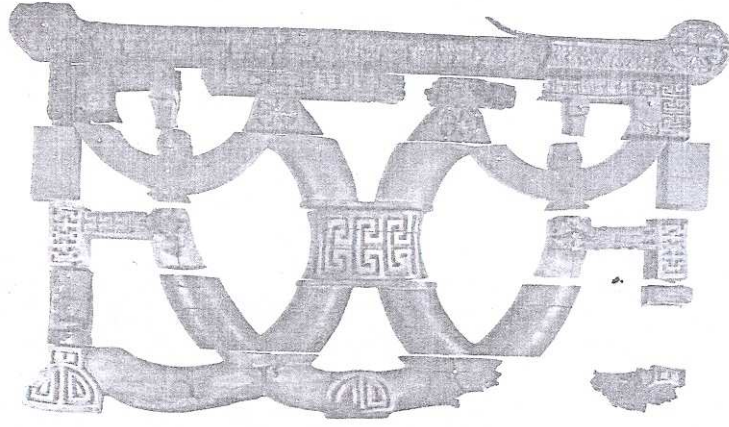
Üzerinde Frigce kitabe bulunan siyah boyalı kulp

Keith DeVries 1990, s. 396

**Gordion Tümülüs P'de bulunmuş kakmalı taburenin ön parçasının dış yüzü
(MÖ. 8. yüzyıl/temizlenmiş ve korunmuş hali)**

Keith DeVries 1985, s. 425

Gordion Tümülüs P'de bulunmuş kakmalı taburenin arka parçasının dış yüzü

Keith DeVries 1985, s. 425

Kybele'nin kırmızı taştan yapılmış heykeli

Keith DeVries 1990, s. 399

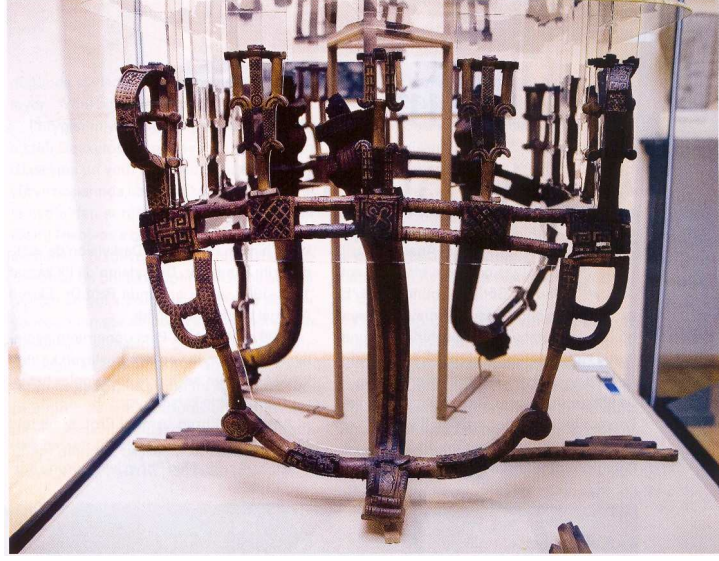
Beyaz mermerden yapılmış Kybele heykeli

Keith DeVries 1990, s. 398

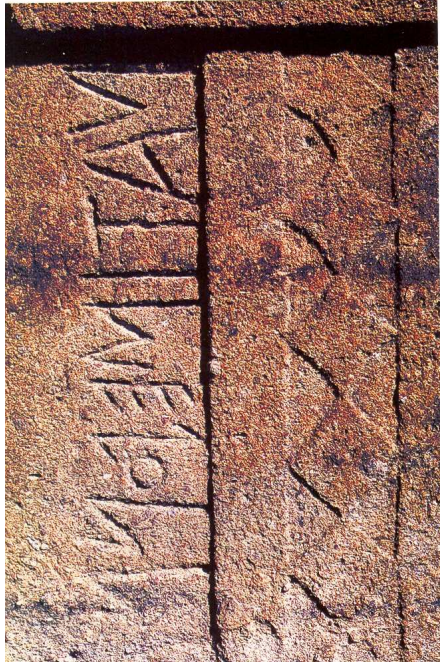
Gordion'da Bulunan Fildiş Levha (MÖ. 7. yüzyıl)

Arkeoatlas Sayı 5, 2006, s. 6

Büyük Tümülüs Mezar Odasında bulunan Frig Ahşap işçiliğinin en iyi örneklerinden olan Ahşap masa

National Geographic Ocak 2008, s. 78

Göynüş Vadisi'ndeki Maltaş Anıtı'nda henüz çözülemeyen bir Frig Anıtı

National Geographic Ocak 2008, s. 78

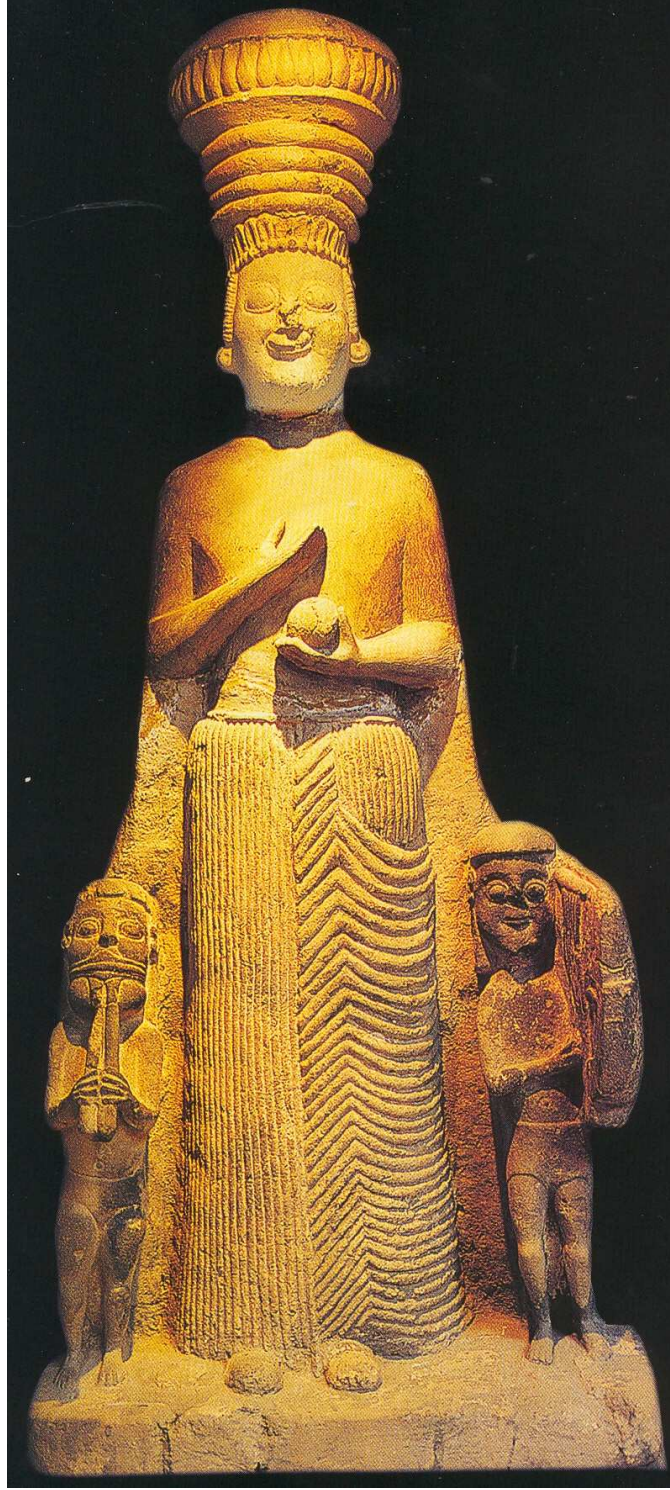
**Gordion'da Bulunan Suriye-Hitit Sanatını Yansıtan Frig Tarzı Fildişi
Tarak (MÖ. 8 yüzyıl)**

Arkeoatlas Sayı 5, 2006, s. 58

Friglere ait tek renkli ve boya bezemeli testiler, maşrapalar, süzgeçli akıtacağı olan bira kapları, madeni kapları taklid eden makara kulplu testiler.

National Geographic, Ocak 2008, s. 65

İki Müzisyen Arasında Ayakta duran Kireçtaşından Yapılmış Kybele Heykeli (Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunmaktadır.)

National Geographic, Ocak 2008, s. 61

EK 4: FRİG YAZITLARI

M-01a

Yazıt: 1 a:

ATEŞ:

Transkripsiyonu:

ateş:

Tercüme:

"Ateş,

ATEŞ: APKIAEFAIŞ: AFEYAYOGAFOS: M/LAI: MFAΓTAEI:

FAMAKTEI: EDAEŞ

ates : arkievais : akenanogavos : midai : lavagtaei : vanaktei : edaes

M-01b

Yazıt: 1 b:

BABA

Transk.

baba

Tercüme:

BABA: MEMEFAIŞ: PPOITAFOS: KPIJAMAFEFOS: ZIKEMEMAM: E/IAEŞ

baba : memevais : proitavos : kpiyanaveyos : sikeneman : edaes

M-01c

Yazıt 1 c:

MATEL ATATAŞ

Æ mater [..] Æ atatasmonokaua

Kaynakça:⁽⁵⁴⁾

→ mater [- -]

→ atatasmonokaua

Yazılıkaya-Midas Anıtı'nın Transkripsiyonu

Uçankuş 2002, s. 145

W-05a
IAoZI
natimeyonna
W-05b AzST LAESGOPMLIGG14 Ω
‡[nst] [daespormate]

W-05 a

3 2 1
IAŶŶOZŶMITAY

← natimeyonna

W-05 b

1 3 4 5 6 7 9 10 11 12 13
2 A NST AAE{PORMATE} 14

→ | [nst] | daespormate []

Maltaş/Malkaya Anıtı Transkripsiyonu

Uçankuş 2002, s. 150

W-06

4 3 2
4 3 2 1
4 3 2 1

←] m a t a r [

Areyastis/Arezastis Anıtı Transkripsiyonu

Uçankuş 2002, s. 153

W-03

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15

] m [] t [] m [] m [

Aslankaya Anıtı Transkripsiyonu

Uçankuş 2002, s. 155

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Pınar BÜLBÜL
Doğum Tarihi : 14.06.1979
Doğum Yeri : Karapınar/Konya
Email : pbulbul2004@hotmail.com

Öğrenim Durumu

1986-1991 İlkokul Yavuz Selim İlkokulu Karapınar/Konya

1991-1994 Ortaokul Karapınar Ortaokulu Karapınar/Konya

1994-1998- Lise Karapınar Lisesi Karapınar/Konya

1999-2003 Lisans Selçuk Üniversitesi. Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği
KONYA.

2004- 2006 Yüksek Lisans Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens.,Tarih
Anabilim Dalı, AFYONKARAHİSAR.

2006- --- Doktora Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens., Tarih
Anabilim Dalı, AFYONKARAHİSAR.

İlgi Alanları

Dinler Tarihi, Antik Kentler, Kültür Tarihi